

კაატა გუგუშვილი

ფილიპე გოგიჩაიშვილი

ცხოვრება და მოღვაწეობა
ბიბლიოგრაფია

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
თბილისი 1973

001 (47.922) (09)

001 (47.922) (092 გოგიჩაიშვილი)

გ 927

წიგნში მოთხრობილია თბილისის უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებლის, ცნობილი მეცნიერის, გამოჩენილ ეკონომისტის, ეურნალისტისა და საზოგადოებრივი მოღვაწის პროფ. ფილიპე გაბრიელის ქე გოგიჩაიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ, რომლის დაბადებიდან 100 წელს შესრულდა 1972 წელს.

ქართველი საზოგადოებრიობა აღნიშნავს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებლის, გამოჩენილი მეცნიერისა და საზოგადოებრივი მოღვაწის პროფესორ ფილიპე გაბრიელის ძე გოგიჩაიშვილის დაბადების ასი წლისთავს.

ჩემთვის, მისი ერთ-ერთი მოწაფისათვის, უაღრესად სასიამოვნო და საპატიო მოვალეობაა მოკლედ მოგითხროთ მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ზოგიერთი ძირითადი ეპიზოდი.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს თხრობა რამდენადმე თავისებური ფორმით უნდა წარიმართოს.

სამი ათეული წლის წინათ, მე ბედნიერება მქონდა თვით ფილიპე გოგიჩაიშვილის სიცოცხლეში, გამოვსულიყავი მოხსენებით მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ; — ეს იყო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეკონომიკური ფაკულტეტისა და ალკვ ორგანიზაციის მიერ მოწყობილ პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილის მეცნიერული და პედაგოგიური მოღვაწეობის 50 წლისთავისადმი მიძღვნილ საიუბილეო საღამოზე.

ახლა აქ უწინარეს მინდა წარმოვადგინო სწორედ ამ სიტყვის ტექსტი. რა მოტივით? — საქმე ისაა, რომ მთელი ეს მასალა მოსმენილია თვით ფ. გოგიჩაიშვილის მიერ.

კიდევ მეტი. თვით ხელნაწერი იგასაცნობად და, მამასადამე, საჭირო შესწორებათა და დამატებათა გაკეთების მიზნით, მე თითქმის ერთი თვით აღრე გადავეცი ბ-ნ ფილიპეს. საიუბილეო საღამოზე ერთი დღით აღრე დაბრუნებულ ჩემს ხელნაწერში არ იყო შეტანილი აბსოლუტურად არავითარი დამატება, მას ფანქრით წაეშალა რამდენიმე სიტყვა, მისი მოღვაწეობის მაღალი შეფასების შესახებ. სწორედ ეს მასალა მინდა უწინარეს წარმოვადგინო იმიტომაც, რომ იგი, გარდა იმისა, რომ მის მიერ წაკითხული და მერმე მოსმენილიცაა, ამასთანავე თითქმის მთლიანად დაბეჭდილი იყო მისსავე სიცოცხლეში.

II. ცხოვრებისა და მოღვაწეობის საერთო მიმოხილვა

1. * * *

კომუნისტური პარტია ყოველთვის დიდად აფასებდა და აფასებს ადამიანებს, რომელთაც საზოგადოებრივი ცხოვრების რომელიც გნებავთ სარბიელზე, კერძოდ, მეცნიერებისა და კულტურის სფეროში თავიანთი უანგარო და კეთილსინდისიერი, გულმოდგინე და ნაყოფიერი მუშაობით მნიშვნელოვანი ღვაწლი მიუძღვით.

მთელი საბჭოთა საზოგადოებრიობა უდიდესი პატივისცემითაა განწყობილი პროგრესული მეცნიერებისადმი. საბჭოთა ახალგაზრდობა ყოველთვის მოწიწებით ეპყრობოდა და ეპყრობა მეცნიერების მუშაკთ, რომლებიც თავიანთ ცოდნასა და გამოცდილებას ახმარენ სოციალისტური საზოგადოების შემდგომ კულტურულ დაწინაურებას, ჩვენი სახალხო მეურნეობისათვის ახალი მაღალკვალიფიციური კადრების მომზადებას.

დიდი სამამულო ომის დამთავრების შემდეგ, როგორც-კი სათანადო პირობები შეიქმნა, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორატი და ეკონომიკური ფაკულტეტის დეკანატი მხურვალედ გამოეხმაურნენ სტუდენტობის კომკავშირული ორგანიზაციის ინიციატივას, რათა დიდმნიშვნელოვანი მეცნიერულ-პედაგოგიური დამსახურებისათვის პატივისცემისა და კმაყოფილების გრძნობის ფაშოსახატავად აღნიშნული ყოფილიყო თბილისის უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებლის, მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის, ეკონომიკურ მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორ ფილიპე გაბრიელის ძე გოგიჩაიშვილის მეცნიერულ-პედაგოგიური მოღვაწეობის 50 წლისთავი.

პირადად მე პატივი მაქვს უნივერსიტეტის კომკავშირული ორგანიზაციისა და ეკონომიკური ფაკულტეტის დეკანატის დავალებით მოკლედ გაგაცნოთ პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილის ცხოვრებისა და მეცნიერული მოღვაწეობის ძირითადი მომენტები.

2. მოწაფეობა

ფ. გ. გოგიჩაიშვილი დაიბადა 1872 წლის 20 იანვარს დ. ლანჩხუთში, სოფლის მღვდლის ოჯახში. პატარა ფილაზე ლანჩხუთისავე 'სოფლის სკოლის დამთავრების შემდეგ, 1880 წლიდან, სწავლობს ქ. ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებელში, რომელიც მან 1887 წელს დაასრულა.

ქ. ოზურგეთში თავის მოწაფეობას ფ. გოგიჩაიშვილი ასე იგონებს: „როდესაც პირველად მამაჩემმა სამაზრო ქალაქში ჩამიყვანა, ერთ ოჯახში მიმბარა, რომელსაც ჩემს შესანახად თვითრად ორ ყველს და ბათმან ფქვილს აძლევდა; მეორე ადგილას კი ჩემი შენახვისათვის თვითრად 15 შაურს უხდიდა. ოჯახი, სადაც მე მიმბარეს, მეტად ღარიბი იყო, — არ გააჩნდათ არც ხარკამეჩი, არც კავი და არც ძროხა; ერთადერთ სამუშაო იარაღს თოხი წარმოადგენდა. ამ თოხით დამუშავებულ ყანაზე მოწეული მოსავლით ირჩენდა თავს ათი სულისაგან შემდგარი მთელი ოჯახი.

ამ ოჯახში ერთადერთ და საუკეთესო სადილ-ვახშამს ჭადი წარმოადგენდა, რასაც დღეში ორჯერ გვირიგებდნენ. ერთი ჭადი ოჯახის უფროსს უნდა გაეყო ყველა წევრისათვის. ვახშმად, როდესაც დაბალ სუფრას შემოვუსხდებოდით, ყველანი გულის ფანქვალით ვადევნებდით თვალყურს ჭადის გამწესრიგებელს, იმაზე ფიქრით, თუ რა ნაწილი გვერგებოდა თვითეულ ჩვენთაგანს.

ოჯახის უფროსი (გიგოია ქაჯვარაძე) პირჯვარს გადაიწერდა და მერე შეუდგებოდა ჭადის დახაზვა-დაჩხვრეტას ფრჩხილით, რათა თანაბარ ნაწილებად დაეყო ის. უნდა ითქვას, რომ ეგ დალოცვილი არაჩვეულებრივ მიუდგომლობას და სამართლიანობას იჩენდა და შემდეგ კიდევ ჭადის ნატეხებს ხელში ასწონიდა, — არავის დააკლდეს ან ზედმეტი ვისმეს არ ერგოსო. მთელი სადილი ან ვახშამი ამ ერთ ნაჭერ ჭადისაგან შესდგებოდა და, რასაკვირველია, ნამცეციც არა რჩებოდა ნასუფრალზე.

ხანდისხან ჭადს დაერთვოდა ჩვენს მიერ, ბავშვების მიერ, ტყეში მოკრეფილი ეკალა, რომელსაც ტყისავე ტყემალთან ერთად დიასახლისს მივეუტანდით, ხოლო უკანასკნელი მათგან საქამაღს ამზადებდა. ტყეში კიდევ ვპოულობდით ველურ პრასას და სხვა მწვანილეულს, რომელთა საქმელად გამოუსადეგარისაგან გარჩევა ძალიან კარგად ვიცოდით. მაგრამ ზამთრობით ტყეში ასეთი რამეების პოვნა აღარ შეიძლებოდა და ხშირად ასეთ ჩასატანებელსაც მოკლებული ვიყავით.

ისეთი შემთხვევებიც იყო, როდესაც ჭადიც არა გვექონდა. მაშინ ერთგვარ ცერცვის მსგავს პარკოვანს, ხანჭკოლას, რომელსაც არა-

ჩვეულებრივი სიმწარე აქვს — სამი დღით წისქვილის წყალში ჩა-
დებდით და ამასობაში სიმწარე დაეკარგებოდა. წყლით იუღინებო-
და, რის მერმეც მას გახსნებოდა.

ღილით ბავშვები სკოლაში უჭმელი მივდიოდით. გზაზე ფურნე-
ებში გამოდებულ ცხელ პურებს სიხარბით ვუცქეროდით... გაჭირ-
ვების შესამსუბუქებლად ერთი ხერხი ვიპოვნე. მეწისქვილის ბიჭს
კენჭაობას ვეთამაშებოდი ფქვილზე და ყოველთვის ვუგებდი, ვინა-
იდან ამ თამაშში მეტად დახელოვნებული ვიყავი“. — ამრიგად მო-
გებულ ფქვილისაგან პატარა ფილიპე თვითონვე გამოაცხობდა ჭაღს
ნაღვერდალში და დაძინების წინ მიირთმევდა.

არანაკლებ საინტერესოა პროფ. ფ. გოგინაიშვილის მოგონება
იმდროინდელი სკოლისა და სწავლის პირობების შესახებ:

ოზურგეთში „რუსულს გვასწავლიდა ერთი სახელმწიფო მოხე-
ლე, რომელიც შემდეგში სამსახურიდან გამოაგდეს; გვარად ჭკუასე-
ლი იყო. ვსწავლობდით უმინსკის „Ридное чтение“-ს. წიგნი არავის
მოგვეპოვებოდა და ვაწარმოებდით ჩაწერას სიტყვებისას, რასაც
შემდეგ ვიხეპირებდით. ამ წიგნში არის ერთი თავი „Грехи“, სადაც
სხვადასხვა სახისა და, მაშასადამე, სახელწოდების სოკობია ჩამო-
თვლილი.

მასწავლებელმა სოკოების რუსულ სახელწოდებათა გვერდით
ჩამოგვაწერია: პირველთან — „ერთნაირი სოკო“. მეორესთან —
„მეორენაირი სოკო“ და ასე... „მეცხრენაირ სოკომდე“. ასეთი ქარ-
თული შესატყვისი სწორედ იმისათვის უნდა მიგვეკუთვნებია, რომ-
ლის გასწვრივაც იყო მიწერილი. წარმოსადგენია. თუ რაოდენ ძნელი
იქნებოდა 9—10 წლის ბავშვისათვის ამის დახეპირება. ასეთი სკო-
ლისა და მასწავლებლის შემდეგ, როდესაც სემინარიაში (თბილისში)
მისაღებად მცდიდნენ, „აქცენტი დამიწუნესო“, — ირონიულად
დასძენს ფ. გოგინაიშვილი.

1887—1893 წწ. ფ. გოგინაიშვილი თბილისის სასულიერო სემი-
ნარიაში სწავლობს. მაგრამ სემინარიის პერიოდშიც არ ყოფილა მი-
სი ცხოვრება სახარბიელო. იგი, როგორც არა ბურსელი, სემინარიის
გარეთ დიდ ხელმოკლეობაში ცხოვრობდა. ის თვითონვე აღნიშნავს:

„არაჩვეულებრივად თავმომაბეზრებელი და დამქანცველი იყო
ბერების დაუსრულებელი წირვა — რაც ხუთ საათს გრძელდებოდა
და რა ხნის განმავლობაში ფეხზე დგომა გვიხდებოდა. დროს მოსა-
გებად მე პატარა რვეული ივაიჩინე და (წირვის დროს) ფრანგულს
ესწავლობდი ფარულად, — ვინაიდან მისი სწავლა პროტესტანტული
სკოლის მაჩვენებლად მიაჩნდათ. რვეულში ვიწერდი ფრანგულ სი-

ტყვებს, რასაც წირვის დროს ვიზუპირებდი. ამისათვის ბეგრჯერ კარცერშიც ვმჯდარვარ“.

ფ. გოგიჩაიშვილი სემინარიაში არალეგალურ ჯგუფშიც მეცადინეობდა. „ამ ჯგუფში რეფერატების კითხვა, საუბარო, წიგნების კითხვა-გარჩევა სწარმოებდა“. მესამე კლასს შემდეგ მას საკუთარი ჯგუფი ჰყავდა, სადაც კითხულობდნენ პისარევს, ჩერნიშევსკის, მიხაილოვსკის, ლავროვს, „Колокол“-სა და მისთანებს.

• • •

სემინარიის კურსდამთავრებულთ გამოცდების ჩაბარების გარეშე უნივერსიტეტში არ ღებულობდნენ. იშოვნა რა თბილისში სათანადო წიგნები, ფილიპე სოფელში წავიდა მოსამზადებლად. მამას იგი მღვდლად უნდოდა და არ მოეწონა მის მიერ სწავლის გაგრძელების სურვილი. მალე იგი მამამ ნასესხები ფულით სამსახურის საშოვნელად გაისტუმრა.

ერთმა ნაცნობმა (ვ. დარჩიამ) მას დახმარება გაუწია ზესტაფონში, მარგანეცის მრეწველის ნიკოლოზ ლოლობერიძის კანტორაში მოწყობილიყო — ფრანგული კორესპონდენციის მწარმოებლად. როგორც თვითონ აღმოგვცემს, მას ძალიან შეშინებია ასეთი თანამდებობისა, „ვინაიდან ფრანგი არსად მენახა, ფრანგული ლაპარაკი არსად გამეგონაო“. მაგრამ ბეჯითობამ და გულმოდგინებამ თავისი გაიტანა. მან შეძლო დამოუკიდებელი მეცადინეობით მიღებული ცოდნით და ლექსიკონების დახმარებით ფრანგული ხელნაწერი წერილების თარგმნა და თვით პასუხების შედგენაც, თუმცა, მართალია ამისათვის ღამეებს ათენებდა.

შემდეგში ამ საქმეში ისე გაიწაფა, რომ ნ. ლოლობერიძე ფილიპე გოგიჩაიშვილს — თავის ბუხპალტერ-კორესპონდენტს — თავიდან არ იშორებდა, რადგან მასში შრომისმოყვარე და ერთგულ მუშაკს ხედავდა.

ფ. გოგიჩაიშვილმა ზესტაფონშივე ცაიცი იმ დროისათვის უკვე ცნობილი პედაგოგი და საზოგადო მოღვაწე პეტრე უმიკაშვილი, რომელმაც შემდეგში ფრიად დიდი როლი შეასრულა ფ. გოგიჩაიშვილის ცხოვრებაში. ზესტაფონსა და ბათუმში 2—3 წლის მუშაობის (1894—1896 წწ.) შემდეგ ნიჭიერი ახალგაზრდა პ. უმიკაშვილმა თავისი ხარჯით გაგზავნა საზღვარგარეთ უმაღლესი განათლების მისაღებად. იგი ძალით დაიყოლიეს, რომ სხვისი ხარჯით უცხოეთში წასულიყო. უფრო ადრე მან კატეგორიული უარი განაცხადა დავით სარაჯიშვილის (ცნობილი მეწარმისა და მეცენატის) ხარჯით წასულიყო საზღვარგარეთ.

3. უცხოეთში — უმაღლესი განათლების მიღებისათვის

გერმანიაში იგი უმთავრესად ლაიფციგში სწავლობდა, სადაც: ყოველთვიურად 3. უმიკაშვილისაგან ხუთ თუმანს ღებულობდა. უნივერსიტეტის კურსი დასრულებული ჰქონდა, სადოქტორო დისერტაციაზე მუშაობდა, როდესაც ფ. გოგიჩაიშვილმა მამისაგან, გურიიდან, წერილი მიიღო: „მეზობელმა მღვდელმა სამრევლოს წართმევა მომინდომა და საქმეს მხოლოდ ის უშველის, თუ შენ განცხადებას შეიტან ეგზარხოსთან, რათა მამიშენის მრევლი შენ გადმოგცენო“.

მოხუცი მამისათვის ცხოვრების სახსრის შენარჩუნებისა, დისერტაციის დასრულებისა და დაცვის შესაძლებლობისათვის მან ასეთი თხოვნა მართლაც გამოუგზავნა ეგზარხოსს, თუმცა, სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ, არამცთუ თვითონ არ კურთხეულა მღვდლად, არამედ მამამისმაც თავი დაანება ხუცობას.

როგორც ითქვა, ფ. გოგიჩაიშვილი უცხოეთში 3. უმიკაშვილის ბარჯით წავიდა. გადაუქარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ 3. უმიკაშვილი იყო ფ. გოგიჩაიშვილის ნამდვილი სულიერი მამა და ცხოვრების გზის გამკაფავი ადამიანი. მეგობრობის ამგვარი მოვლენა იმდენად იშვიათია, რომ მე ვბედავ აქ რამდენიმე სიტყვით შევეხო მას.

პეტრე უმიკაშვილი ფილიპე გოგიჩაიშვილს სწერდა: 1. „ჩემი ფიქრი მუდამ შენსკენ არის, მინდა დარწმუნებული ვიყო, რომ ჭანმრთელად ხარ, მუშაობ წრესგადაუსვლელად, გულდამშვიდებული, გონებადამშვიდებული...“.

2. „გეყოფა ფრანკუზული და ნემეცური, ინგლისურიც გინდოდა გესწავლა. ენების შესწავლას დიდი დრო უნდებდა და ტვინის მოღალევა...“;

3. „ვეფხის ტყაოსნის“ სიტყვები მაგონდება... გაქცეს კი „ვეფხის ტყაოსანი“? ხანდახან წაიკითხე და ნემეცურად ჩააკვირდი, ქართულად იგრძენ და მარტოობაში, შორს ყოფნაში, მეგობრობას გაგიწევს...“;

4. „შენ პირველ წერილში იწერები... (ფულზე უნდა იყოს საუბარი — 3. გ.) ამაზე რა ლაპარაკი იგინდა. არ მოგიკედდეს პეტრე, არაფერი გაფიქრებინოს. ნუ ხარ ხანდახან ტუტუცი...“.

და, ბოლოს, კიდევ უკანასკნელი ამონაწერი ერთი წერილიდან:

5. „თავს კარგად მოუარე, გაძედ მანდაურის სიკეთით და მერე, თუ დარი დამიდგა, კარგახანს მანდ ყოფნის შემდეგ, — მოეხვიე, თუ ცოცხალს მოუსწარ, შენს პეტრეს...“

ფილიპემ სწავლა დაამთავრა, სადოქტორო დისერტაცია დაიცვა და მართლაც რომ ჩამოუსწრო პეტრეს.

3. უმიკაშვილის „ხალხური სიტყვიერების“ პირველი ტომის წინასიტყვაობაში ფ. გოგიჩაიშვილი მათი შემდგომი ურთიერთობის შესახებ, 1937 წელს მოგონების სახით წერდა:

„ჩემი დაბრუნების შემდეგ მხოლოდ ორ წელიწადს იცოცხლა. არ ვიცოდი — არ გაუშხელია — ვინ ეხმარებოდა ჩემ შენახვაში. ვიცოდი მხოლოდ: ნ. ლოლობერიძე და დ. სარაჯიშვილა. მისი სიკვდილის შემდეგ მის ქალაქებში ვიპოვე ცნობა იმ პირთა შესახებ, რომელნიც მას თურმე ეხმარებოდნენ. დღესაც არ ვიცი, მათში ხომ არ გამომჩნა ვინმე. მე იმით ვიხელმძღვანელებ. რაც აღმოვაჩინე: იმ პირთ თანდათან, რამდენიმე წლის განმავლობაში, ვალი გადაეუხადე მადლობით და ბოდიშობით.“

„არ გადამიხდია ნ. ლოლობერიძისათვის და დ. სარაჯიშვილისათვის, არც პეტრესთვის. პირველნი ჩვენში სწავლა-განათლების მეცენატები იყვნენ და გაცემულს არ იბრუნებდნენ, ხოლო პეტრე ღარიბიკაცი იყო და კი უნდა მიეღო. განაცემი, თუმცა არ ვიცი, როგორ უნდა მოხერხებულყო მისი დაყოლიება ამაზე. სიკვდილმა მოუსწრო. მაგრამ რა — რომ კიდევ მოხერხებულყო, განა ეს იქნებოდა გადახდა? ეს იყო ვალი, რომელიც, რაგინდ მეხადნა მაინც ვალად დარჩებოდა მუდამ და კიდევ დარჩა. აბა სად მეპოვნია ის ზღვა გრძნობა მისთვის იმ სამაგიეროს მისაზღავად, რაც მას ჩემგან შეეფერებოდა“.

ამგვარად, 3. უმიკაშვილს სიცოცხლეში „ვერ გადაუხადა“ სამაგიერო. მაგრამ გარდა სიცოცხლეში მისთვის მიზღული სიამისა. 3. უმიკაშვილის დასაფლავების მთელი ხარჯი თვითონ ფილიპემ გასწია და შემდეგშიაც მან ბევრი რამ იგააკეთა მისი სახელისათვის.

1935 წ. შემოდგომა იყო. თბილისში ერთი სასურადლებო გამოფენა გაიხსნა. ბ-ნ ფილიპესთან სახლში მივედი იმ ვარაუდით, რომ მის დასათვალისწინებლად წამეყვანა. ეს მთხოვა ერთმა ჩვენმა საერთო მეგობარმა, რომელსაც იქ ფილიპე გოგიჩაიშვილთან შესვედრა ჰქონდა განზრახული.

— ვერა, ვერ წამოვალ, მითხრა ფილიპემ, — მართალია, ჩემთვის სასიამოვნო იქნება მისი დათვალისწინება, მაგრამ თვით გამოფენას ჩემი მისვლა ვერაფერს შემატებს, ხოლო მე ჩემი წმიდანისადმი, პეტრესადმი (იცოდა, ჩემთვის გასაგები იქნებოდა, თუ რომელ პეტრეზეა ლაპარაკი) უკვე აბსოლუტურად გადაუდებელი სამსახურის შესრულებაში ხელს შემიშლის... სადაცაა სიკვდილი მიახლოვდება და რა-

დაც საოცარი ძალაა, რომ მაძლებინებს, რათა ეს სამუშაო დავასრულო. თორემ აქამდე. ალბათ, ვერ მოვატანდიო.

იმ ხანებში, როგორც იტყვიან, თავაუღებლად მუშაობდა პეტრე უმიკაშვილის მასალებზე — ხალხური ზეპირსიტყვაობის ჩაწერილ ტექსტებზე, რომელთაც გამოსაცემად ამზადებდა. მან აგრეთვე დაწერა უაღრესად საინტერესო ბიოგრაფიული ნარკვევი თვით პეტრე უმიკაშვილზე.

ცხადია, ვალის ცვლადზე თუ ვილაპარაკებთ სულიერი მამისა და აღმზრდელისადმი, ამის შესრულება უთუოდ უნდა მომხდარიყო არა ნიკოიერი, არამედ სულიერი საზღაურის სახით. ხოლო პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილმა მთელი თავისი ნახევარსაუკუნეიანი საზოგადოებრივი, ლიტერატურული, პედაგოგიური და მეცნიერული მოღვაწეობით უხვად აანაზღაურა მისთვის პ. უმიკაშვილისა და სხვა მამულიშვილთა მიერ გაწეული ამაგი; — მათი მიზანიც ხომ ფ. გოგიჩაიშვილის სწორედ ამ მოღვაწეობისათვის მომზადება იყო.

როგორც აღვნიშნე, უცხოეთში ფ. გოგიჩაიშვილი უპირატესად ლაიფცაგის უნივერსიტეტში სწავლობდა. მხოლოდ ერთი სემესტრი დაჰყო მან მიუნხენის უნივერსიტეტში. ლაიფცაგის უნივერსიტეტის ფილოსოფიური ფაკულტეტის ეკონომიკის (ე. წ. კამერალურ მეცნიერებათა) განყოფილების კურსის წარმატებით დასრულების შემდეგ, 1901 წელს, დისერტაციის საჯაროდ დაცვის შედეგად მან მოიპოვა ფილოსოფიის დოქტორის მეცნიერული ხარისხი¹ (საქართველოს სსრ განათლების სახალხო კომისარიატის მიერ ეკონომიკურ მეცნიერებათა დოქტორის მეცნიერული ხარისხი მიენიჭა 1935 წელს—საბჭოთა მთავრობის მიერ მეცნიერული ხარისხების შესახებ მაშინ გამოცემული შესაბამისი დადგენილების საფუძველზე).

¹ სადოქტორო დისერტაციის დაწერის სამზადისში ფ. გოგიჩაიშვილმა გერმანიაში შეადგინა ვრცელი პროგრამა (ანკეტა) საქართველოს მრეწველობის ეკონომიკის შესწავლასათვის, რაც აქ გამოუგზავნა თავის მეგობრებს, რათა დახმარებოდნენ საკუთარ მასალის შეგროვებაში. ამ მხრივაც მისი პირველი მრჩეველი და დამხმარე იყო პეტრე უმიკაშვილი. რომელიც 1899 წ. 26 თებერვალს თბილისიდან ლაიფცაგში ფ. გოგიჩაიშვილს სწერდა:

„ალაღან სასიამოვნოა და მიხარია შენი პასუხი; საგანი დისერტაციისა კარგია. შენი დისერტაციისათვის მასალების შეკრებას შევუდექი და იმედი მაქვს, რაც კი რამ მოიპოვება ვიშოვნო... ნაწილ-ნაწილ გამოგიგზავნი შეკრებისთანავე. გამოვიკითხე და კიდევაც ვიკითხავ რაც რამ შეეხება შენს თემას „ოჯახურ ინდუსტრიას“. ამგვარად, ეს ბარათი არსებითად ათარიღებს ხსენებულ პროგრამასაც (იხ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოლკლორის განყოფილების არქივი. პ. უმიკაშვილის ფონდი. № 10, ფურც. 1).

ფ. გოგიჩაიშვილის მიერ ლაიფციგში დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოპოვებას ფართოდ გამოეხმაურნენ იმდროინდელი ქართული პერიოდული ორგანოები. მაგალითად, გაზეთ „კვალის“ კორესპონდენციაში (გერმანიიდან) ვკითხულობთ:

„... ოფიციალური განხილვის შემდეგ პროფესორთა კრებულმა მოიწონა (შრომა) და დისერტანტს დოქტორის ხარისხი მიანიჭეს. ფაქტუალურად პროფესორმა კ. ბიუხერმა (იგი) უმაღლესი ნიშნით დააჯილდოვა, რაც იშვიათ მოვლენას შეადგენს ბიუხერის ცხოვრებაში...“.

...ა. რა მსჯავრი წარმოსთქვა პროფ. ბიუხერმა: „...გარდა იმისა, რომ ბ-ნ დოქტორ გოგიჩაიშვილის შრომა კარგის სტილით არის დაწერილი და ფაქტები ერთს დედა აზრზე ხელოვნურად ასხმული, ავტორს ბევრი ორგინალური აზრი აქვს გატარებული მეცნიერთა საყურადღებოდ და საგულისხმოდ; მე ძალიან მოხარული ვარ, რომ ჩვენი სემინარის წევრმა ასე სამაგალითო შრომა გვიჩვენა“ (იხ. „კვალი“. 1901 წ., № 15. გვ. 238).

იმავე 1901 წ. ტუბინგენში ცალკე წიგნად გამოიყა ფ. გოგიჩაიშვილის ხსენებული სადისერტაციო ნაშრომი („Das Gewerbe in Georgien...“) ¹. ამ წიგნზე ვრცელი რეცენზია დაიბეჭდა სხვათა შორის იმავე წლის „კვალის“ №№ 29 და 30.

ფ. გოგიჩაიშვილის ხსენებული შრომა გამოიყა „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaften“-ის პირველი დამატების სახით: ამრიგად კი „მხოლოდ ისეთი გამოკვლევები იბეჭდება, რომლებიც აკმაყოფილებენ მკაცრ მეთოდოლოგიურ მოთხოვნილებათ და თავისი შინაარსით არსებითად უწყობენ ხელს მეცნიერების განვითარებას“.

მოყავს რა ეს თვით გერმანული ჟურნალის რედაქციის ზოგადი დახასიათება, „კვალის“ რეცენზენტი თავის მხრივ აცხადებს: „აქედან ჩანს, რა მნიშვნელობას აძლევს ახალგაზრდა მეცნიერის შრომას ერთი უდიდესი კორიფეი ეკონომიკური მეცნიერებისა ბიუხერი და ჩვენ... ვიტყვი, მხოლოდ, რომ ეს წიგნი მეტად საინტერესოა ევროპის მეცნიერებისათვის; იგი აცნობს მათ სრულიად ახალ მხარეს, და იმ მხრივ, რომელიც ხელშეუხებელია ევროპის მეცნიერებისაგან; არა თუ ეკონომიურ-სოციალური მხრით, სახელითაც ძლივს გვიცნობს ჯერ კიდევ ევროპა და ყოველ სხვა ღირსებათა გარდა, ამითაც ძვირფასია ეს შრომა ჩვენთვის“; რეცენზენტი ვრცლად გად-

¹ Das Gewerbe in Georgien unter besonderer Berücksichtigung der primitiven Betriebsformen, Tübingen, 1901.

მოსცემს რა ეურნალის ორი ნომრის ფურცლებზე ფ. გოგიჩაიშვილის შრომის შინაარსს, დასასრულ აღნიშნავს: „ჩვენთვის მეტად საინტერესოა გოგიჩაიშვილის შრომა ქართულ ენაზედაც დაიბეჭდოს“ („კვალი“, 1901 წ., №29 და 30, გვ. 686—703). აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სამწუხაროდ, ეს ნაშრომი ქართულად აქამდე არ გამოცემულა და მხოლოდ ახლა იბეჭდება თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობის მიერ.

იმის საილუსტრაციოდ, თუ რა როლი ითამაშა ფ. გოგიჩაიშვილს ამ შრომამ დასავლეთ ევროპაში საქართველოს მცოდნეობის გავრცელებისათვის, საერთოდ ქართველოლოგიაში, საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ თვით კ. ბიუხერმა თავისი ერთ-ერთი საყოველთაოდ ცნობილი თხზულების — „შრომა და რიტმის“ მორიგ გამოცემაში შეიტანა ფ. გოგიჩაიშვილის წიგნის მიხედვით დაწერილი სპეციალური თავი კერძოდ საქართველოს შესახებ (იხ. მეოთხე გერმ. გამოც. 1909, ლაიფც.-ბერლ., გვ. 268 — 280; უკანასკნელი რუს. გამოც., გვ. 197—207).

ბიუხერის ეს თხზულება თარგმნილია მსოფლიოს თითქმის ყველა დიდი ხალხის ენაზე. მაგრამ ამ მხრივ იქნება კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყოს ის გარემოება, რომ იმავე პროფ. კარლ ბიუხერმა, თავის მეორე კიდევ უფრო ცნობილი და მრავალ სხვადასხვა ენაზე მრავალჯერ გამოცემული წიგნის, „სახალხო მეურთეობის წარმოშობის“ მეოთხე გამოცემაში (1904 წ.) შეიტანა მასალა ამიერკავკასიის შესახებ და ამ შემთხვევაში იგი ისევ ფ. გოგიჩაიშვილის ზემოხსენებულ მონოგრაფიას ემყარება (იხ. მეექვსე გერმ. გამოცემა, გვ. 105, 160, 168; 1923 წ. რუს. გამოცემა, გვ. 56, 87, 91) ¹.

4. სამშობლოში—საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ფერხულში

დისერტაციის დაცვის შემდეგ ფ. გოგიჩაიშვილი კიდევ 1 წელიწადი ცხოვრობდა დას. ევროპაში, უმთავრესად პარიზში, სადაც მუშაობდა ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში. მიუხედავად წინადადებისა, გაეგრძელება სამეცნიერო მუშაობა გერმანიაში, იგი 1902 წ. ბრუნდება სამშობლოში და აქ ებმება ფართო საზოგადოებრივ-პუბლიცისტურ-სამეცნიერო მოღვაწეობაში. 1907 წელს ფ. გოგიჩაიშვილმა.

¹ აქ ახლა ისიც უნდა ითქვას, რომ იმ დროიდან მოყოლებული დღემდე, რამდენადაც ვიცო, არ ყოფილა სხვა შემთხვევა რომ საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სფეროში მსოფლიო მასშტაბით ესოდენ გავრცელებულ ზოგადმეცნიერულ შრომებში, როგორც კარლ ბიუხერის დასახელებული თხზულებანია, ასე ვრცლად ყოფილიყოს წარმოდგენილი ქართველოლოგიური მასალა.

ცოლად შეირთო ელენე ცხვედაძე, — გამოჩენილი პედაგოგისა და საზოგადო მოღვაწის, თბილისის უნივერსიტეტის შენობის (1-ლი კორპუსი) აგების მთავარი ორგანიზატორის ნიკოლოზ ცხვედაძის ასული.

ფ. გოგიჩაიშვილი მსახურობდა საზოგადოებრივ და სახელმწიფო დაწესებულებებში: განაგებდა კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოების სტატისტიკურ ბიუროს, სადაც ხელმძღვანელობდა სტატისტიკურ-ეკონომიკურ გამოკვლევებს (1903—1913 წწ.); იყო სრულიად რუსეთის საეროთა კავშირის რწმუნებულად ამიერკავკასიაში (1914—1916 წწ.); კახეთის რკინიგზის გამგეობის თავმჯდომარედ (1917—1918 წწ.); სახელმწიფო კონტროლიორად (1918—1920 წწ.) და სხვ.

1918 წელს ფ. გოგიჩაიშვილმა, როგორც ივანე ჯავახიშვილის მეთაურობით შექმნილი საინიციატივო ჯგუფის წევრმა, უაღრესად აქტიური მონაწილეობა მიიღო თბილისის უნივერსიტეტის დაარსებასა და ორგანიზაციაში. ფ. გოგიჩაიშვილი ამასთანავე იყო უნივერსიტეტის პირველ პროფესორთა მცირერიცხოვანი შემადგენლობის ერთ-ერთი უაღრესად ავტორიტეტული და მსოფლიოში სახელმწიფოებრივი მეცნიერი.

პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილმა იმთავითვე დაიწყო ლექციების კითხვა უნივერსიტეტის სიბერძნისმეტყველებას ფაკულტეტის ეკონომიკურ განყოფილებაში. პირველ ხანებში ფ. გოგიჩაიშვილს აქ ლექციების კითხვა უხდებოდა რიგ ძირითად ეკონომიკურ დისციპლინაში. როგორცაა პოლიტიკური ეკონომია, პრაქტიკული პოლიტიკური ეკონომია, ეკონომიკურ მოძღვრებათა ისტორია, ფინანსური მეცნიერება, ზოგადი და სპეციალური სტატისტიკა, ტრანსპორტის ეკონომიკა და სხვ. იგი ხელმძღვანელობდა ამ სამეცნიერო დისციპლინების სემინარებსაც.

1918 წლიდან მოყოლებული მთელი ორი ათეული წლის მანძილზე ფილაპე გოგიჩაიშვილი ჩვენს უნივერსიტეტში არსებითად იყო ერთადერთი პროფესორი-ეკონომისტი, რომელსაც კისერზე აწვა როგორც ლექციების კითხვა, ასევე ზრუნვა ეკონომიკური (სოციალურ-ეკონომიკური) ფაკულტეტის ადმინისტრაციული და ორგანიზაციული საკითხების მოგვარებისათვის.

ამასთანავე მოსახსენებელია ის სიძნელეებიც, რომლებიც მაშინ, სათანადო ქართული ტერმინოლოგიის დაუმუშავებლობის პირობებში, უნდა გადაელახა ლექტორს, რომელიც ეკონომიკური მეცნიერების რამდენიმე დისციპლინის კურსს კითხულობდა.

გასაგებია, ასეთი დატვირთულობის პირობებში ფ. გოგიჩაიშ-

ვილს, მიუხედავად დიდი სურვილისა, უკვე დრო და შესაძლებლობა არ რჩებოდა ლიტერატურულად გაეფორმებია მის მიერ წაკითხული კურსები, ე. ი. დაეწერა იმ საგნების სახელმძღვანელოები.

მაგრამ ქართულ ენაზე ძირითად ეკონომიკურ დისციპლინებში ლექციების მომზადებისათვის გაწეულმა შრომამ არაპირდაპირი სახით ლიტერატურულად მაინც თავი იჩინა მარქსიზმის ფუძემდებელთა ეკონომიკური თხზულებების იმ დიდებულ თარგმანებში, რაც რიგი წლების განმავლობაში შესრულდა ფილიპე გოგიჩაიშვილის მიერ.

ამასთანავე 1920 წელს დასავლეთ ევროპაში (საფრანგეთს, გერმანიასა და ინგლისში) მივიღინებთ ყოფნის დროს ფ. გოგიჩაიშვილმა არამცირედი შრომა გასწია ჩვენი უნივერსიტეტის ფუნდამენტური ბიბლიოთეკისათვის საჭირო, მეცნიერების სხვადასხვა დარგის დიდძალი უცხოური ლიტერატურის შექმენისა და გადმოგზავნის სახით.

* * *

სამეცნიერო-პუბლიცისტური მოღვაწეობა ფ. გოგიჩაიშვილმა დაიწყო 1892 წლიდან, რა დროიდანაც მისი კორესპონდენციები და ფელეტონები იბეჭდებოდა ილ. ჭავჭავაძის გაზეთ „ივერიაში“ (პირველი სტატია აქ დაიბეჭდა გაზეთის № 139, 14 ივლისი, 1892 წ.). აქ გოგიჩაიშვილი აღწერს გურიის გლეხთა მძიმე ეკონომიკურ პირობებს, ცარიზმის ადმინისტრაციის პარპაშს; ეხება აგრეთვე სწავლა-განათლებისა და კულტურის საკითხებს. პირველ ხანებში იგი იბეჭდებოდა უ გ ვ ა რ ო ს ფსევდონიმით.

ამ დროიდან მოყოლებული, იგი უახლოესი თანამშრომელი იყო, გარდა „ივერიისა“, ჟურნალების — „მოამბის“, „კვალის“, გაზეთების — „ცნობის ფურცლის“, „საქართველოს მოამბისა“ და სხვა ჟურნალ-გაზეთებისა. 1905 — 1906 წწ. თვითონ რედაქტორობდა გაზ. „ივერიას“. მისი სტატიები, ნარკვევები, ფელეტონები, გაზეთის მოწინავეები ეხებიან იმ დროისათვის საჭირობოროტო საკითხებს. რისთვისაც ცარიზმის ცენზურა ხშირად კრძალავდა მის ნაწერებს. 1909 წ. ფ. გოგიჩაიშვილი დაპატიმრებულიც იყო ცარიზმის საწინააღმდეგო მოღვაწეობისათვის.

ცალკე წიგნად მისი ნაშრომი, როგორც აღვნიშნეთ, პირველად გამოიცა 1901 წ. ტუბინგენში; ეს იყო სადისერტაციო შრომა. შემდეგ ცალკე წიგნებად გამოცემულ ნაშრომთა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს მის კაპიტალურ გამოკვლევას: „Частное землевладение в Тифлисской и Кутаисской губерниях“, 1910 წ. ორ ნაწილად.

აი როგორ გადმოგვეცემს ფ. გოგიჩაიშვილისათვის ამ შრომის დაწერის დავალების გარემოებას გ. ლასხიშვილი თავის „მოგონებაში“.

მწვეავე აგრარული ვითარების გამო დიდად საჭირო იყო თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიის „მიწათმფლობელობისა და სოფლის-ეკონომიური ცხოვრების სხვა მხარეთა სტატისტიკური გამოკვლევა-ამ საქმის მოსაგვარებლად მოწვეულ იქნა ჩვენი ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და სტატისტიკოსი ფილიპე გოგიჩაიშვილი, რომელმაც რამდენიმე წლის განმავლობაში შეაგროვა და გადაამუშავა ფრიად საინტერესო და დიდი სტატისტიკური მასალა“ (იხ. გ. ლასხიშვილი, „მემუარები“, 1934 წ., თბ. გვ. 192).

საერთოდ ფ. გოგიჩაიშვილი ავტორია დიდძალი გამოქვეყნებული ლიტერატურული პროდუქციისა, რომელთა (შრომების, მონოგრაფიების, საჟურნალო ნარკვევების, ფელეტონების, პუბლიცისტური სტატიების) რაოდენობა 300-ზე მეტია.

ფ. გოგიჩაიშვილის ეს ნაწერები შეეხება საქართველოსა და კავკასიის სხვა კუთხეების იმდროინდელი და ნაწილობრივ წინააღრინდელი სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრების ფრიად მრავალგვარ და აქტუალურ საკითხებს. მაგრამ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მისი გამოკვლევები 1890—1900-იანი წლების საქართველოს ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ.

გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ გარდა იმ ფრიად სერიოზული როლისა, რაც ამ კატეგორიის მისმა შრომებმა შეასრულეს მაშინდელ პრაქტიკულ-პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში, მათი ისტორიული მნიშვნელობა იმდენად დიდია, რომ ამ შრომებს გვერდს ვერ აუვლის ჩვენი ქვეყნის იმდროინდელი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ცხოვრების, განსაკუთრებით აგრარულ ურთიერთობათა ვერც ერთი სერიოზული მკვლევარი.

* * *

განსაკუთრებულის ნაყოფიერებით მუშაობდა ფ. გოგიჩაიშვილი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. მან, როგორც სათანადო ორგანოების დავალებით, ისე საკუთარი ინიციატივით დიდი, ფრიად რთული, და საპასუხისმგებლო მუშაობა ჩაატარა მარქსიზმის ფუძემდებელთა—კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის თხზულებათა გერმანულიდან და ფრანგულიდან ქართულად თარგმნის საქმეში. ამ მუშაობისათვის მან მიიღო საქართველოს სსრ ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის ჯილდო.

1930 წ. გამოვიდა ფ. გოგიჩაიშვილის ძირითადი მონაწილეობით თარგმნილ-რედაქტირებული კარლ მარქსის „კაპიტალის“ I ტომი,

ხლოლ მომდევნო წლებში თვითონ საკუთრად მის მიერ ითარგმნა და გამოქვეყნდა „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის“ (1932). „ფილოსოფიის სიდატაჟე“ (1931). „კაპიტალი“ II ტომი (1933 წ.). III ტომი, ნაწილი I (1932 წ.). III ტომი, ნაწილი II (1934 წ.), „კომუნისტური პარტიის მანიფესტი“ (1940 წ.) და სხვ.

ამას გარდა იგი მონაწილეობდა მარქსისა და ენგელსის თითქმის ყველა სხვა თხზულებათა თარგმნასა და რედაქტირებაში. ცნობილია, რომ ფ. გოგიჩაიშვილის მიერ გერმანულიდან შესრულებულმა ამ ქართულმა თარგმანებმა საყოველთაო პოპულარობა და მაღალი შეფასება მიიღეს. აღსანიშნავია ისიც, რომ მან მთელი ეს მუშაობა, შედარებით მოკლე ხნის განმავლობაში შეასრულა. აქვე დავსძერგო, რომ ფ. გოგიჩაიშვილმა ფ. ენგელსისეული გამოცემის მიხედვით პირველი რედაქცია გაუკეთა „კაპიტალის“ I ტომის მეორე ახალ ქართულ თარგმანს.

მარქსიზმის ფუძემდებელთა ძირითადი ეკონომიკური შრომების ქართულად თარგმნით პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილმა არა მხოლოდ დიდი ღვაწლი დასდო თანამედროვე ქართული ეკონომიკური ტერმინოლოგიის შექმნის საქმეს, არამედ, — და ეს განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია, — პირველად მხოლოდ მისი დიდი შთარგმნელობითი მუშაობის მეოხებით შეიქმნა შესაძლებელი ქართველი საბჭოთა ახალგაზრდობა და საერთოდ ქართველი მკითხველი საზოგადოება თავის მშობლიურ ენაზე გასცნობოდა მეცნიერული კომუნიზმის ფუძემდებელთა ამ გენიალურ შრომებს: — კვლავ ვიმეორებთ. რომ ეს, ჩვენის ფიქრით, პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილის ერთ-ერთი ყველაზე დიდი დამსახურებაა.

ფ. გოგიჩაიშვილი თანამშრომლობდა აგრეთვე საბჭოთა პერიოდულ ორგანოებში (ეურ. „საქართველოს სოციალისტური მეურნეობა“ და სხვ.), სადაც ათავსებდა სტატიებს ეკონომიკურ საკითხებზე; წერდა და აქვეყნებდა მოგონებებს ჩვენ საზოგადოებრივ მოღვაწეთა და მწერალთა შესახებ. მაგალითად, მოგონებები ილ. ჭავჭავაძეზე, აკ. წერეთელზე, იაკ. გოგებაშვილზე და სხვ.; მისივე რედაქციით და ვრცელი წინასიტყვაობით გამოიცა აგრეთვე პ. უმიკაშვილის „ხალხური სიტყვიერება“, ტ. I (1939 წ.).

ფ. გოგიჩაიშვილმა ფრიად საყურადღებო მუშაობა ჩაატარა აგრეთვე გერმანულიდან და რუსულიდან რიგი სახელმძღვანელოს თარგმნითა და რედაქტირებით. მანვე ინგლისურიდან თარგმნა ბურჟუაზიული პოლიტიკური ეკონომიის კლასიკოსთა შრომები: დ. რიკარდოს — „პოლიტიკური ეკონომიისა და დაბეგვრის საფუძვე-

ფილიპე კოვიჩიშვილის პორტრეტი
(მხატვარი კ. სანაძე)

ლები“ (1937), ა დ ა მ ს მ ი ტ ი ს „გამოკვლევა ხალხთა სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზების შესახებ“ (1938) და სხვ.

ფ. გოგიჩაიშვილი აქტიურ მუშაობას ეწეოდა ამიერკავკასიისა და საქართველოს სსრ საგეგმო და საფინანსო ორგანოებში. მუშაობდა ამიერკავკასიისა და საქართველოს სახელმწიფო საგეგმო კომისიებში. ამიერკავკასიისა და საქართველოს ფინანსთა სახალხო კომისარიატებში, საქართველოს სსრ ცენტრალურ სტატისტიკურ სამმართველოში. ამ დაწესებულებებში მისი უშუალო მონაწილეობით. ინიციატივითა და კონსულტაციით დაწესებულებულია რიგი სახალხო-მეურნეობრივი, სტატისტიკური და ფინანსური პრობლემები.

თვალსაჩინოა ფ. გოგიჩაიშვილის დამსახურება საბჭოთა ეკონომისტთა კადრების აღზრდის საქმეში. მისი ხელმძღვანელობით აღიზარდა ეკონომისტთა რამდენიმე თაობა, რომლებიც ამჟამად მუშაობენ სახალხო მეურნეობის აღრიცხვისა და დაგეგმვის სხვადასხვა დარგებში ანდა როგორც პროფესორები და დოცენტები ეწევიან მეცნიერულ-პედაგოგიურ მუშაობას უნივერსიტეტსა და სხვადასხვა ინსტიტუტებში.

სიცოცხლის უკანასკნელ ხანებშიც, მიუხედავად ღრმა მოხუცობისა. ფ. გოგიჩაიშვილი ეწეოდა ინტენსიურ მეცნიერულ-პედაგოგიურ და საზოგადოებრივ მუშაობას. იგი სათანადო დავალებებს ყოველთვის პირნათლად ასრულებდა.

მაგალითად, მან აქტიური მონაწილეობა მიიღო 1939 წ. მოსახლეობის საკავშირო აღწერაში: მოხსენებების წაკითხვით, პრესაში გამოხსენებით და სხვ.; ეხმარებოდა სტუდენტებსა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთ დამოუკიდებელი მუშაობის ჩვევათა გადაცემა-გაზიარებით; იყო სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და საქართველოს სსრ სასოფლო-სამეურნეო ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოების წევრი; თავმჯდომარეობდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეკონომიკური ფაკულტეტის სახელმწიფო გამოცდების კომისიას, იყო საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს წევრი და უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი. აქ, სხვათაშორის, იგი სისტემატურად მუშაობდა რუსულ-ქართული და ქართულ-რუსული ეკონომიკური ტერმინოლოგიის შემდგენელთა კოლექტივში.

5. ჩემი მოგონებანი

ზემოთ მოყვანილ ისტორიულ და ბიოგრაფიულ ფაქტებს, დასასრულად, რამდენიმე სიტყვა ჩემგანაც უნდა დავუმატო. ფილიპე გო-

გიჩაშვილის სახელი, რამდენადაც მახსოვს, პირველად გავიგონე 1921 წელს. ქუთაისში ვსწავლობდი. ჩვენი გერმანულის მასწავლებელი ჩხეიძე ფრიად განსწავლული ადაშიანი იყო, ხელოვნების დიდი მოყვარული. გერმანული ენისადმი რომ მეტა ინტერესი გამოგვეჩინა, იგი ხშირად ისეთ ტექსტებს გვიკითხავდა, რომლებიც საქართველოს შეეხებოდნენ. მაგალითად, ბოდენშტედტისა და არტურ ლაისტის ნაწერებს, ლექსებს, მოთხრობებს; ქართველი მწერლების (ილ. ჭავჭავაძისა და სხვ.) გერმანულ თარგმანებს.

ერთხელ მან ერთი სქელტანიანი წიგნი მოიტანა. ეს იყო კ. ბიუხერის „შრომა და რიტმი“ — „Arbeit und Rhythmus“ და ჩვენდა განსაცვიფრებლად, გვიჩვენა, რომ ამ წიგნში საქართველოს შესახებ ცალკე პარაგრაფი იყო. ცოტა რამ გვითხრა კ. ბიუხერის ვინაობაზე და იმის შესახებაც, რომ ეს პარაგრაფი — საქართველოს ყოფიერების, კერძოდ შრომითი სიმღერების ტექსტებით და სხვ., რაც მან თითქმის მთლიანად წაგვიკითხა და გვითარგმნა—ამ მრავალ ენაზე გამოცემულ წიგნში შესული იყო ქართველი მეცნიერისა და საზოგადოებრივი მოღვაწის ფილაპე გოგიჩაიშვილის წყალობით.

მახსოვს მოწაფეებში ერთი ურიაშული ატყდა, როდესაც მასწავლებელი ამ გერმანულ წიგნში ჯერ ქართულად და მერმე გერმანულად კითხულობდა:

„სიძინდა თხნა დაუწყეთ.
ერთხმად დაესძახოთ მუშური.
იქნებ მაშინ დაგვაიწყდეს,
რომ გლებნი ვართ უბედურნი...“.

ანდა კიდევ:

„საწყალსა კაცსა ვინ მისცემს
აგების დამეს ღვინოსა?
ქადი ქამოს და წყალი სვას
დაწვეს და დაიძინოს!“

* * *

პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილი პირადად დავინახე 1923 წელს, როდესაც ჩვენი უნივერსიტეტის სოციალურ-ეკონომიკური ფაკულტეტის I კურსის სტუდენტი გავხდი და პირველად მოვისმინე მისი ლექცია სტატისტიკის კურსიდან.

მოგეხსენებათ, მაშინ საკმაოდ ძნელი იყო სტუდენტსა და პროფესორს შორის პირადი ნაცნობობის დამყარება. ლექციებზე დასწრება საფსებით თავისუფალი იყო, აღრიცხვას არავინ არ აწარმოებ-

და, თუმცა პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილის აუდიტორია, — ხოლო იგი ლექციებს ყველაზე დიდ აუდიტორიებში კითხულობდა. — ყოველთვის ხალხით იყო გაჭედილი. გარდა სხვადასხვა ფაკულტეტის სტუდენტებისა, მრავლად ესწრებოდნენ გარეშენიც.

უკვე მეორე კურსის სტუდენტი ვიყავი, როდესაც ფუნანებისა და სტატისტიკის სემინარში დავიწყე მუშაობა. სემინარს ხელმძღვანელობდა პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილი, რომელმაც მე პირველად, ალბათ შემთხვევით, დამავალა მეცადინეობის ოქმის შედგენა. ამ ოქმის შავი ახლაცა მაქვს. აქ ფიქსირებულია ხსენებულ სემინარზე მაშინ ასისტენტის გ. გამყრელიძის მიერ წაკითხული მოხსენება: „ა. სმიტის ფუნანსიური მოძღვრება“ და მის გარშემო გამართული კამათი.

ყოველთვის ვცდილობდი ფ. გოგიჩაიშვილისათვის, — რომელიც ცნობილი იყო, როგორც მკაცრი გამომცდელი, — საგანი ფრიადზე ჩამებარებია. მე გადავქეპავდი ხოლმე საკითხზე მთელ ჩემთვის ხელმისაწვდომ ლიტერატურას, — მაშინ ქართულ ენაზე არც ერთ დისციპლინაში სახელმძღვანელო არ ვეკონდა და არც მარქსიზმის კლასიკოსთა შრომების თარგმანები მოგვეპოვებოდა, — და ფ. გოგიჩაიშვილს საგნებს ხუთებზე ვაბარებდი, თუმცა სხვებთან, ბევრად უფრო „შელავათიან“ გამომცდელებთან, სამიც არაიშვიათად მიმიღია.

ჩემი პირველი, ცალკე წიგნად გამოცემული, შრომა პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილის ხელმძღვანელობით დაიწერა. ეს იყო მესამე — მეოთხე კურსის სტუდენტის მიერ დაწერილი მონოგრაფია, რომელიც ფაკულტეტის დამთავრებისთანავე, ზემოხსენებული სემინარის მორიგ მეცადინეობაზე მე, მაშინდელი წესისამებრ, დავიცავი, როგორც სადიპლომო შრომა და რომელიც მალე, ე. გოგიჩაიშვილისავე რედაქციით, ცალკე წიგნად დაიბეჭდა: „ქართული წიგნი 1629—1929 წწ“. — ქართული სტამბური წიგნის სამასი წლისთავისათვის მიძღვნილი ისტორიულ-სტატისტიკური გამოკვლევა (სახელგამი, თბილისი, 1929, 384 გვ.).

როდესაც ხსენებული მონოგრაფიის ხელნაწერი ფ. გოგიჩაიშვილს გადავეცი, მე შეგონა ერთ კვირაში დასკვნას მივიღებდი... უკვე ხუთ თვეზე მეტი იყო გასული, (როდესაც უნივერსიტეტში საპროფესოროდან გამომავალს შევხვდი და მივესალმე... შეჩერდა. შემომამჩერდა, ამხედ-დამხედა, — ვამთავრებო, — თითქოს ჩემს კითხვაზე მიპასუხა.

ერთი თვის შემდეგ დამიბარა. მივედი და მითხრა: ყმაწვილო, თქვენი ხელნაწერი ივანე ჯავახიშვილს გადავეცი, რომელმაც ამას

წინათ მითხრა. რომ უკვე წაკითხული მაქვსო. ახლა თქვენ ძასაან მბრძანდით, მოუსმინეთ და მერმე ჩემთან ბინაში შემოიარეთო.

მეორე დღეს აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილთან მივედი. მისდამი ყოველთვის უღიღეს მოწიწებასა და უღრმეს პატივისცემას განვიცდიდი. როდესაც მის სამუშაო ოთახში შევედი, ჩემი ხელნაწერი წინ მაგიდაზე ედო. ჯერ ვინაობა და შემდეგ ხსენებული მონოგრაფიის, საკითხით ჩემი დანტერესების მიზეზი დაწვრილებით გამომიკითხა.

ჩემთვის სავსებით მოულოდნელი იყო: ახლა რა საკითხზე მუშაობო. — რადგან მე მაშინ არსებითად არაფერზე არ ვმუშაობდი, შეგვიანებით ვუპასუხე: ვაპირებ სპეციალურად მე-19 საუკუნეში საქართველოსა და კავკასიის ეკონომიკური განვითარების ისტორიაზე ვიმუშაო-მეთქი. მოეწონა.

ახლაც კარგად მახსოვს. რომ მითხრა „მე-19 ს. ეკონომიკური ისტორია ყველა წარსულ საუკუნეებისაზე უფრო რთულია. ჩვენს მე-19 საუკუნეში, თითქმის ყველა წინანდელ საუკუნეთა ყოფიერების გადმონაშთებია შემონახული და ჩამარხული და თავისთავადაც ხომ ეს საუკუნე მეტისმეტად საინტერესო და ასევე ნაკლებად შესწავლილია“.

მაშინ ი. ჯავახიშვილი, სხვათა შორის, საქართველოს ეკონომიკურ ისტორიაზედაც მუშაობდა და ჩვენი საუბარი, რომელიც თითქმის 2 საათი გაგრძელდა, ამ საკითხზე მსჯელობით დამთავრდა.

ქუჩაში რომ გამოვედი, მხოლოდ მაშინ ვიგრძენ, სულ მთლიანად გაოფლიანებული ვიყავი. განსაკუთრებით მაფიქრებდა ის, თუ როგორ იყო, რომ ესოდენ გამოჩენილი მეცნიერი, როგორც თანატოლს მესაუბრებოდა, როგორ იყო რომ ბოდიშიც-კი მოიხადა; თვეზე მეტია რაც თქვენი მონოგრაფია გადმომცა პროფესორმა გოგიჩაიშვილმა და აქამდე წაკითხვა ვერ მოვასწარიო. დრო ცოტა მაქვს. საქმე კი უღვევი, მაგრამ რაკი ფილიპემ საჭიროდ დაინახა და გადმომცა უნდა წამეკითხაო; — როგორ მოხდა, რომ ჩემს აშკარა შეცდომებზედაც კი ისეთი თავაზიანობით მიმითითებდა, თითქოს იგი ჩემი კოლეგა ყოფილიყო; — როგორ გავბედე, რომ ზოგიერთ მის შენიშვნებს არ ვეთანხმებოდი; — როგორ ამეხსნა, რომ ასეთი კანდიერების შემდეგაც ასე გულთბილად გამომაცილა და დაბეჯითებით გამამხნევა: „იმუშავე, იმუშავე, ბევრი იმუშავე, უალრესად მნიშვნელოვანი პრობლემები შეგიჩვენებიათ“.

დასასრულ, ჩემი მონოგრაფია გადმომცა და მითხრა „ფილიპეს მიუტანეთ, — ის და მე უკვე ველაპარაკეთ სახელგამის დირექტორს, ქართული ბეჭდვითი სიტყვის სამასი წლისთავის იუბილესათვის თქვენი შრომის გამოცემის თაობაზეო...“

ჩემს ალტაცებას საზღვარი არ ჰქონდა. მე ძალიან მინდოდა კედევ გაემეორებოდა მას ეს სიტყვები, მაგრამ შეკითხვა ვერ შევებდე. ვამალებული წამოვედი ფილიპესაკენ, რათა მისთვის ჩემი ალფრთოვანება გადამეცა. მეთქვა: თქვენ ხართ ყოველივე ამის მიზეზი, თქვენ დაბაყენეთ ამ გზაზე და ა. შ.; ბოღიში მომეხალა, იმისათვის, რომ ივ. ჯავახიშვილისაგან ისე წამოვედი, რომ მალლობაც არ მითქვამს და სხე.

ამ აზრებით ავედი მასთან... ხელნაწერი გადავეცი. მაშინვე დამიბრუნა: „ახლა თავიდან ბოლომდე ყურადღებით წაიკითხე და მერმე სარედაქციოდ მომიტანე, გამომცემლობა მოათხოვს მასალა მალე უნდა გადაეცეთო“. უსიტყვოდ გამოვბრუნდი. კარი გაიხურა... რამდენი რამ უნდა მეთქვა და ენა ვერ დავძარა. მე ვფიქრობ, დარწმუნებული ვარ, მიმიხვდა რაც უნდა მეთქვა და სწორედ იმიტომ არ გააკეთა ისე, რომ ჩემთვის მოესმინა...

ფ. გოგინაიშვილი როგორც მასწავლებელი, მეცნერულ-ლოტერატურული მუშაობის ხელმძღვანელი და რედაქტორი. უნდა მოგახსენოთ, — ძლიერ მკაცრა აღამიანი იყო; ისეთივე სასტიკი სხვების მიმართ, როგორც თავისივე თავის მიმართაც.

არასოდეს დამევიწყდება ჩემს წიგნზე მასთან ერთობლივი მუშაობის დროინდელი ერთი შემთხვევა.

ფ. გოგინაიშვილი „კაპიტლის“ I ტომის ოედაქციაზე მუშაობდა. გაზაფხული იყო 1929 წლისა. სწორედ ამ დროს მიმდინარეობდა ჩემი ხსენებული წიგნის ბეჭდვაც.

მახსოვს, 1860—1870-იან წლებში ქართული პრესისადმი ცარიზმის ცენზურის დამოკიდებულების ერთ-ერთი მომენტის ჩემ მიერ მოცემული გაშუქება რედაქტორში ეჭვს იწვევდა. მე დავემოწმე ნ. ნიკოლაძე*, რომელმაც ორიოდ წლის წინათ, სპეციალურად ამ საკითხებზე კონსულტაციისათვის მისულს, მიამბო სადავო ეპიზოდის შესახებ; თანვე აღვნიშნე ჩემი განცვიფრება იმ შესანიშნავი მეხსიერების გამო, რაც მაშინ უკვე მხტოვან ნ. ნიკოლაძეს გააჩნდა.

— რომ იგი არაჩვეულებრივი სისწოროთ მოიგონებდა ხოლმე სამოცი, ორმოცდაათი წლის წინანდელ ამბებს ქართული პუბლიცისტის, საერთოდ პრესისა და გამომცემლობის შესახებ; რომ მისი მონათხრობის სიზუსტეს შემდეგში მე სისტემატურად მიდას-

* ხსენებული წიგნის წერისას, როგორც ითქვა, ნ. ნიკოლაძე ჩემი ერთ-ერთი კონსულტანტი შეიქნა და, შეიძლება ითქვას, სრულიად შემთხვევით. ეს ასე მოხდა:

ტურებდა შესაბამისი ლატერატურული მასალები და საარქივო წყაროები...

პატივცემული ფილიპე მაინც ექვის თვალთ მიყურებდა:

— „ამ ეპიზოდის თხრობისას მასთან მარტო იყავით?“ — „არა, იყო პროფესორი სიმონ ხუნდაძე“, — მივუგე მე...

რამდენიმე დღის შემდეგ ს. ხუნდაძემ მიაგმო, თუ ამ მხრივაც როგორ შემამოწმა პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილმა. რომელიც უაღრესად ფრთხილი და, ვიტყოდ, მეტიმეტად „ჩაიკრიკიბებული“ რედაქტორი იყო.

სტატიები მანამდეც კი მქონდა დაბეჭდილი. მაგრამ 380 გვერდიანი წიგნის გამოცემასთან დაკავშირებულმა მუშაობამ, და ისიც ბ-ნ ფილიპეს ხელმძღვანელობით, რომელიც ყოველი წერილმანის შემოწმებას მოითხოვდა, ძალზე მომქანცა.

მახსოვს ბატონ ფილიპეს სამუშაო ოთახში გატეხილი ლამეები. ზშირად თვით რედაქტორი ეძებდა საჭირო ლიტერატურას, რომ კიდევ სხვა წყაროებით შეემოწმებია ჩემ მიერ აღნიშნული ფაქტები. როგორც მოგახსენეთ გაზაფხული იყო და სადამოს ღია ფანჯრიდან ოთახში ხშირად შემოიჭრებოდა ხოლმე მოსეირნე ჩემი ტოლ-სწორების კისკისი, რაც ჩემზე ალბათ შესამჩნევად მოქმედებდა. რომ ფილიპემ დასამშვიდებლად მოთხრა: „ჯერ ეს საქმე დაამთავრე და მერმე იმასაც მოესწრებო“. ქუჩისკენ გაიხედა...

ბ-ნი ფილიპე აუჩქარებლად მიუჯდა მაგიდას. მას ერთ-ერთი სასტამბო ფორმა გადაეცემა, კორექტორი გამოუცდელი შემხვდა და შეცდომები ბლომად გაპარულიყო. მეც ნაკლებად ვამჩნევდი. სანამ სტამბას გადაეცემოდა ჩემი წიგნი ბარე ოთხჯერ მქონდა თავიდან ბოლომდე გადაწერილი, ხოლო ნაწილები კიდევ 5-6-ჯე-

1926—1927 წწ. თბილისის სახელმწიფო არქივსაცაეში მუშაობის დროს ხშირად ეხედებოდი პროფ. ს. ხუნდაძეს. რომელსაც ზოგჯერ რჩევისათვის მივანართავდი ხოლმე. კავკასიის საცენზურო კომიტეტისა და ქართული პრესის, საერთოდ გამოცემლობის ურთიერთდამოკიდებულებათა შესახებ მსჯელობის დროს. ერთი სადავო საკითხის გარკვევისათვის ს. ხუნდაძემ მიჩნია: „ნიკო ნიკოლაძეს მიმართ, იმას შეუძლია საჭირო ცნობები მოგაწოდოს“.

საკითხით თვით ს. ხუნდაძე იმდენად დაინტერესდა, რომ რამდენიმე დღის შემდეგ ერთად მივედი ბ-ნ ნიკოსთან. ფრიად საინტერესო საუბარი გაიმართა. დიდხანს დავრჩით, ბოლოს მასპინძელმა გამათამაშა. მოთხრა: „როდესაც დაგვირდებით მზად ვარ გემსახუროთ“.

ეს ჩემთვის ფრიად საჭირო წაქეზება იყო. ამ დროიდან, კარგა ხნის მანძილზე, ის შეიქნა ჩემი ერთ-ერთი მთავარი მრჩეველი და გზის მაჩვენებელი ქართული წიგნის და ჟურნალ-გაზეთების გამოცემისა და პუბლიცისტიკის, ჟურნალისტიკის საკითხებში.

რაც და ამიტომ თითქმის მთელი ტექსტი ლექსივით ზეპირად ვე-
ცოდნი, და, რასაკვირველია, ისიც გამოუცდელი თვალთ, კორექტუ-
რული შეცდომები გამეპარებოდა. რედაქტორი ნელ-ნელა და და-
ბეჯითებით ასწორებდა. მიკვირდა მისი თვალის სიმახვილე: მას
ხომ ორჯერ ჰქონდა წინასწარ მთელი ტექსტი წაკითხული. წამდა-
უწყუმ საათს დაეცქეროდი (რადგან სხვაგან მიმეჩქარებოდა) და
მოუთმენლად შევყურებდი მოხუცს, რომელიც კორექტურას ჩა-
კირკიტებდა.

როდესაც დრო მიიწურა, მე სიტყვები შევარჩიე და ის-ის იყო
წასვლის ნება უნდა მეთხოვა, რომ ფილიპემ წამოიძახა: „ოჰო,
ოჰო?...“ ელდა მეცა. გამოცდილებით ვიცოდი რაღაც სერიოზული
დეფექტი უნდა შეემჩნია. მართლაც შეუმჩნევია, მაგრამ არა ერთი.
ერთბაშად ორი. ერთგან დასახელებული წიგნის გამოცემის თარი-
ღი და ავტორის სახელის ინიციალი არ მქონია აღნიშ-
ნული.

იტიბარი წამიხდა. ენა ჩამივარდა. ფილიპემ ჯერ სცადა ზეპი-
რად მოეგონებია ავტორის სახელი, მერმე თავისი ბიბლიოთეკის
თაროებს ეცა. — უნდა შევამოწმოვო და დაიწყო იმ წიგნის ძებნა.
სულ ზევით და ზევით მიდიოდა. მე ახლა იმის მეშინოდა, რომ ეს
მოხუცი კიბიდან არ გადმოვარდნილიყო. რაღა გავაგრძელო. დამს-
3 საათზე გამოვედი გარეთ...

რაკი კორექტურა ვახსენე, იმასაც აღვნიშნავ, რომ ამ მხრივ
დღემდეც გამომყვა ერთგვარი უზრუნველობა, და მაშინაც, ჩემი
პირველი წიგნის ბექდვის დროს, ფილიპემ ერთხელ კინაღამ სავ-
სებით თავი დაანება რედაქტორობას—უკვე დაბეჭდილ ფორმაში
გაპარული კორექტურული შეცდომების გამო. ცეკავშირის თავმ-
ჯდომარის -- პროფ. მალაქა ტაროშელიძის კაბინეტში, სადაც
იგი ამ უკანასკნელთან და დოც. ბიძინა რამიშვილთან ერთად „კა-
პიტალის“ I ტომის რედაქციაზე მუშაობდა, უკან გადმომცა ჩემი
წიგნის დაბეჭდილი რამდენიმე თაბახი და მითხრა: რედაქტორო-
ბას თავს ვანებებო.

დიდი მუდარა და ცოდვების მონანიების აღთქმები დამჭირდა,
რომ საქმეზე ხელი არ აეღო.

კიდევ ერთი მომენტი მინდა აღვნიშნო.

ფილიპე გოგიჩაიშვილი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადე-
მიის ეკონომიკის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი
იყო. სანამ თემა არ აიღო და წინასწარ კარგა ხანს თემის საკითხზე
არ იმუშავა, ამ თანამშრომლობაზე ვერ დავითანხმე, თუმცა უკვე

რამდენიმე წელიწადი ეწეოდა აქ ასპირანტების ხელმძღვანელობას და ინსტიტუტის დაარსებიდანვე (1944) იყო მისი სამეცნიერო საბჭოს წევრი. ერთხელ ინსტიტუტში ჩემთან შემოვიდა. ძლიერ დანაღვლიანებული ჩანდა. ბოლოს მითხრა: ფული მჭირდება და ხომ არ შეგიძლია ხელფასის მიღებამდე მასესხო, ბავშვი (შვილიშვილ?) მყავს ავადო.

ფული მიეცეო. მაგიდას მიუჯდა. მაგრამ არა იმისთვის, რომ ის დაეთვალა. ქალაღი აიღო, გვერდის ბოლოს ხელი მოაწერა და ასესულ თავისუფალი ფურცელი, გამომიწოდა... ჩემს გაკვირვებაზე მიპასუხა: ვინ უწყის, შეიძლება ხეალ-ზეგ აღარ დავრჩე... თქვენ ჯვრთონ შეავსეთ... და ვალს გადაგიხდიანო.

სეიფზე მიმითითა: იქ შეინახეო. ვიცოღი მისი ხასიათი. წინააღმდეგობა არ გავუწიე. ისე გავაკეთე, როგორც მითხრა. მალე წავიღა და როგორც კი მარტო დავრჩი, ის ქალაღი სეიფიდან გამოვიღე და დავხიე.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ფული დამიბრუნა... შემომაჩერდა. ქვრეტა დამიწყო... მე თავი უხერხულად ვიგრძენი.

ცხადი იყო, ახლა ის ქალაღი უნდა დამებრუნებია...

ბოლოს თავისებური. საოცარი სიცილი აუტყდა. კარგა ხანს გულიანად ხითხითებდა.

— განა არ ვიცი, რომ არ შეინახავდი!.. ისე, ყასიღად შედევი სეიფში, მერმე კი დავხიე...

მეც სიცილი ამივარდა.

ორივენი ვიცინოდით...

სიცილი უხერხულობის მოსპობისა და უყოყმანო მეგობრობისა და ნდობის უეჭველი გამოცხადება იყო.

ჩვენი პირადი დამოკიდებულების შესახებ მეტის. თქმა შემდეგოსათვის იყოს.

* * *

ბ-ნ ფილიპეს ხასიათში ბევრი რამ უხიაგობად მიმაჩნდა და უნდა გამოგიტყდეთ, ზოგი რამ ახლაც ასეთად მეჩვენება. მაგრამ შრომისმოყვარეობა, დადებითი საქმის სიყვარული და ამ საქმისათვის მთელის ენერჯით ამოძრავება — მისი განუყრელი თვისება იყო: ხელს მხოლოდ ისეთ საქმეს და ისეთ დროს მოკიდებდა, რომელშიც და როდესაც თავის თავში მტკიცედ იყო დარწმუნებული.

მისი დამახასიათებელი იყო უდიდესი სიფრთხილე და სიფხიზლე, საქმის აუჩქარებელი და საფუძვლიანი შესწავლა. როგორი საქმეც არ უნდა ყოფილიყო, ვისაც არ უნდა შეხებოდა. ძლიერსა და გავლენ-

ნიანს, თუ უძღურსა და უხმოს, მის პირად მტერს, თუ მეგობარს. მეცნიერული ჭეშმარიტებოსათვის სამსახური და მიუღდგომლობა, შეიძლება ითქვას, — მისი სტიქია იყო.

რამდენჯერ ვყოფილვარ მოწმე: სტუდენტს თუ ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკს პირში რომ ტუქსავდა. ზოგჯერ დასციხვდა კიდევაც. როცა ის წავიდოდა, მოგვცილდებოდა, ბ-ნი ფილიპე ხშირად იტყოდა: ეგ ძალიან ენერგიული ახალგაზრდაა, მისგან შეიძლება რამე გამოვიდესო. ერთი სიტყვით, ფილიპე გოგიაჩაიშვილი თავის თავისთვის მტრების გაჩენის ოსტატაც იყო. მე ეს უსიაგობად მიმაჩნია. მაგრამ ფილიპე მაინც ასეთი გახლდათ.

* * *

მრავალგვარი საქმისათვის მოუკილია ხელი. უმსახურია კერძო კაპიტალისტურ საწარმოში, ყოფილა ჟურნალისტი, გაზეთის კორექტორი და რედაქტორი. უმსახურია ცარიზმისდროინდელ საზოგადოებრივ და მეურნეობრივ ორგანიზაციებში — ერობაში. ქალაქის თვითმმართველობაში, რკინიგზების მშენებლობაში. ჰქონია საკუთარი წიგნის მაღაზია, უმოღვაწია სახელმწიფოებრივი მმართველობის უმაღლეს თანამდებობაზე და დიპლომატიურ ასპარეზზედაც...

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ დიდხანს უმუშავია გეგმიანობისა და ფინანსების უწყებებში, მონაწილეობა მიუღია მრავალ მეურნეობრივ წამოწყებათა დაპროექტებაში, 30 წელიწადზე მეტი განუწყვეტლივ მუშაობდა ჩვენს უნივერსიტეტში, რომლის ერთ-ერთი დამაარსებელი, ხოლო კერძოდ ეკონომიკური ფაკულტეტის ორგანიზატორი იგი იყო და ყველგან და ყოველთვის მტკიცედ და პირნათლად იდგა თავის ადგილზე. ღრმად დარწმუნებული იმაში, რომ ერთგულად ემსახურებოდა ქართულ კულტურასა და მეცნიერებას, ჩვენი სოციალისტური მეურნეობისათვის კვალიფიციური კადრების მომზადების დიად საპასუხისმგებლო საქმეს, საერთოდ ქართველი ხალხის ინტერესებს.

111. კიდევ გიოგრაფიული ფაქტები და მასალები

1. * * *

ესაა პროფ. ფილიპე გოგიჩაიშვილის დაბადების 70 და მეცნიერული მოღვაწეობის 50 წლისთავის საიუბილეო საღამოზე, 1945 წელს, წარმოთქმული ჩემი სიტყვის ტექსტი.

ახლა აქ ისიც უნდა დავსძინო, რომ ხსენებული საიუბილეო საღამოს დასასრულს ფილიპე გოგიჩაიშვილმა დიდი მადლობის ვრძნობით მოიხსენია საქართველოს საბჭოთა ხელისუფლების მიერ მისთვის გაწეული ამაგი და იუბილეს ორგანიზატორთა ღვაწლი. ეს მისი სიტყვა ძლიერ მოკლე იყო და მან განაცხადა კიდევაც:

— ეს სათქმელი დაწერილი მოვიტანე, რომ მოხუცებულს ვრძელი საუბარი არ გამომსელოდაო.

მას შემდეგ, როგორც ვხედავთ, დიდი დრო გავიდა. მას შემდეგ ლეიპციგში ფილიპე გოგიჩაიშვილმა კიდევ ხუთიოდე წელიწადი იცოცხლა და ბევრი რამ მნიშვნელოვანი გააკეთა.

ფილიპე გოგიჩაიშვილი გარდაიცვალა თბილისის რკინიგზის საავადმყოფოში, 78 წლის ასაკში, 1950 წლის 29 მარტს. ბინიდან განოსვენების შემდეგ უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებლის და სასაქადულო ქართველი მეცნიერის კუბო უნივერსიტეტის პირველი კორპუსის შენობასთან დავასვენეთ... აქ გამოსათხოვარი სიტყვა წარმოთქვა პროფესორმა ვასილ ჩანტლაძემ.

ფ. გოგიჩაიშვილი დაკრძალულია ვაკის სასაფლაოზე.

დღეს მისი დაბადების 100 წლისთავს აღენიშნავთ. ახლა ჩვენ წინაშეა უკვე ისტორიის კუთვნილებად ქცეული მთელი მისი ცხოვრება და მოღვაწეობა, რომელთა შეფასებებს კრიტერიუმი შეიძლება რამდენადმე. ზოგაერთა ასპექტში მაინც, განსხვავებულიც იყოს. ცოცხალზე, რომელიც კიდევ მეტყველებს და აკეთებს, არ იტყვიან ბევრ რამეს, რასაც ილაპარაკებენ მიცვალებულზე, რომელიც სამუდამოდ დადუმებული და აღსრულებულია.

— ეს ცხოვრებისეული გამოცდილება და სიბრძნეა.

ამგვარად, სამიოდე ათეული წლის შემდეგ დღეს ვაგრძელებ რა ფილიპე გოგიჩაიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამბავთა

თხრობას, იმას რაც მისსავე სიცოცხლეში მოთქვამს, უწინარეს ყოვლისა, უნდა დაეუმატო ცნობა იაკობ გოგებაშვილის „ბიბლიოგრაფიული შენიშვნის“ შესახებ, რომელიც ფ. გოგიჩაიშვილს მთავარ ნაშრომს ეხება.

ეს უდავოდ დიდმნიშვნელოვანი დოკუმენტია და იმდროინდელ ქართული საზოგადოებრივი და კულტურული ცხოვრების იმდენად დიდი მოღვაწის კალამს ეკუთვნის, რომ მისი თავისთავად ისედაც მოკლე ტექსტი თითქმის მთლიანად უნდა მოვიყვანო. იგი გამოქვეყნდა 1911 წელს „სახალხო გაზეთში“ (№ 277).

საჭიროდ მიმაჩნია ისიც აღინიშნოს, რომ 1945 წელს, როდესაც ფ. გოგიჩაიშვილის ზემოთ მოყვანილ ბიოგრაფიას ეწერდი, ამ დოკუმენტის არსებობა ჩემთვის უცნობი იყო. დაუჭერებელია, რომ ის დავიწყებოდა თვით ფილიპე გოგიჩაიშვილს და, ვფიქრობ, ძნელად დასაჯერებელია ჩემი მკითხველისათვის, მაგრამ ფაქტია, რომ თვათა ფილაზემ ამ სტატიის შესახებ თავის დროზე მე ცნობა არ მომაწოდა! -- იმდენად მორიდებული იყო იგი თავის დამსახურებათა გამოჩენაში.

ქართული ცივილიზაციის საყოველთაოდ აღიარებული ერთ-ერთი დიდი მშენებელი იაკობ გოგებაშვილი წერს:

„ეს კრებული Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях, изданный... под редакцией Ф. Г. Гогичаншвили გამოსულია ერთ ვეებერთელა ტომად. ამოდენა წიგნი, ქართველის მიერ შედგენილი და ქართული ფულით გამოცემული, ვგონებ, მეორე არ მოიპოვება ჩვენში. გამოკვლევის საგანსაც, უპირველესი, უძირითადესი მნიშვნელობა აქვს ჩვენის ქვეყნისათვის. მხვენელ-მთესველობა [სოფლის] მეურნეობა უმთავრესი საქმე იყო ქართველთათვის წინადაც, არის ახლაც და მომავალშიც იქნება. ამის გამო ჩვენის ქვეყნის არამც თუ წარმატება, არამედ არსებობაც კი დამოკიდებულია მასზე, თუ რა სიმტკიცით უდგია მას ფეხი მიწა-წყალზე, ტერიტორიაზე და როგორ არის განაწილებული უძრავი ქონება წოდებათა შორის. სწორედ ამ დიდ მნიშვნელოვანს საკითხს არკვევს ეს უშველებელი კრებული, რომელიც სავსეა სანდო დოკუმენტებიდან ამოღებული სტატისტიკური ციფრებით. ეს ციფრები გადაჭრილს, გარკვეულს პასუხს იძლევიან შემდეგ კითხვაზე: 1) რაოდენი მიწა-წყალია თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიაში თავადაზნაურთა და არა აზნაურთა ხელში, როგორც კერძო საკუთრება; 2) რამდენად არის დავალიანებული კერძო უძრავი საკუთრება აღმოსავლეთს საქართველოში; 3) რამდენი დღიური მიწა მიეცა ნ ა დ უ ლ ე ბ ა დ ყ მობიდან განთავი-

სუფლებულს გლეხებს ამერეთში და რამდენი დღიური მიწა გამოის-
ყიდეს მათ თითქმის ორმოც-და-ათის წლის განმავლობაში; 4) რამ-
დენად ნაკლები აქვთ სახნავ-სათესი მიწა 26 სოფელს გორის მაზრაში
და სხვ.

როგორც მკითხველი პხედავს. ეს სტატისტიკური ცნობები შეე-
ხება დასავლეთის საქართველოს მხოლოდ პირველის საკითხის მხრავ-
დანარჩენის სამის საკითხის ციფრები გვითვისისწინებენ საქმის გა-
რემოებას მხოლოდ აღმოსავლეთის საქართველოში...

ეს კრებული, ეს ტომი მკვერმეტყველური მოწამეა ბ-ნი გოგიჩა-
იშვილის სერიოზულის ბეჯითობისა, წმინდა ევროპიულის, სისტე-
მატიურის შრომის-მოყვარეობისა, რაც ისე იშვიათი მოვლენაა
ჩვენს ქარაფშუტულს დროში. მან რამდენიმე კვირის წინად, მზამზა-
რეული გამოცემა ჩააბარა დეპუტატთა საკრებულოს და საქარ-
თველოდან წავიდა დროებით.

იმედი გვაქვს, რომ ჩვენი ყმაწვილი სწავლულები ვრცელს წერ-
ლებს უძღვნიან ბ-ნი გოგიჩაიშვილის კაპიტალურს შრომას, საარსო
მხარეებს კარგად გაუთვისისწინებენ ქართველობას, შეადარებენ
მდგომარეობას მიწა-წყლის მხრავ ჩვენსავე ყოფაში ჩავარდნილს
ერებ(ი)სა, დასავლეთის საქართველოს შესახებაც ასეთსავე სტა-
ტისტიკურს ცნობებს შეპკრებენ და გამოაქვეყნებენ, და ბოლოს
ცალკე წიგნადაც გამოსცემენ ქართველი საზოგადოებისათვის, რასა-
კვირველია, ქართულს ენაზე¹.

ამგვარად, ფ. გოგიჩაიშვილის ეს კაპიტალური ნაშრომი არა მხო-
ლოდ ფრიად მნიშვნელოვანი თეორიული და ისტორიული ხასიათის
წიგნი, არამედ, თავის დროისათვის, დიდი პრაქტიკული ღირებულე-
ბის შემცველი გამოცემაც იყო.

თუ აქ არაფერს ვიტყვით ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში დაბეკ-
დილ აგრარულ ურთიერთობათა საკითხისადმი მიძღვნილ ფ. გოგი-
ჩაიშვილის სტატიებზე, რასაც გაკვირით მაინც ქვემოთ შევეხებით.
აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ისევ ცხრაასიან წლებში დაწერილი
და 1903 წ. გამოქვეყნებული მისი გამოკვლევა „Малоземелье
среднн крестьян Закавказского края“. სადაც ვრცლად და საფუ-
ძელიანდაა გაანალიზებული შესწავლის საგნად აღებული საკითხი.

2. თბილისის უნივერსიტეტის ერთ-ერთი ფუძემდებელი

როგორც ითქვა, ფილიპე გოგიჩაიშვილი თბილისის უნივერსი-
ტეტის ერთ-ერთი ფუძემდებელი იყო. ამ მხრავ მას წილად ხვდა შე-

¹ ი. გ. გ. ე. ბ. ვ. ი. ს. ხ. ლ. ბ. ა. ნ. 1955. ტ. 4. გვ. 381--382.

ესრულებია დიდი ორგანიზაციული მუშაობა, როგორც ივ. ჯავახიშვილის მეთაურობით წარმოქმნილი საინიციატივო ჯგუფის (კომისიის) ერთ-ერთ უაღრესად აქტიურ წევრს.

1917 წ. 3 ივნისს კომისიის სხდომაზე ცხადი გახდა, რომ უნივერსიტეტისათვის საჭირო ფულად საშუალებათა შეგროვება შეუძლებელი ხდებოდა. სწორედ აქ გადაწყვეტი როლი ითამაშა ივ. ჯავახიშვილისა და ფ. გოგიჩაიშვილის სიმტკიცემ და ნამდვილად რაინდულმა თავგამოდებამ. ი. ჯავახიშვილმა გადაჭრით განაცხადა, რომ უნივერსიტეტს გახსნის „საქმის დაყოვნება მეტად არ შეიძლება“¹. საკითხის ფინანსურ მხარეზე ყველაზე ავტორიტეტული სიტყვის თქმა, ცხადია, ფ. გოგიჩაიშვილს შეეძლო და, აი, ივ. ჯავახიშვილის გამამხნეველებელი გამოსვლის შემდეგ იგი აცხადებს:

„ყველა ქართული საზოგადო საქმე მცირედის ნივთიერი საშუალებებით დაწყებულა და ასეთუ ისე ბოგინობს და ასრულებს მეტნაკლებობით თავის კულტურულ დანიშნულებას. ქართულ უნივერსიტეტს. რაღა თქმა უნდა. უფრო მკვიდრი საფუძველი სჭირია. რაც დიდ თანხას მოითხოვს. მაგრამ ერთბაშად ქართველებს არ შეუძლიათ ამოდენა თანხის შედგენა და მაინც დამაინც ეს გარემოება როდი უნდა გვაბრკოლებდეს და უნდა ეხლავე შევეცადნეთ ამ დიადი საქმის განხორციელებას. ეჭვს გარეშეა, ეს ისეაი დიდმნიშვნელოვანი საქმეა, რომ ქართული საზოგადოება უეჭველად ხელს შეუწყობს მის არსებობას. ამიტომ ყოველნაირი ღონისძიება უნდა ვიხმაროთ, რომ საქმე დავიწყოთ. თუ გინდა მცირედი თანხითაც...“²

იმვე წლის 26 ნოემბერს ფ. გოგიჩაიშვილს მიენდო შეედგინა უნივერსიტეტის შემოსავალთა და ხარჯთა ნუსხა. სულ მალე, 1917 წ. 6 დეკემბერს უნივერსიტეტის ორგანიზაციისთვის შემდგარმა „ქართული უნივერსიტეტის საზოგადოებამ“³ თავის კრებაზე, მძიმე პოლიტიკური და ფინანსური მდგომარეობის გამო, გადაწყვიტა უნივერსიტეტის გახსნის გადადება 1918 წლის სექტემბრამდე, მაგრამ

¹ საქართველოს სსრ ცენტრ. სახელმწ. არქივი, ცონდი 471, 1918 წ., საქმე № 1, ფურც. 7.

² იქვე, ფურც. 7ა, კურსივი ჩენია.

³ იქვე, ფურც. 16.

ქართველ მეცნიერთა სულ მცირე ჯგუფი ივ. ჯავახიშვილის მეთაურობით სულაც არ აპირებს უკან დახევას... 1917 წ. 8 დეკემბერს ფ. გოგიჩაიშვილმა პროფესორთა საბჭოს სხდომას წარუდგინა ორი ვარიანტი უნივერსიტეტის შემოსავალთა და ხარჯთა ნუსხისა¹.

1918 წ. 13 იანვარს შედგა უნივერსიტეტის პროფესორთა საბჭოს პირველი ოფიციალური სხდომა. აქ უნივერსიტეტის „ხაზინადრობა, კრების ერთსულოვანი თხოვნით, იკისრა პროფესორმა ფილიპე გოგიჩაიშვილმა“². ეს უკვე იმას ნიშნავდა, რომ უნივერსიტეტის მთელი ფინანსური მეურნეობის ხელმძღვანელობა (რაც იმდროინდელ პირობებში, როდესაც ფულის კურსი დიდი სისწრაფით ეცემოდა, ფრიად ძნელი საქმე იყო) ფ. გოგიჩაიშვილს მიენდო და იგიც უალრესი სიფრთხილით და გულმოდგინებით ეწეოდა ამ მძიმე ტვირთს, სანამ უნივერსიტეტი სახელმწიფოსგან დახმარების კარგ-შე არსებობდა³.

საქმე ისაა, რომ მენშევიკების მთავრობას არავითარი აქტიური მონაწილეობა არ მიუღია თბილისის უნივერსიტეტის დაარსებებსა და ორგანიზაციის საქმეში⁴, ისევე როგორც რეაქციულ ქართველ თავადაზნაურობასაც, როგორც ამას აცხადებს თვით ივანე ჯავახიშვილი. „გულახდლილად უნდა ითქვას, რომ ჩვენს მოწინავე წოდებას... დიდი ბრალი მიუძღვის იმაში, რომ ჩვენი კულტურის განვითარება შეფერხებული იყო“⁵.

მხოლოდ 1918 წ. აგვისტოს პროფესორთა საბჭოს „შუამდგომლობა ქართული უნივერსიტეტის სახელმწიფო უნივერსიტეტად გადაკეთების შესახებ [მენშევიკების] მთავრობის მიერ შეწყობის უნაღობის იქნა“⁶, როგორც ამას განათლების სამინისტროსადმი 1918 წ. 10 აგვისტოს თარიღით გაგზავნილ მიმართვაში აღნიშნავენ პროფესორები: უნივერსიტეტის რექტორი პ. მელიქიშვილი, სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტის დეკანი ივ. ჯავახიშვილი და პროფესორთა საბჭოს მდივანი ი. ყიფშიძე. ისინი ითხოვდნენ, რათა უნივერსიტეტისათვის, რამდენადაც შემოდგომიდან აქ კიდევ ორი ფაკულტეტი (სამათემატიკო-საბუნებისმეტყველო და სამკურნალო)

¹ საქართველოს სსრ ცენტრ. სახელმწ. არქივი, ფონდი 471. 1918 წ. საქმე №: 2. ფურც. 6.

² იქვე, ფურც. 16ა.

³ იქვე, ფურც. 25.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი. ბრძოლა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსებისათვის (თსუ შრომები, 1971, 1 (138), 14).

⁵ იქვე, გვ. 9.

უნდა გახსნილიყო, მთლიანად გადაეცათ ქართული გემნაზი-ს მ - ნობა.¹

ცხადია, უნივერსიტეტის არსებობის პირველ წლებში პროფესორ-მასწავლებელთა ნაკლებობა ძლიერ საგრძნობი იყო. განსაკუთრებით იმის გამოც, რომ აქ ლექციები ქართულ ენაზე უნდა წაეკითხულიყო.

1922 წ. იანვარს უნივერსიტეტში შემოვიდა ორი უცხოელი მეცნიერის (დოქტორ ეტელისა და დოქტორ ჰასეს) განცხადება, სათანადო რეკომენდაციებით. ამ საბუთების გაცნობის შემდეგ ფ. გოგიჩაიშვილმა ფაკულტეტის საბჭოს მოახსენა: „სამეცნიერო ძალის შემატება ფრიად გვესაჭიროება. ეკონომიურ განყოფილებაზე ჯერჯერობით სამი კათედრა და პროფესორი კი მხოლოდ ერთი“, მაგრამ უცხოელთა მოწვევაზე ის მინც უარს ამბობდა, იმ მოტივით, რომ იმათ ახლა ლექციები უცხო ენაზე უნდათ წაეკითხონ და 4—5 წელიწადიც არ ეყოფათ რომ ქართულად ლექციების წაკითხვა შესძლონ, თანაც ჩვენს პროფესორებზე ბევრად უფრო მაღალი ხელფასი უნდა ვაძლიოთ. ამასთანავე „ახალგაზრდა სამეცნიერო ძალები“ (ე. ი. ეროვნული კადრები) უფრო ადრე ჩვენშიაც აღიზრდებიანო“.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებიდან დაიწყო თბილისის უნივერსიტეტის გაფართოება. 1922 წ. დამდეგს უკვე შესაძლებელი შეიქნა სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტის ბაზაზე სოციალურ-ეკონომიკური ფაკულტეტის ორგანიზაცია. მალე, ფ. გოგიჩაიშვილმა წარადგინა ამ ფაკულტეტის შტატებისა და სასწავლო გეგმის პროექტი². იმავე წლის 16 ივნისს უკვე მიღებულ იქნა დადგენილება სოციალურ-ეკონომიკური ფაკულტეტის შექმნის, მისი შტატისა და სასწავლო გეგმის დამტკიცების შესახებ³.

ფ. გოგიჩაიშვილი უნივერსიტეტში კითხულობდა პოლიტიკურ-ეკონომიის, ეკონომიკური აზრის ისტორიის, ფინანსების, სტატისტიკისა და სხვ. კურსებს, ის იყო პოლიტიკური ეკონომიის კათედრის ორგანიზატორი და გამგე; შემდეგ სტატისტიკის კათედრის დამაარსებელი და ხელმძღვანელი. ფ. გოგიჩაიშვილი წლების განმავლობაში ხელმძღვანელობდა აგრეთვე ფინანსების და სტატისტიკის სემინარს, სადაც მისი სტუდენტები კითხულობდნენ მოხსენებებს, რომელთაგან, ზოგიერთი, როგორც ამ სემინარის ნაშრომები, ფ. გო-

¹ საქ. ცსს, ფონდი 1935, 1918 წ., საქმე № 659, ფურც. 16, 19, 27—ქურსიყვი ჩვენია.

² საქ. ცსს, ფონდი 471, საქმე № 129, ფურც. 24.

³ იქვე, ფურც. 41: იხ. აგრ. საქმე № 18, ფურც. 9.

⁴ იქვე. ფურც. 168 ა; საქმე № 8. ფურც. 170.

გიჩაიშვილის ხელმძღვანელობით და რედაქციით, ცალკე წიგნებადაც გამოიცემოდა ხოლმე. ეს იყო ერთ-ერთი გზა ახალგაზრდა მეცნიერული კადრების მომზადებისა, მათთვის კვლევა-ძიებას ალღოსა და ჩვევების გამომუშავებაში დახმარებისა. რაააც მთელი თავისი სიცოცხლის მანძილზე გულსრულად ეწეოდა ფ. გოგიჩაიშვილი.

ფ. გოგიჩაიშვილს ლექციების კითხვის თავისებური სტილი ჰქონდა შემუშავებული. ზოგნი ამბობდნენ — გერმანულიაო. მე ვფიქრობ, ეს იყო ნამდვილად ქართული სტილი უმაღლესი სასწავლებლის ლექციისა, რაც საერთოდ იმ წლებში ყალიბდებოდა ჩვენს უნივერსიტეტში.

მაგრამ მთავარი ისაა. რომ ფ. გოგიჩაიშვილი, სწორედ ისევე, როგორც ივ. ჭავჭავაძე, თავისი ლექციებით ჩვენ მხოლოდ მეცნიერებას როდი გვასწავლიდა. მთელი თავისი სიტყვით და საქმიანობით და მოღვაწეობით ისინი ჩვენ გვასწავლადნენ ქართველი ხალხის სიყვარულს, სამშობლოსადმი ერთგულებას და პატრიოტიზმის მაღალი გრძნობებითა და ერისთვის თავდადების იდეების გვასაზრდოებდნენ.

1947 წელს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიაში აკად. კიორგი ახვლედიანის ინიციატივით მოწვეულ იქნა. მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, ქართველი ინტელაგენციის მეთაურთა თათბირი, რომელსაც თავმჯდომარეობდა მსცოვანი მწერალი. გამოჩენილი საზოგადოებრივი მოღვაწე თედო სახოკია.

ამ თათბირის შესჯელობის საგანი იყო დიდი სამამულო ომის პერიოდში სხვა საბჭოთა ხალხებთან ერთად დიდად დაზარალებული ქართველი ერის მეზობელ საბჭოთა რესპუბლიკების მოსახლეობასთან შედარებით გამრავლების ნელი ტემპის მიზეზთა გაშუქებასა და ამ ტემპის ამაღლების ღონისძიებათა შემუშავებასთან დაკავშირებული საკითხები.

თათბირზე გამოსულმა გერონტი ქიქოძემ გაიხსენა ფილიპე გოგიჩაიშვილის პუბლიცისტური მოღვაწეობიდან სწორედ ამ საკითხთან დაკავშირებული ერთი მომენტი.

1900-იანი წლების დამდეგს ფ. გოგიჩაიშვილი იკვლევდა რა ქართველი ხალხის კულტურულ-ეკონომიკური და ნაციონალური მდგომარეობის სხვადასხვა მხარეს, კერძოდ, მოსახლეობის გამრავლებისა და განათლების საკითხებს, იმ იდეას (შეხედულებას) ავითარებდა, რომ იმდროინდელ პირობებში (კოლონიური მდგომარეობა, ნაციონალური ჩაგვრა და სხვ.) შვილების აღზრდა და მათთვის აუ-

ფაღვე გოგინაშვილი მეფლესთან ელენე ნიკოლოზის ძეს
სხედანთან ერთად (1907)

ფილიპე გოგიაშვილი
(1947)

ცლებელი განათლების მიცემა კაცს საზოგადოებრივ მოღვაწეობად უნდა ჩაეთვალოსო.

გ. ქიქოძეს, ჩანს, მხედველობაში ჰქონდა 1903 წ. გაზ. „ცნობის ფურცელში“ გამოქვეყნებული ფ. გოგიჩაიშვილის ნარკვევები, რომლებიც, როგორც საერთოდ მისი პუბლიცისტური გამოსვლები. დიდ რეზონანსს იწვევდა მაშინდელ ქართულ საზოგადოებრიობაში.

ახლა საკითხავია მაინც რას წერდა, როგორ მსჯელობდა მაშინ ამ დადგინებულთან საკითხზე ფილიპე გოგიჩაიშვილი. ამის საილუსტრაციოდ მოგვყავს რამდენიმე ამონაწერი მისი ნარკვევიდან „კერძო და საზოგადოებრივი ცხოვრება“, რაც დაიბეჭდა 1903 წ. გაზ. „ცნობის ფურცელში“.

ვაღმოსცემს რა საკითხის ისტორიას, იგი ამტკიცებს. რომ თანამედროვე ვითარებაში ადამიანის კერძო და საზოგადოებრივი ცხოვრება სულ უფრო უახლოვდება ერთმანეთს და „ხშირად გადაბმულია ერთმეორეზე“. და რომ რაც დრო მიდის. მით უფრო ვიწროვდება „კერძო, საზოგადოებისაგან დამოუკიდებელი ცხოვრების ფარგალი... ბოლო მხარე სოციალური (საზოგადოებრივი) ფართოვდება და შეტის მნიშვნელობისა ხდება“. ამის საილუსტრაციოდ მაგალითად ის იღებს ოჯახის ინსტიტუტს და იმ ცვლილებებს. რასაც იგი განიცდის.

ღვებს ჩვენში რომ უთხრათ ვინმე ოჯახის მამას: სახელმწიფოს შეუძლია ძალა დაგატანოს და შენი შვილების აღზრდა სავალდებულოდ გაგიხადოსო, უთუოდ გაუყვირდება. ჩემს შვილებთან სხვას რა ხელი აქვსო. გეტყვით ის გოცებული. — განა ჩემს ნებაზე არაა ვაწაველი და გამოვზრდი მე იმათ თუ არაო? გეტყვით ამას იმიტომ, რომ ჩვენში ჯერ კიდევ ძველი წყობილების შესაფერი წარმოდგენა არ გამქრალა და არც სოციალური კანონმდებლობა საკმაოდ განვითარებულა. დასაველეთ ევროპაში ეს საგანი არავის გააკვირვებს, - იქ დიდი ხანია ახალთაობის სავალდებულო აღზრდა შემოღებული და განხორციელებულია, და არავის ფიქრადაც არ მოსდის ამაზე პროტესტი განაცხადოს და თქვას: ეს ჩემი კერძო საქმეა და სხვას აქ ხელი არა აქვსო!¹

შემდეგ ეხება რა ჩვენში ამ მხრივ არსებულ მდგომარეობას ფ. გოგიჩაიშვილი წერს:

„... არც ერთ ახალგაზრდას, რომელიც დაოჯახიანებას გაუბრძის, არა აქვს ზნეობრივი უფლება თავი იმართლოს და ერის წინაშე პასუხისმგებლობა თავიდან აიცილოს მხოლოდ იმ საფუძველით, რომ

¹ „ცნობის ფურცელი“, 1903. № 2337.

ეს ვითომ „მისი კერძო საქმეა და მასში გარევის უფლება სხვას არავის აქვს“. და ეს იმიტომ, რომ აქ, „კერძო ცხოვრებას“ დღევანდელს. პირობებში საზოგადოებრივი მნიშვნელობა ახლავს. დაოჯახიანება და შვილების აღზრდა სწორედ ისეთი „კერძო საქმეა“ ადამიანისა, რომელიც ბევრის მხრით მთელს საზოგადოებას ეხება და ეინტერესება. თუ თანამედროვე ცხოვრებაში კერძო ადამიანის გადაჭარბებული ძილიც-კი საზოგადოებისათვის ინტერესს და მნიშვნელობას მოკლებული არაა, რაღა უნდა იყოს ოჯახი, ეს წყარო ცოცხალ ძალის ნაკადულისა, რომელიც აძლევს საზოგადოებას მუდამ ეამს ახალ ღონეს და ენერჯიას... ამიტომ ყოველი ცოლშვილიანი ადამიანი, რომელიც თავის ოჯახისთვის იღვწის და შვილებს ზრდის, ჩვენ მიგვაჩინია ამ მხრით საზოგადოებისათვის სასარგებლო პირად. მაგრამ სარგებლობის მოტანა კიდეც არ ნიშნავს საზოგადო მოღვაწეობას... ოჯახის მამა ჩვენ მაშინ მიგვაჩინია ნამდვილ საზოგადო მოღვაწედ, როცა მას ჩვენი სოციალ-პოლიტიკური მდგომარეობა გათვალისწინებული აქვს და თავის შვილებს ისე სწრთენის და ზრდის, რომ ისინი შემდეგში შეიქმნენ სასარგებლო წევრნი ჩვენის ერისა, გულწრფელნი მუშაენი ჩვენი ხალხის ეროვნულ გათვით-ცნობიერების და კულტურული წინმსვლელობისა“¹.

შემდეგ, ამავე საკითხისადმი მიძღვნილ მეორე ნარკვევში, რომლის ეპიგრაფად მას მოჰყავს ავგუსტ ბებელის სიტყვები: „ხალხის სიმრავლე არის არა დაბრკოლება, არამედ საშუალება კულტურული წინმსვლელობისა“, ფ. გოგიჩაიშვილი წერს: „თეორიულმა მსჯელობამ და რეალურ მოვლენათა ანალიზმა იმ დასკვნამდის მიგვიყვანა, რომ ამ ჩვენს დროში, როცა წარმომდგარია შრომის საზოგადოებრივი განაწილება და რთული სახალხო მეურნეობა, ადამიანის ცხოვრების „კერძო“ და „საზოგადო“ მხარე არაა ხშირად ერთი მეორისაგან დაშორებული და განცალკევებული. პირიქით, ეს ორი მხარე ერთმანეთშია მჭიდროდ გადახლართული და ადამიანის კერძო ცხოვრება უსაზოგადოებრივოდ მოუხერხებელია და წარმოუდგენელი. თანამედროვე ადამიანი ერთ დღესაც ვერ იცხოვრებს ისე, რომ სხვებს არ მიჰმართოს და, მაშასადამე, მათთან განსაზღვრული საზოგადოებრივი განწყობილება და ურთიერთობა არ იქონიოს... ადამიანთა კერძო ცხოვრებას და ასეთ თუ ისეთ მოქმედებას ხშირად აქვს დიდი საზოგადოებრივი ინტერესი და მნიშვნელობა... ერთ ამგვარ საზოგადოებრივ ხასიათისა და მნიშვნელობის საგნად მიგვაჩინია ჩვენ დაოჯახიანება და შთამომავლობის გამრავლება, ოჯახის წარ-

¹ „ცნობის ფურცელი“, 1903, № 2337.

მართვა, შვილების წესიერად გამოზრდა და ცხოვრებისათვის მომზადება. ეს შეადგენს ადამიანის ისეთ „კერძო საქმეს“, რომელიც ძალიან ბევრის მხრით მთელი საზოგადოებისათვის საყურადღებო და მნიშვნელოვანია.¹

ამიტომაც, როგორც წინა, ისე ამ ნარკვევში ის ასაბუთებს, რომ „ხალხი ზრდას და გამრავლებას, გარდა ეკონომიურისა, დიდი ეროვნული მნიშვნელობა აქვს განსაკუთრებით ჩვენისთანა პატარა ერისათვის... „ოჯახს ახლავს კიდევ ერთი მხარე, რომელიც დიადი მნიშვნელობისაა მთელ საზოგადოებისა და ერისათვის. ესაა შვილების აღზრდა, — ისეთი სფერო კერძო ოჯახურ ცხოვრებაში, საცა მეოჯახეს შეუძლია შეგნებულად თვალსაჩინო სარგებლობა მოუტანოს თავის ერს და ნამდვილ საზოგადო მოღვაწედ მისაჩნევი და საღიარებელი გახდეს“².

აყენებს რა ამ დებულებას, შემდეგ ფ. გოგიჩაიშვილი მსჯელობს: „დაოჯახიანება აკმაყოფილებს ადამიანის ძლიერ ფიზიოლოგიურ მოთხოვნილებას, ხელს უწყობს ჯანმრთელობის განმტკიცებას, ზნეობის გაფაქიზებას, ბიოლოგიურ და სოციალურ ცხოვრების გაუმჯობესებას; ამრავლებს ხალხს, — აძლევს საზოგადოებას მუდამ ახალ ელემენტს, რომელიც იჭერს ძველების ადგილს, იწყებს მოქმედებას, მუშაობას, ანახლებს ძველ ცხოვრებას, ჰქმნის კულტურულ წარმატებას და განსაკუთრებით ჩვენისთანა პატარა ხალხს ჰმატებს ეროვნულ ძალას და მნიშვნელობას. ამიტომ, — ვითარცა ლოლკური დასკვნა ყველა ზემოდ ნათქვამიდან: — ყოველი ადამიანი, რომელიც ასრულებს ამ სოციალ-ორგანიულ ფუნქციას, — ჰკიდებს ხელს ოჯახს, იჩენს ცოლ-შვილს და იღწვის ოჯახისათვის, ჩვენ მიგვაჩნია ამ მხრივ საზოგადოებისათვის საჭირო და სასარგებლო პირად...“

„კარგ დედ-მამობის გაწევას და შვილების რიგიანად აღზრდას, რა თქმა უნდა, ყველგან და ყველა ხალხებში დიდი საზოგადოებრივი მნიშვნელობა აქვს; მაგრამ ჩვენში არის განსაკუთრებული გარემოებანი, რომელნიც კიდევ უფრო უაღრესად და ყურადღების ღირსად ჰხდინან მეოჯახე ადამიანის ამგვარ „კერძო“ მოღვაწეობას. ჩვენი მოზარდ თაობის ნორმალურად განვითარებას ბევრი დაბრკოლება ხვდება წინ სასწავლებელსა და ცხოვრებაში, რომელიც შექმნილია ხელოვნურად, — განსაზღვრულის მოსაზრებით და მიზნით. ოჯახს შეუძლია, რამდენიმედ მაინც, ამ დაბრკოლებათ წინააღმდე-

¹ „ცნობის ფურცელი“, 1903, № 2344.

² იქვე.

გობა გაუწიოს და მოზარდ თაობას შეუსრულოს ის ნაკლებობა, რომელსაც უჩენს მას სკოლა და სახელმწიფო ფანათლების მიღება. და რამდენადაც ჩვენებური ოჯახი ჩვენს ამგვარ მდგომარეობას შეგნებულად უყურებს და თავის ეროვნულ მოვალეობას არ ივიწყებს, იმდენად იგი ჩვენთვის უფრო საყურადღებოა, იმდენადვე ოჯახის შამა, ამ მოვალეობის აღმსრულებელი, ჩვენი ერისათვის ძვირფასი და პატივსაცემია“... ოჯახისათვის ხელის მოკიდება და მისი ზნეობრივი მოვალეობისამებრ წარმართვა დიდი საზოგადოებრივი მნიშვნელობის საქმეა და, ვითარცა ასეთი, იგი ბევრ სხვაგვარ საზოგადო მოღვაწეობაზე დაბლა დასაყენებელი არაა“¹.

ასეთია, მოკლედ, შინაარსი ფ. გოგიჩაიშვილის ამ სტატიებისა. რომელთაც თავის დროზეც დიდი კამათი გამოიწვიეს, რასაც აქ, ცხაღია, ჩვენ არ შევეხებით.

...ოთხნახევარი ათეული წლის შემდეგ, როგორც ზემოთ ითქვა, გერონტი ქიქოძე, იხსენებდა რა ამ ფაქტს, აღნიშნავდა: ქართველი ერის გამრავლების საკითხი — შვილების, მრავალი შვილის აღზრდის საქმე ჩვენი ხალხის საზოგადოებრივი და ნაციონალური პრაქტიკის საკითხად უნდა გადავაქციოთო.

ეს ეპიზოდი აქ მხოლოდ იმიტომ აღვნიშნე, რათა მეჩვენებია, თუ რაოდენ დიდი და ღრმა იყო ჯერ კიდევ ცხრაასიანი წლების დამდეგს ფ. გოგიჩაიშვილის მეცნიერული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის გავლენა და რეზონანსი.

სწორედ ამიტომ იყო, რომ მე-20 ს. დამდეგიდანვე საქართველოში უნივერსიტეტის დაარსებისათვის მოღვაწე ინტელიგენციის წრეში ფილიპე გოგიჩაიშვილი ყოველთვის იგულისხმებოდა, როგორც ერთ-ერთი ბურჯი ამ დიდი ეროვნული წამოწყებისა, სწორედ ამიტომ იყო, რომ ქართული მეცნიერების ჰინდისისა და სიამაყის ივანე ჯავახიშვილის მიერ ფილიპე გოგიჩაიშვილი იმთავითვე აღიარებული იყო როგორც მომავალი თბილისის უნივერსიტეტის ერთ-ერთი ფუძემდებელი და ამაგდარი, როგორც საკუთრად მისი — ივ. ჯავახიშვილის — უერთგულესი თანამებრძოლი, როგორც საუნივერსიტეტო ქართველ სწავლულთა წრის ერთ-ერთი ყველაზე სახელმოხვეჭილი ადამიანი.

ამეამადაც, როდესაც ესოდენ დიდ აღმავლობას მიაღწია ქართულმა მეცნიერებამ, როდესაც გვაქვს სახელოვანი უნივერსიტეტი და მეცნიერებათა აკადემია, აგრეთვე ათეულობით სხვადასხვა სამეცნიერო და სასწავლო ინსტიტუტი, ცოტა შეიძლება დავასახელოთ

¹ „ცნობის ფურცელი“, 1903, № 2351.

ისეთი მეცნიერა, რომლის მეოხებით ქართული კულტურის შესახებ შესაბამისი მასალა მსოფლიო სახელის მქონე უცხოელი მეცნიერის მიერ დაწერილ კომპენდიუმში ცალკე პარაგრაფის სახით იყოს წარმოდგენილი და სახელდობრ ისეთ კომპენდიუმში. რომელიც დასავლეთისა და აღმოსავლეთის მრავალი ხალხის ენაზე იყოს თარგმნილი და გამოცემული, ისეთ კომპენდიუმებში, როგორცაა კარლ ბიუხერის „შრომა და რიტმი“ და ამავე ავტორის მეორე, კიდევ უფრო გავრცელებული წიგნი (სახელმძღვანელო) „სახალხო მეურნეობის წარმოშობა“, სადაც შესაბამისი მასალა წარმოდგენილია ფ. გოგიჩაიშვილის სადოქტორო დისერტაციიდან.

ფაქტზე გოგიჩაიშვილს თავის სულიერ (იდეურ) მასწავლებლად მიაჩნდა ილია ჭავჭავაძე და არა ის უცხოელი, მთელ მსოფლიოში განთქმული პროფესორები, რომლებიც მას ლექციებს უკითხავდნენ, რომელთა მიმართ, რა თქმა უნდა, დიდი პატივისცემის გრძნობით იყო გამსჭვალული. იგი ილია ჭავჭავაძეს უყურებდა როგორც ახალი ქართული კულტურისა და ცივილიზაციის შეთაურს და მისი ხანგრძლივი ცხოვრებისა და ქართველიანი მოღვაწეობის ყველაზე კრიტიკულ მომენტში თავის თავზე მიიღო ნაწილი იმ დარტყმებისა, რაც ილიას წინააღმდეგ იყო მიმართული, — იმით, რომ ილიას ყველა მტერი პირადად თავის მტრადაც მიაჩნდა, რამდენადაც ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ ილიას მტრები საქართველოს მტრები იყვნენ.

ილია ჭავჭავაძემაც თავისი სულიერი ანდერძის ერთ-ერთ აღმასრულებლად ფილიპე გოგიჩაიშვილი დანიშნა, რაც უკანასკნელის დიდი სიყვარულისა და თავდადების შესაბამისი დიდი ნდობის გამოცხადება იყო. ასევე გააკეთა ი. გოგებაშვილმა 1912 წელს შედგენილს თავის ანდერძში: გარდაცვალების შემდეგ მისი ნება-სურვილის აღმსრულებლად დანიშნულ ხუთ კაცს (ვალერიან გუნია, ნიკოლოზ ლომოური, შიო დედაბრიშვილი, სოფრომ მგალობლიშვილი) შორის იგი პირველს ასახელებს ფილიპე გოგიჩაიშვილს: აგრეთვე ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძემ, რომელმაც თავისი „ნების ამსრულებლად“ დანიშნა ე. თაყაიშვილი და ფ. გოგიჩაიშვილი.²

ფ. გოგიჩაიშვილი მძალადი წარმოდგენისა იყო ქართველი ხალხის კულტურასა და მის სულიერ პოტენციაზე და ეს ნებას არ აძლევდა მას სადმე უცხოეთში, საერთოდ საქართველოს გარეთ, თუ შინ ყოფნისას, ვინმეს წინაშე თავისი სამშობლო და საკუთარი თავი დაემცი-

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 4, გვ. 542.

² საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ე. თაყაიშვილის ფონდი, № 1065, ფურც. 1.

რება. ეთქვა, ჩამორჩენილი ქვეყნიდან ვარ, დამეხმარეთ, ფეხზე და-
მაყენეთ და თქვენი კაცი ვიქნებიო.

— არ ეკადრებოდა და, რაც მთავარია, არასოდეს არ უყადრია.
თავისთავად უადრესად თავმდაბალს, ასეთ ვითარებაში თავი ყო-
ველთვის მალა აწეული ეჭირა და თავისი ძლიერი ენერგიით, ნი-
ჭით, მუყაითობით, ბეჭითობით ცდილობდა გზა გაეკაფა. რათა
თავისი სამშობლოსათვის მეტი სარგებლობა მოეტანა.

3. პუბლიცისტი. „ივერიის“ რედაქტორი. ბექდვითი სიტყვის თავისუფლებისათვის მებრძოლი

ფილიპე გოგიჩაიშვილის როგორც პუბლიცისტის. ჟურნალისტის
პორტრეტი განსაკუთრებით ფართო და მრავალფეროვანი შეიქნა
მას შერამე, რაც ის სათავეში ჩაუდგა გაზეთ „ივერიას“.

სანამ რედაქტორობას იკისრებდა და განახლებული გაზეთის გა-
მოცემას შეუდგებოდა, ფილიპე გოგიჩაიშვილს, როგორც თვითონ
ჩემთვის არაერთგზის უამბნია, რამდენიმე შეხვედრა და თათბირი
ჰქონდა ი. ჭავჭავაძესთან და, სანამ თვით დიდმა ილიამ არ წააქეზა,
იგი თავს იკავებდა ხელი მოეკიდა ამ საქმისათვის.

„ივერია“ ფ. გოგიჩაიშვილის ხელში (1905—1906) შეიქნა პო-
პულარული, გველენიანი და მაღალი დიაპაზონის გაზეთი. ამას, სხვა-
თა შორის, მისი დიდი ფორმატიც მოწმობდა.

ეხება რა 900-იანი წლების შუა ხანებში საქართველოში მიმდი-
ნარე საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მნიშვნელობის ცვლილებებს,
სამსონ ფირცხალავა თავის „მოგონებათა ფურცლებში“ აღნიშნავს:
„სხვა ცვლილებებიც მოხდა ქართულ პრესაში. „ივერია“ გადავიდა
ფ. გოგიჩაიშვილის ხელში, რომელმაც გაათავოვდა და გააუმჯობე-
სა იგი“.¹

საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და კულტურულ-ეკონომიკური
ცხოვრების პრობლემები, რომელთა შესახებ ამ პერიოდში ფ. გოგი-
ჩაიშვილს უწერია, ფრიად მრავალგვარია. ჩვენ, ცხადია, აქ ძლიერ
მოკლედ, მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს შევეხებით იმ მიზნით, რომ
რამდენადმე მაინც ავსახოთ დასახელებულ საკითხებზე მისი შეხე-
დულებანი და, მასასადამე, ამ მიმართულებით მისივე მიზანსწრაფ-
ვანი.

უწინარეს აქ საჭიროა აღინიშნოს ის დაბრკოლებები, რაც მაშინ
ეღობებოდა პროგრესული პრესის მუშაკებს. 1905 წელს, როგორც

¹ „მნათობი“, 1971, № 6, გვ. 164.

ცნობილია, მოწინავე, რევოლუციურ ბეჭდვით სიტყვასა და თვითმპყრობელობის ადმინისტრაციას შორის ურთიერთობა ძლიერ დაჭიმული იყო... სომეხ-თათართა (აზერბაიჯანელთა) შეტაკებები თბილისშიც დაიწყო. ქალაქის ქუჩებში პოლიციის გაძლიერებული რაზმები და სამხედრო ნაწილები თარეშობდა... ეროვნულ-გამანთავისუფლებელი მოძრაობა სულ უფრო აღმავლობის გზით მიდიოდა. ცარიზმის საწინააღმდეგო ყოველგვარი მოძრაობის მონაწილეებს აპატიმრებდნენ. ციხეები ტუსაღებით აივსო. ს. ფირცხალავა თავის მოგონებაში წერს, რომ 1905 წ. დეკემბრის მიწურულს ბინაში „გამხზრიკეს და დამატუსაღეს. წამიყვანეს საკომენდანტოში. იქ ბევრი სხვა დამხვდა დატუსაღებული და მერეც მოიყვანეს. მახლობელ ნაცნობებში იყვნენ ვლ. ლორთქიფანიძე და ფ. გოგიჩაიშვილი. წავიყვანეს მეტეხში. ციხის უფროსმა არ მიგვიღო. ადგილი არ მაქვსო“. მერმე დიდი მოლაპარაკებისა და „პროტექციის“ შედეგად, „როგორც იყო მიგვიღეს“.¹

ასეთ პირობებში, ცხადია, რთული და სახიფათოც ჩანდა რედაქტორობა გაზეთისა და განსაკუთრებით ისეთი ორგანოსი, როგორც იყო „ივერია“... აგრარული, საერთოდ რევოლუციური მოძრაობა სულ უფრო ფართო ხასიათს ღებულობდა. ფ. გოგიჩაიშვილი წერს: „გორის მაზრის მთელი თავადანაურობა ქალაქშია ჩამოსული და დღე და დამ იმაზედა ფიქრობს, თუ როგორ დაამშვიდოს გლეხობა... ბევრი მემამულე, რომელიც მუდამ გლეხის უენობასა და მორჩილებას იყო ჩვეული, საქმეს შეუფერებლად აძნელებს და შავის ფერადებით ასურათებს“.

თავადანაურობის ერთ-ერთ კრებაზე (6. 3. 1905) „ერთ «განსწავლულ» თავადს [ბრძნული აზრი] გამოუთქვამს და შემდეგ სხვებსაც გაუმეორებიათ. არ გეუცხოვოთ, — ეს „აზრი“ მართლა საყურადღებო და საინტერესოა. გლეხები ღელავენ და ამოწყვეტას გვიპირობენო, — ამბობენ მემამულეები. თურმე, ნუ იტყვით, გლეხთა სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრების ანორმალური პირობები კი არ ყოფილა ამის მიზეზი, არამედ ერთად-ერთი პრესსა და ჟურნალისტი, თურმე ჩვენი პრესსა ჰქადაგებს: ერთმანეთი დახოცეთ, გადასწვით, გაანადგურეთო; თურმე პრესსა ეუბნება გლეხებს, მემამულეს სახლში შეუვარდით და საჩო-საბადებელი წაართვითო; თურმე პრესსა ჰქადაგებს სისხლის ღვრასა და ძალმომრეობას, ზელს უწყობს ხალხის გველეურებასა და გაყაჩაღებას. და იცით, ვინ არის ეს ვაჟბატონი, რომელიც ქართულ პრესსას ასეთ უმსგავსო ბრალდებას უთხ-

¹ „მნათობი“, 1971, № 6, გვ. 164.

ზავს და საზიზღარ ცილის წამებას სდებს? კაცი, რომელიც ქართულ პრესას ისე კითხულობს და იცნობს, როგორც ჩვენ ჩინეთის მწერლობას. კლასთა ბრძოლის პრინციპის აღიარება ამ თანამედროვე „განათლებულ“ მემამულეს ყაჩაღობისა და მკვლელობის ქადაგება ჰგონია...“.¹

მაგრამ იმავე თავადს თურმე არ უთაკილნია და „პირადობის შესახებაც“ წამოუყენებია ბრალდება: „დღეს გაზეთს ისეთი კაცოც კი უდგას სათავეში რომელიც, როგორც მე დანამდვილებით ვიცი სოფელ-სოფელ დადიოდა და თავადების წინააღმდეგ გლეხებს „აბუნტებას“ უქადაგებდაო. ჩვენ, იმედია, მალე გავიგებთ იმ „ნამდვილ“ წყაროებსა და „საბუთებს“, საიდანაც ეს ქართლელი მემამულე საპოლიციო ცნობებს ჰკრებს, და ჩვენს მკითხველებსაც მის ზნეობრივ ავლადიდებას მაშინ გავაგებინებთ“.²

როგორც მკითხველი, ალბათ უკვე, მიმხვდარია, ის ადამიანი, რომელიც გორის მაზრაში „სოფელ-სოფელ დადიოდა“, მაგრამ არა იმისთვის, რომ თავადების წინააღმდეგ გლეხები აეჯანყებია, არამედ იმ მიზნით, რათა სტატისტიკური და სხვა ცნობები მოეგროვებოდა მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის არსებული მდგომარეობის შესახებ, იყო ფილიპე გოგიჩაიშვილი, რომელიც ახლა გაზ. „ივერიას“ რედაქტორობდა.

რა თქმა უნდა, სულ სხვაა, თუ რა გავლენას მოახდენდა ამ მდგომარეობისა და ცნობების მეცნიერული შესწავლა და ანალიზი საზოგადოებრივ აზრზე. ცხადია, ამ მასალას, რამდენადაც ის საქვეყნო მსჯელობის საგნად ხდებოდა, თვით გაზეთის ფურცლებზე იბეჭდებოდა და ამ სახით ააშკარავებდა გლეხობის უმიწაწყლობასა და საერთოდ დაბეჩავებულ მდგომარეობას, არ შეეძლო ხელი არ შეეწყო როგორც საზოგადოებრივი აზრის, ისე გლეხობის გარეგოლუციურებისათვის და ამიტომაც რეაქციული თავადაზნაურობა, რომელიც პროგრესული პრესისა და კერძოდ „ივერიის“ რედაქტორის წინააღმდეგ ილაშქრებდა, არც თუ იმდენად გაურკვეველი იყო საქმის ვითარებაში.

„ივერია“, ისე როგორც საერთოდ ქართული და მთელი რუსეთის პროგრესული პრესა, გამუდმებულად იბრძოდა ბეჭდვის თვისობისათვის, — სასტიკი ცენზურული რეჟიმის წინააღმდეგ.

მაგრამ ზოგჯერ ცარიზმის ოფიციალურ ცენზურაზე ნაკლებ რე-

¹ „ივერია“, 1905, № 20.

² იქვე.

აქციული როდი იყო „შინაური“ ძალები — კონსერვატიული თავად-აზნაურობა. აი რას ვეკისაულობთ „ივერიის“ ფურცლებზე:

„დღეს «ომიანობის» დროა, ძლიერის საზოგადოებრივ მოძრაობის ზანაა და ამიტომ, უეჭველია, მკითხველს აღარ აკვირვებს ის კერძო ფაქტები, რომლებშიაც ეს ბრძოლა და მოძრაობა იხატება“... მაგრამ ამ მოვლენას ჭერაც ვერ შეეჩვია ერთი ნაწილი ჩვენი, ესრედ წოდებულ, „საზოგადოებისა“, რომელსაც პატრიოტობა და მამულიშვილური გრძნობები დღემდის თავის მონოპოლიად მიჩნდა... და იცით, მკითხველო, ვისკენ არის მიმართული მათი საყვედურები? ნუ გაიკვირვებთ: ქართულ პრესისა და ჟურნალისტებისაკენ... გთხოვთ, არ იფიქროთ, რომ ეს უკმაყოფილება იგივეა. რომელიც გამოსთქვეს პრესის წინააღმდეგ ზოგიერთმა ეგოიზმით გატაცებულ მემამულეებმა. არა, ეს სხვა ჭურის ხალხია, რომელიც აწუნებს აწინდელ პრესას და ჰგმობს ახალგაზრდობის მიმართულებას... თურმე, ნუ იტყვიან, აწინდელი ქართული პრესისა და ჟურნალისტები, რომელნიც მეტ „სიჩუმის ტაქტიკას“ არ თანაუგრძნობენ და კლასთა ბრძოლის პრინციპს აღიარებენ,—ყალბ იგზაზე აყენებენ საზოგადოებას, ძირს უთხრიან ეროვნულ ერთობასა და მთლიანობას“.

ისინი ამტკიცებენ, რომ „ეროვნული ინტერესი მალა სდგას მშრომელ ხალხის ეკონომიურ ინტერესებზე და ამიტომ ეკონომიური უთანასწორობა უნდა დაევიწყოთ და მხოლოდ საერთო ეროვნულ უფლებებსა და ინტერესებზე უნდა ვიფიქროთ...“.¹

ამ ცრუ პატრიოტების, რეაქციული თავადაზნაურობის წინააღმდეგ გულსრულად ილაშქრებდა „ივერიის“ რედაქტორი ფ. ივოგინაიშვილი, რომლის სტატიაში, „ახირებული «პატრიოტობა», ვკითხულობთ:

პრესას „არ ძალუძს შეარიგოს და შეათანხმოს ის, რაც ცხოვრებას იგუთიშავს და გაუშორებია. ისეთი წესწყობილება, სადაც ეკონომიური უთანასწორობა და კლასობრივი დანაწილება მოსპობილი იქნება, მხოლოდ სანატრელი იდეალია და ამ იდეალისა აწინდელ ცხოვრებას არაფერი სცხია. ამიტომ პრესისა ვალდებულა, თუ ეს იდეალი მართლა სანატრელ მდგომარეობად მიაჩნია, განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციოს თანამედროვე ცხოვრებაში არსებულ განწყობილებას და იმისი მხარე დაიჭიროს და მათ ინტერესებს ემსახუროს, „ვინც ბედისაგან დაჩაგრულია“.

საქმე ისაა, რომ „ერი ვერ განვითარდება და ვერ აღორძინდება, თუ უდიდესი ნაწილი ამ ერისა მუდამ სიღარიბეში იღრჩობა და:

¹ „ივერია“, 1905, № 32.

შოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების მხრით თავისთვის ადამიანური ცხოვრება ვერ შეუქმნია. მთელი ერის ძალა და მერმისი ამ მშრომელ ხალხის გარჯა-შრომაზეა დაფუძნებული და მისი ინტერესების უარყოფა მთელი ერის უარყოფასა და განწირვას ნიშნავს. „ნაციონალურ უფლებებისათვის“ მებრძოლადაც სწორედ ეს ხალხი გამოდის, და არა ის „კობტად ჩაცმული“, ჯიბე-სქელი, კუჭმაძლარი მოღვაწეები“, რომლებსაც დიდის ხელოვნებით ახასიათებს დღეს ერთი ჩვენი თანამშრომელი... უაზრო და გაურკვეველ ფრაზების დრო, დიდი ხანია, გაჰქრა. დღეს ცხოვრებამ ნათლად დაანახვა ყველას კლასთა რეალური განწყობილება. ვერც ერთი მოღვაწე ამ განწყობილების წინაშე თვალებს ვეღარ დახუჭავს,—ბრძოლაში ერთ-ერთ მხარეს უეჭველად უნდა მიემხროს“¹—სამართლიანად აცხადებდა „ივერიის“ რედაქტორი.

მაგრამ ამ პოზიციების გამოხახვაში, ცხადია, დიდ როლს თამაშობს პრესა, ამავე დროს ცარიზმის „ბიუროკრატიულმა რეჟიმმა არ იცის აზრის, სიტყვის, წერის თავისუფლება. მისგან აკრძალულია ყველაფერი, რაც ბიუროკრატიულ წესსა და წყობილებას არ ეთანხმება, რაც არსებულ ცხოვრების სიღრუხჭირეს ეწინააღმდეგება, თავისუფლებას ელტვის, ხალხის ინტერესებს ემსახურება. მაგრამ, მოგეხსენებათ, არავითარ აკრძალვას არ ძალუძს აზრის მუშაობის შეჩერება, არ ძალუძს მსჯელობის დამონება და თავის ნებაზე ტარება. არ შეუძლია ცხოვრების განვითარების შეყენება. და ამიტომ, მიუხედავად ბიუროკრატიულ აკრძალვისა და დევნისა, ძველ რეჟიმს, რომელიც ხალხის ყოველმხრივ დაპყრობა-დამონებაზეა აგებული, ბლომად უჩნდებოდნენ მოწინააღმდეგენი და ხალხის გამოღვიძების მოსარჩლენი“².

ცარიზმის ადმინისტრაციას მთელი პროგრესული პრესა და პუბლიცისტიკა „სახელმწიფოს მტრებად ჰყავდა გამოცხადებული“. საქმე ისაა, რომ „ბიუროკრატიისათვის შხამს წარმოადგენს ყოველი ახალი აზრი, ყოველი მისწრაფება თავისუფალ მოქალაქეობრიობისადმი... ყველაფერს, რაც ყველა კულტურულ სახელმწიფოებში ნებადართულია და თითოეულ მოქალაქის უცილობელ უფლებას შეადგენს, ბიუროკრატია სასტიკად სდევნის, რადგან მისი ბატონობა უფლებათა უარისყოფაზეა დამყარებული. კულტურულ სახელმწიფოთა კანონმდებლობამ არ იცის, თუ რა არის პოლიტიკური დამნაშავე, რადგან იქ ყველა მოქალაქეს აქვს უფლება თავისუფლად გა-

¹ „ივერია“, 1905, № 32.

² „ივერია“, 1905, № 148.

მოსთქვას თავისი აზრი არსებულ სოციალურ-პოლიტიკურ წესწყობილებისა და კანონების წინააღმდეგ და იმოქმედოს კიდევ ცხოვრებაში თავის აზრ-შეხედულების განსახორციელებლად“¹.

რეაქციის ძალებს მით უფრო აფრთხობდა ბეკდვის თავისუფლება, რომ ამ დროისათვის, 1900-იანი წლების დამდეგიდანვე აშკარად შეიმჩნეოდა ქართველ „ხალხში კითხვის მოთხოვნილების გადიდება და ქართულ პრესის მნიშვნელობის ზრდა, რომელსაც განსაკუთრებით ამ უკანასკნელ ორი წლის განმავლობაში ვამჩნევთ ჩვენს ცხოვრებაში. დღეს ქართული გაზეთი შედის ისეთ სოფლებსა და ოჯახებში, სადაც რამდენისამე წლის წინად არც კი იცოდნენ თუ რა არის გაზეთი და რის გულისათვის იხარჯება მასზე შრომა და ფული“².

ქვემოთ ფ. გოგიჩაიშვილის ამ სტატიაში — „პრესის ზრდა“, — ვკითხულობთ: „იმ სულის შემხუთველ და აზრ-გონების დამხშველ ატმოსფეროში, რომელშიაც დღემდის მთელი რუსეთი და განსაკუთრებით ჩვენი ქვეყანა იმყოფებოდა, ძნელი იყო, რასაკვირველია, ბეკდვითი სიტყვის ნაყოფიერი მოქმედება. პრესის ზრდა-განვითარება... მაგრამ რეპრესიამ და სიბნელის გამმეფებელმა სისტემამ მაინც ვერ გაიმარჯვა, ბოლოს და ბოლოს ხალხში იმდენმა განათლების შუქმა მაინც შეანათა, რომ ხალხისთვის ბიუროკრატიულ რეჟიმის უვარგისობა დაენახებინა და მის მოსასპობად აემხედრებინა. საბოლოოდ მაინც ვერ დაიმონა ხალხის ცნობიერება ბიუროკრატიაში, ასე რომ ამჟამად ძველ წესწყობილების აღსასრული დამდგარია და სიკვდილისაგან მას ვერ იხსნის ვერც დიქტატურა და ვერც წვრილმან რეფორმათა „დათმობის პოლიტიკა“. აუცილებელია პოლიტიკურ ცხოვრების განახლება, რომელმაც უნდა შექმნას პირობები საერთო სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრების დაუბრკოლებელ განვითარებისა“.

ამასთანავე ცხადია, რომ გაზეთების ფართოდ გავრცელებისათვის აუცილებელია წერა-კითხვის გავრცელება. „ბიუროკრატიული რეჟიმი ხალხს სწავლა-განათლებას არ აკარებდა და სიბნელეში სტოვებდა. ახალმა წესწყობილებამ სწავლა საყოველთაო და სავალდებულო უნდა გახადოს, როგორც ეს ყველა კულტურულ სახელმწიფოშია“. მაშინ გაზეთს ასიათასობით მიემატებიან მკითხველები. „ამიტომ, როგორც მწერლებმა, ისე მკითხველებმაც, რომელთაც ძვირფასად მიაჩნიათ საერთოდ ხალხის კეთილ-დღეობა და კერძოდ

¹ „ოვერია“, 1905, № 148.

² „ოვერია“, 1905, № 132.

პრესის განვითარება, ყოველი დონე უნდა იხმაროს აწინდელ ბიუროკრატიის მალე დასამარცხებლად და თავისუფალ მოქალაქეობრივ ცხოვრებისათვის შესაფერ პირობების შესაქმნელად... პრესსა მხოლოდ თავისუფლების ნიადაგზე გაიზრდება და განვითარდება...¹

პრესის თავისუფლება აუცილებელი პირობაა ხალხის, საზოგადოების განვითარების, აზრთა გაცვლის, მომავლის უკეთესი გზების ძიებისა და კულტურულ-ეკონომიკური აღმავლობისათვის. სტატიაში „პრესის თავისუფლება“, რომელიც ფ. გოგიჩაიშვილის კალამს ეკუთვნის, ნათქვამია, რომ რევოლუციური მოძრაობის გავლენით ბიუროკრატია ლაპარაკს იწყებს ბექდვითი სიტყვის თავისუფლების შემოღების საჭიროებაზე.

მაგრამ რუსი „ლიბერალები“, ცარიზმის სატრაპები, სწორედ მაშინ, როდესაც კობეკოს კომისიის მიერ მზადდებოდა ცენზურის, ბექდვითი სიტყვის გამგებლობის შესახებ ახალი კანონ-პროექტი, იმ აზრს ავითარებდნენ, რომ „თავისუფლება მხოლოდ შიგა რუსეთის პრესას“ უნდა მიენიჭოსო. „ინოროდცები რუსეთში ცხოვრობენ და ისწავლონ კიდევ რუსული ლაპარაკი და წერა, თუ მართლა სურთ, რომ თავისუფალი სიტყვა გაიგონონ“².

„ივერია“ მთელის ენერგიით იბრძოდა რუსიფიკატორული პოლიტიკისა და პრაქტიკის წინააღმდეგ: „ასეთი „ლიბერალობა“ ჩვენ არა ერთხელ იგაგვიგია: თავისუფალი ხარ იმ ენაზე სწერო და იკითხო, რომელიც არ იცი და არ გაგეგება!... თავისუფალი ხარ, რაც გინდა, ის სწერო და ბექდო, ოღონდ ზელი აიღე თავის გვარ-ტომობაზე და ისურვე გადაგვარება... ჩვენ კარგად ვიცით, თუ რა „სორტისაა“ ესეთი „ლიბერალობა“... დღეს მთელი რუსეთი სცდავს, რომ პრესის დამონებამ და დამუხრჭებამ უფსკრულამდის მიიყვანა საზოგადოება და ცხოვრება. ბიუროკრატია დაუბრკოლებლად ნავარდობდა ქვეყანაში, სადაც მის წინააღმდეგ არავის შეეძლო ენის დაძვრა და ხმის ამოღება. დღეს უკვე... ასე ცხოვრება აღარ შეიძლება, ხალხი, საზოგადოება თავს მალა სწევს და ბოლოს უღებს დაბეჩავებას. მას აღარ უნდა ბიუროკრატია ისე უკანტროლო იყოს, როგორც იყო აქამდის, და თხოულობს სიტყვისა და წერის თავისუფლებას“³.

დასასრულ, ფ. გოგიჩაიშვილი გამოთქვამს რწმენას, რომ კავკასიაც ეღირსება თავისუფლებას და „ჩვენ პრესასს ახსნიან ბორკილს და მოაშორებენ სიმუხჯის ბექედს. მაგრამ წარმოვიდგინოთ,

¹ „ივერია“, 1905, № 122.

² „ივერია“, 1905, № 7.

³ იქვე.

რომ მოლოდინი არ გამართლდა და ბეჭდვითი სიტყვას კავკასიაში არ ეღივრა თავისუფლება. რას ფიქრობენ რუსის ლიბერალები? ნუ თუ ჰგონიათ, რომ ჩვენი მხარე ამგვარ დაცივნებს და ღირსების ახლას შეურიგდება?...“¹ ამთავრებს იგი.

• • •

ახლა აქ, ვფიქრობ, საჭიროა ისიც აღინიშნოს, თუ როგორ აფა-
ჩებდა ამ დროიდან 40 წლის შემდეგ ფ. გოგიჩაიშვილი საერთოდ
პუბლიცისტური სტატიისა და საგაზეთო კორესპონდენციის, რო-
გორც ისტორიის წყაროს ღირსებასა და მნიშვნელობას იმ მხრივ,
თუ როგორ უნდა ესარგებლა ამ მასალით წარსული ცხოვრების
(ყოფიერების) მკვლევარს.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკის ინსტი-
ტუტის სამეცნიერო საბჭოს მიერ მისთვის სარეცენზიოდ გადაცემუ-
ლი ერთი ნაშრომის შესახებ 1945 წ. 24 აპრილს ფ. გოგიჩაიშვილი აღ-
ნიშნავდა, რომ ამ გამოკვლევის ავტორს ფართოდ უსარგებლია ქარ-
თული პერიოდიკით, რაც უშეშველად განსაკუთრებით დადებითად
არის შესაფასებელი, ვინაიდან ბევრი ისეთი მასალა, რომელიც ძვირ-
ფასია საქართველოს ეკონომიური ცხოვრების მკვლევარისათვის და
აუცილებელი წარსული მდგომარეობის გასაშუქებლად, პერიოდულ
პრესაში არის გაფანტული“.

ამასთანავე ფ. გოგიჩაიშვილი აქვე გამოსთქვამს ერთ საინტერე-
სო მოსაზრებას პერიოდული პრესის მასალებით, როგორც ისტორი-
ული წარსულის წყაროებით სარგებლობის თაობაზე, იმის შესახებ,
რომ ამ მხრივ მკვლევარს დიდი სიფრთხილე მართებს. საქმე ისაა,
რომ: „საგაზეთო კორესპონდენცია ან უპირატესად პუბლიცისტური
წერილი ჩვეულებრივ როდი არის მოვლენის სრული სიზუსტით ამ-
სახველი. იგი უფრო ხშირად მისი ამსახველია გადაჭარბებულად.
რამდენადმე ცალმხრივად, ვინაიდან ასეთი წერილის დანიშნულება-
სა და მიზანს შეადგენს ადამიანთა ნებისყოფაზე გავლენის მოხდენა,
სათანადო მოქმედებისათვის მისი ამუშავება, ამოძრავება, ამოქმედე-
ბა. ამიტომ ასეთი საგაზეთო წერილი მოვლენის ამსახველია ჩვეუ-
ლებრივ მისი ძირითადი ხასიათის, მთავარი მიმართულების, მიმდი-
ნარეობის, მსვლელობის მხრივ და არა დეტალებისა და მრავალ-
მხრივი კოლორიტის მხრივ“.

ფ. გოგიჩაიშვილის ეს სამართლიანი შენიშვნა ჩვენ ყოველთვის
მხედველობაში ცქონდა საკუთრად მისი პუბლიცისტური მემკვიდ-

¹ „ივერია“, 1905, № 7.

რეობით სარგებლობისა და მისი, როგორც გარკვეულ მოვლენათა ამსახველი მასალის ანალიზის დროს.

* * *

საერთოდ ფ. გოგიჩაიშვილის ლიტერატურული რენომეს დახასიათებისათვის საკმარისია მოვიყვანოთ ერთი ფაქტი. მე-20 ს. მეორე ათეული წლების დამდეგს ი. გოგებაშვილსა და სილოვან ხუნდაძეს შორის დაიწყო განმეორებული დავა ქართული ენის საკითხებზე. უნდა ითქვას, რომ ამ დროისათვის ქართული ენის სიწმინდისათვის ბრძოლაში, ქართული მართლწერის საკითხებში უკვე საკმაოდ ცნობილი იყო სილოვან ხუნდაძის ნაშრომები.

და, აი, „სახალხო გაზეთში“ (1911, №№ 475, 477) იბეჭდება იაკობ გოგებაშვილის სტატია — „პასუხი სილ. ხუნდაძის წერილისა: «ბ-ნი იაკობ გოგებაშვილის ქართული ენა»“, რაც გამოქვეყნდა გაზეთ „კოლხიდაში“ (1911, № 188).

ეს დავა, ცხადია, დიდმნიშვნელოვანი იყო და დიდი ისტორიის მქონეც.

ი. გოგებაშვილის ვრცელი საპასუხო სტატია, — „მოწინებთ ეპისტოლე ჩვენის რეფორმატორის ბ. სილოვანის მიმართ“, — თავდება ავტორის განცხადებით: „მსგავს საკითხებს რუსეთში სწყვეტს მეცნიერებათა აკადემია. ჩვენი სამეცნიერო აკადემია არის „წერაკითხვის საზოგადოება“. აი ამ საზოგადოებამ უნდა აირჩიოს ექვსი-ოდე ქართველი ინტელიგენტი, საფუძვლიანი განათლებით აღჭურვილი, ევროპულის ენების და ჩვენი ქართული ენის კარგი მცოდნე, შეადგინოს კომიტეტი, რომელსაც უნდა დაავალოს — განიხილოს მართლწერა ბ-ნი სილოვან ხუნდაძისა და მისი ავკარგის შესახებ ვრცელი მოხსენება წარუდგინოს გამგეობას“.

ბოლოს, ამ კომიტეტის წევრებად, ი. გოგებაშვილი, თავის მხრივ, ასახელებს სამ კაცს: ნ. ბ. ლოლობერიძეს, ფ. გ. გოგიჩაიშვილს და ი. გ. გომართელს და ამთავრებს: „პირადად მე დავემორჩილებო ყოველს გადაწყვეტილებას არჩეულს კომიტეტისას იმ შემთხვევაშიც, თუნდაც არ ვეთანხმებოდე ზოგიერთ რამეში, და შესაბამ ცვლილებას შევიტან ჩემის წიგნების და ნაწერების მართლწერაში“.¹

¹ ი. გოგებაშვილი, თხზ., ტ. 4, გვ. 465—466.

IV. აგრარული საკითხი—მთავარი მიმართულება

1. პრობლემის დაყენება

ფილიპე გოგიჩაიშვილს, როგორც მეცნიერს, როგორც ჟურნალისტს, როგორც საზოგადოებრივ მოღვაწეს, ფრიად მრავალგვარ საკითხზე უწერია. ძნელია დასახელება იმდროინდელი ეკონომიკური ცხოვრებისა და ეკონომიკური მეცნიერების პრობლემებისა. რომელთა შესახებ მას არ გამოეთქვას თავისი აზრი. მას უწერია მრეწველობის, სოფლის მეურნეობის, მიწათმფლობელობა-მიწათსარგებლობის, ტრანსპორტის, კავშირგაბმულობის, კომუნალური მეურნეობის, ვაჭრობის, ფულის, კრედიტის, ბანკების, ფინანსების, საბაჟო და საგადასახადო პოლიტიკის, პოლიტიკური ეკონომიის, სტატისტიკის, ეკონომიკური ცხოვრებისა და ეკონომიკური აზრის ისტორიის და სხვ. და სხვ. შესახებ.

ფილიპე გოგიჩაიშვილი როგორც ჟურნალისტი, როგორც პუბლიცისტი, გარდა ზემოხსენებული საკითხებისა, აშუქებდა ჩვენი და უცხო ქვეყნების საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების, მმართველობის, ადმინისტრაციის, სასამართლო ორგანოების, პოლიციის, სასოფლო და საქალაქო გამგეობის, მოსახლეობის კლასობრივი სტრუქტურის, კოლონიზაციის, გლეხობის. მუშათა კლასის, ხელოსნების, შინამრეწველთა ყოფიერების, პერიოდული პრესის, ლიტერატურის, თეატრის, ოჯახის, ქორწინების, განათლების, მეცნიერების, ხელოვნების, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის, კლასობრივი ბრძოლის და სხვა საკითხებს.

მაგრამ მთელი მისი მეცნიერული და თვით პუბლიცისტური მოღვაწეობის მთავარი თემა მაინც აგრარული საკითხი იყო—მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის და მათთან დაკავშირებული პრაქტიკული თუ თეორიული საზოგადოებრივ-ეკონომიკური პრობლემები.

ამიტომ ბუნებრივია, რომ მის მეცნიერულ მოღვაწეობას ჩვენ უწინარეს და უმთავრესად, თანაც, ცხადია, ძლიერ მოკლედ გავა-

შუქებთ აგრარული საკითხებისადმი მიძღვნილი მისი ნაშრომების ასპექტში.

მაგრამ ახლა აქ ისიც უნდა ითქვას, რომ ბუნებრივია თვით ეს გარემოებაც, სახელდობრ ის, რომ ფ. გოგიჩაიშვილი როგორც შვედეთში და პუბლიცისტი უმთავრესად აგრარულ (გლეხობის) საკითხთა გარშემო ტრიალებს; საქმე ისაა, რომ, მიუხედავად კაპიტალისტურ ურთიერთობათა განვითარებისა, იმდროინდელი საქართველო და საერთოდ რუსეთის იმპერია უპირატესად გლეხური ქვეყანა იყო და, მასთანადავე, აქ მთელი საზოგადოებრივი მოძრაობის ღერძს აგრარული საკითხი წარმოადგენდა.

1903 წ. გამოქვეყნებულ ნარკვევში „ჩვენი ხალხი და ქართული პრესის მოვალეობა“ ფ. გოგიჩაიშვილი წერდა: „ქართველი ხალხის ცხოვრების ერთად-ერთ სახსარს დღეს სასოფლო მეურნეობა აღარ შეადგენს. უკანასკნელ ხანებში მომხდარმა ცვლილებამ იგი იძულებულ-ჰყო სხვა საქმეებისთვისაც მოეკიდა ხელი და მიწის ნაკლებობა სხვა გვარ მოქმედებით და მომჭირნებით შეეცხო. თანდათან გამოვიდნენ ქართველთა წრიდან ელემენტები, რომლებიც ვაჭრობა-მრეწველობის ასპარეზს დაადგნენ და ხელობად გაიხადეს. ამ სახით ევროპული საეკონომიო დიფერენციაცია ჩვენშიაც არის დაწყებული... საერთოდ ვაჭრობასა და მრეწველობაში მომქმედი ნაწილი ქართველობისა თითქმის სულ „წვრილი ხალხისაგან“ შესდგება. ესენი არიან წვრილი ვაჭრები, ხელოსნები, ნოქრები, დღიური მუშები, თუ შინამოსამსახურენი“.¹

შემდეგ მას მოჰყავს ცნობები, საიდანაც ჩანს, რომ 1898 წელს საქართველოში მრეწველური წარმოების დარგებში დასაქმებულ მუშათა (მ.შ. ხელოსანთა) საერთო რაოდენობა (13.006) მთელი მოსახლეობის მხოლოდღა 0,73% შეადგენს და რომ „ჩვენი ხალხის დიდ-ძალ უმრავლესობას დღესაც გლეხობა წარმოადგენს. 1886 წ. ტფილისის გუბერნიაში გლეხობა შეადგენდა 85%-ს, ხოლო ქუთაისისაში 86%-ს. მას შემდეგ გლეხების რიცხვმა სოფლებში იკლო, რადგან ნაწილი ქალაქებში წავიდა სამუშაოდ (დაბადებით შემატეხულლებზე მეტი), მაგრამ იმდენად მაინც არ უკლია, რომ იგი დღეს 80%-ზე ნაკლები იყოს. გლეხობაც, ზოგადად თუ ვიტყვი, სულ წვრილი მეურნეებისაგან შესდგება. ჩვენში არ არის ისეთი მსხვილ მესაკუთრე გლეხის (Großbauer) ტიპი, როგორც მოიპოვება, მაგალ. გერმანიაში. მთელ ქუთაისის გუბერნიაში მიწის ისეთი სივიწროვეა, რომ იშვიათია ისეთი გლეხი, რომელსაც საკუთარი მიწა ჰყოფნიდეს

¹ „ცნობის ფურცელი“, 1903, № 2358.

დასამუშავებლად. ქართლში, საცა მე 25 სხვა-და-სხვა სოფელში ავსწერე გლეხების მეურნეობა, გლეხ-მეურნეთა მხოლოდ 9 პროცენტს აქვს 5 დესეტინაზე მეტი მიწა, დანარჩენ 91%-ს ქიწის რაოდენობა კომლზე 5 დესეტინას არ აღემატება... უდიდესი ნაწილი მამულებია ჩვენში ქართველ თავად-აზნაურობის ხელშია, ეს წოდება რიცხვით მცირე ნაწილია ჩვენი ხალხისა (2,89% ტფილისის გუბ. და 6,78% ქუთაისისაში).¹

მერმე ფ. გოგინიაშვილი წარმოგვიდგენს საერთოდ საქართველოს კლასობრივ სტრუქტურას „ჩვენი ხალხის უმრავლესობა სოფლის მეურნეობის გლეხებისაგან შესდგება, მაგრამ ეს არ გვაძლევს საფუძველს, გლეხებს გარდა სხვები არავენ დავინახოთ და მათი როლი და მნიშვნელობა არ გავითვალისწინოთ. გარდა გლეხებისა ჩვენს ხალხს ეკუთვნიან რიცხვით მცირე მემამულეები, ვაჭრები, მრეწველები, ხელოსნები, ნოქრები, მუშები. ყველა ამ ჯგუფთა რეალური მოთხოვნილება ჩშირად არის ერთი მეორის წინააღმდეგი და შეუთანხმებელი... მუშა ხალხისა და მრეწველის ეკონომიური ინტერესები ჩვენშიაც ისე სხვადასხვა და ერთმანეთის წინააღმდეგია, როგორც ევროპაში და საზოგადოდ დაწინაურებულ ხალხებში. იქ, საცა იწყებს განვითარებას კაპიტალისტური წარმოების წესი, არ შეიძლება არ წარმოსდგეს ის მოვლენები, რომლებიც თანამყოლი და დამახასიათებელია ამ წყობილების“.²

ამასთანავე, იგი იქვე აღნიშნავს, რომ „რაც უფრო დიდია რიცხვით და პუსტი ქონებით ის ნაწილი ხალხისა, რომელსაც პრესსა სოლიდარობას და თანაგრძობას გამოუცხადებს იმდენად ფართო და საფუძვლიანი იქნება მისი ნიადაგი და ზნეობის მხრივ, მალალი და სპეტაკი მისი შრომა—ამაგი“.

ამასასადაამე, ჩვენში პროგრესული პრესა, პუბლიცისტიკა, მეცნიერება უწინარეს ყოვლისა უნდა გამოდიოდეს, როგორც გლეხობის ქომაგი.

საქმე ისაა, რომ „ქართველ თავად-აზნაურობას დღესაც, მიუხედავად მამულების დაკვივნისა და დავალიანებისა, შედარებით დიდი ნივთიერი ძალა და საზოგადოებრივი გავლენა აქვს. განსაკუთრებით ტფილისის გუბერნიისაში დღემდის დაცულნი არიან ისეთი მემამულეები, რომელნიც თავისი ქონებითა და ხალხთან განწყობილებით ნამდვილ საშუალო საუკუნეებს მოგვაგონებენ“.³

¹ „ცნობის ფურცელი“, 1903, № 2358.

² „ცნობის ფურცელი“, 1904, № 2375.

³ იქვე.

ეს თავადაზნაურული არისტოკრატია — აგარაიები და უმთავრესად ამავე წრიდან გამოსული ინტელიგენცია რიცხვობრივადაც მცი-რეა და ამასთანავე „მათში ქართული ენის სუსტი ცოდნა და ეროვნულ პრესსა-მწერლობისაგან დაშორება“, როგორც ფ. გოგიჩაიშვილი აცხადებს, სრულებით „არ შეიცავს ნაყოფიერ და საიმედო ნი-დაგს პროგრესული ქართული პრესისათვის“, ე. ი. საერთოდ ქართველობისათვის; ანალოგიურია ამ მხრივ ბურჟუაზიული ელემენტების მნიშვნელობაც.

ამგვარად, „ქართული პრესსა ვერც ერთგვარ არისტოკრატიაში ვერ ჰპოვებს არსებობის წყაროს, ზნეობრივ ძალას და საზოგადო-ებრივ გავლენას. მისი ერთად-ერთი გზა მდებრივ მშრომელ ხალხისა-კენაა, რომელიც თავისი სიძრავლით, შრომა-გარჯით და მოქმედებით ბურჯია ქართველი ეროვნებისა“¹.

ასეთი იყო ფ. გოგიჩაიშვილის შეხედულება ქართული პრესის, ე. ი. არსებითად საკუთარი პუბლიცისტური და მეცნიერული მოღვა-წეობის ამოცანებზე. მის ამ ნარკვევებში, ისე სხვებშიც, რომელთაც ქვემოთ შევეხებით, ცხადია, ურევია ისეთი მსჯელობაც, რასაც ჩვენ ვერ გავიზიარებთ, მაგრამ ამჯერად ჩვენი მიზანია ვუჩვენოთ, არა ის, თუ როგორ აფასებდა საბოლოოდ იგი იმდროინდელი ქართული სა-ზოგადოების სხვადასხვა კლასთა ურთიერთდამოკიდებულებას და, ბოლოს, თუ რა შეხედულებებისა იყო იგი ამა თუ იმ კლასის როლსა, პოლიტიკურ მრწამსსა და მიზნებზე, არამედ ის, თუ რატომ აირჩია ფ. გოგიჩაიშვილმა თავისი კვლევა-ძი-ების მთავარ პრობლემად აგარაურული საკითხი და რატომ გაიხადა მიზნად ყოფილიყო ქონებ-რივად გადატაკებულ, პოლიტიკურად უუფლებო და ეროვნულად დაჩაგრულ გლეხთა ინტე-რესების გამომხატველი.

ახლა აქ ისიც უნდა ითქვას, რომ ფ. გოგიჩაიშვილი იმ დროს გამოვიდა პუბლიცისტის ასპარეზზე, უკეთ ესთქვათ იმ დროს ზღბოდა მისი მსოფლმხედველობის ფორმირება, როდესაც საქართ-ველოში ტრადიციად იყო ქცეული, რომ საზოგადოებრივი მოღვა-წეობის სარბიელზე ახალმოვლენილი ადამიანის შესახებ კითხუ-ლობდნენ, თუ რა დამოკიდებულებაში იყო იგი ილია ჭავჭავაძი-სადმი.

შორს წაგვიყვანდა საკითხის დეტალური განხილვა, მაგრამ ის-მანც უნდა ითქვას, რომ იმ წრეში, რომელმაც ფ. გოგიჩაიშვილს,

¹ „ცნობის ფურცელი“, 1904, № 2430.

გზა-ხსნილი მისცა მიეღო ფართო განათლება და ასე დაწინაურებულ-
ლიყო, ილია ჭავჭავაძის იდეებისადმი ერთგულება რაღაც ღვთის-
მოსავობის შესაღარ ფენომენს წარმოადგენდა. ჩვენ ვფიქრობთ ამ
მომენტმაც, საკუთარ სოციალურ წარმომავლობასთან ერთად. დი-
დი როლი შეასრულა ფ. გოგიჩაიშვილის სოციალურ-ეკონომიკურ
შეხედულებათა შემუშავებაში.

ამგვარად, როგორც ჩანს, მიზანშეწონილი იქნება ფ. გოგიჩაიშვი-
ლის პეცნიერული და პუბლიცისტური მოღვაწეობის მთავარ საგან-
ზე — აგრარულ საკითხზე, რამდენადმე მაინც არსებითად შევაჩეროთ
მკითხველის ყურადღება.

ახლა უწინარეს საკითხავია, როგორი იყო წინაპირობა საქარ-
თველოში აგრარულ ურთიერთობათა და საერთოდ ქვეყნის ეკონომი-
კური მდგომარეობის შესწავლისათვის, რა მონაცემებითა და მასა-
ლებით, რა მემკვიდრეობით შეეძლო ამ მხრივ ესარგებლა მკვლევარს?

მოკუსმანთ თვითონ ფ. გოგიჩაიშვილს, რომელიც 1904 წ.
წერდა: თუ ქვეყნის მმართველობის ბიუროკრატიული წესი „გამო-
უშაღეგარი და უნაყოფო აღმოჩნდა რუსეთის შუაგულში, საღაც
მთავარი საზოგადოებრივი ძარღვი სცემს და გონებრივი ძალა მოქ-
მედობს, რღა უნდა ითქვას კავკასიღზე და კერძოდ საქართველოზე,
რომელიც ბევრის მხრით ჩამორჩება რუსეთის შიღა გუბერნიებს. თუ
კიღევ საჭირო იყო იმის დამტკიცება, რომ აღმინისტრაციუღის
წესით არ შეიძლება ეკონომიური საკითხების გღაწყვეტღ და სა-
ზოგადოებრივ მოთხოვნიღებღათღ დღკმღყოფიღებღ, ეს ცხადღყო და
ნათღღად დღამტკიცღა აქღურ სასოფლო მეურნეობის მდგომარეობამ
ღღ ჩვენი ცხოვრების მოწყობიღობამ. საითღც უნღღა გღიხეღღოთ,
ყვეღღგღ აუღრებელ მოთხოვნიღებღათღ დღ საჭიროებღთ შეღამჩნევთ,
ხოღო ამღთ დღსღკმყოფიღებღღად გღწეუღი შრომღ დღ მეცღდინეობღ
იღღენღად მცირეღ, რომ სათქმელღღღაც კი არ ჰღირს... ჩვეღ წვეღღამ
უკეთ ვიციღთ გერმანიისღ გინღ საფრღანგეთის ხღღხის ყოფღ-ცხოვ-
რებღ, ვიღრე ჩვენი გღღებობის მდგომარეობღ. ჩვეღში არღღა სტატის-
ტიკის ჰღჭღანებღ, არ ჰბღღებღ ეკონომიური ცხოვრების შესწავღღა დღ
გამოკვღღეღ. არ ვიციღთ რღმღენი მიწღ აქეთ მემღმუღღეღებს, რღმღენი —
გღღებობღს; არ ვიციღთ რღმღენიღ დღღეს ჩვეღში უმღმუღლო, მესღკუთრე,
ხიზღანი ან დროებით ვღღღებუღი გღღები დღ რღმღენი მღმუღი უჭი-
რღღეს თითოეუღლ მათგღს; არ ვიციღთ, რღმღენი მიწღ ითესებღ წღიუ-
რღღ, რით ითესებღ, როგორი მოსღვეღიღ; რღ მდგომარეობღშიღ წარ-
მოების ტღხნიკღ, როგორიღ ამღ თუ იმ აღღიღღს ნიღღღღი, რღ შემოსღ-
ვღღს იძღღეღღ წარმოების სხვღ-ღღ-სხვღ დღრღღი, — მღვეღნღხეობღ, მღბღ-
ღღობღ, სღქონღის მოშენებღ დღ სხვღ-ღღ-სხვღ. დღ აბღ როგორ უნღღა

გაარკვიოს და გადასწყვიტოს ვინმემ ეკონომიური საკითხები. როცა ამის შესახებ სწორი ცნობები და საჭირო მასალები არ იკრებება“¹.

ეხება რა ეკონომიური ცხოვრების შესწავლისათვის არსებულ პირობებს, ფ. გოგიჩაიშვილი ასე ახასიათებს თვით ამ ცხოვრების მთავარ მომენტებს:

„ჩვენში არაა საკმაოდ სკოლები, არაა გავრცელებული სწავლა და ცოდნა. არც მემამულემ და არც მიწის მუშამ არა იცის რა გაუმჯობესებულის ტენიკისა. მელორაცია, სპეციალური კულტურა სხვა-და-სხვა გვარ სამეურნეო ნაწარმოებთა, ზალახის თესვა, ინტენსიური წარმოება, საქონლის ჯიშის განკარგება, ფერმები, სანერგეები, საცდელი მინდვრები, სამაგალითო სადგურები — არც ერთი ეს ჩვენში არ არის და არც არავინ ცდილობს მის გასავრცელებლად... მეურნეს ხშირად ზარალი ეძლევა სეტყვისა და ცეცხლისაგან, საქონლის კირისაგან, ფილოქსერისა და სხვა-და-სხვა მავნე მწერებისაგან. არ არის მოწესრიგებული დაზღვევის საქმე დაზარალებულსათვის შემწეობის აღმოსაჩენად, არც რაიმე ორგანიზაცია მავნე მწერებთან საბრძოლველად; დაეწვის სახლი თუ ყანა, მოუკვდება ხარი თუ ძროხა, გაუხმება ვენაჩი თუ ნათესს გაუნადგურებს კალია—მეურნემ თავის ბედს უნდა შესჩივლოს და კარდაკარ იწყოს მათხოვრობა... ყველამ იცის, სოფლად გზები რა მდგომარეობაში იმყოფება. პატარა წვიმის შეპლევგ მდინარეები, უხილობის გამო და გზები, ტალახის გამო, გაუვალი ჰხდება. ხშირად რუსეთიდან გინდ უცხოეთიდან უფრო იაფი ჯდება საქონლის მოტანა, ვიდრე შინაურ ნაწარმოების 60 ვერსიდან ქალაქში მოზიდვა; ქართლის პური რუსულ პურს კახეთში ვერ უწევს კონკურენციას; ჩვენს ტყიან ქვეყანაში ხის მასალა რუსეთიდან შემოაქვთ, ხოლო ქუჩების მოსაფენად ქვებს ოსმალეთიდან ეზიდებიან“².

ამასთანავე, ცხადია, დიდმნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ „ხალხი თანდათან მრავლდება და მიწა აღარ ჰყოფნის დასაპუშავებლად. ჩნდება გროვა სრულიად უმამულო გლეხებისა, რომლებსაც ქალაქებშიაც უჭირთ, მრეწველობის განუფითარებლობის გამო, სამუშაოს შოვნა და სოფლადაც არ აქვთ საშუალება, უმამულობის მიზეზით, წარმართონ სამეურნეო წარმოება; არ არსებობს არავითარი საკრედიტო დაწესებულება, რომელმაც მცირე მამულიან გლეხებს მცირე სარგებლით სესხის მისცეს და მამულის შექმნაში კრედიტით გაუწიოს დახმარება. — ესრედ წოდებული წერილი კრედიტი:

¹ „ცნობის ფურცელი“, 1904, № 2634.

² იქვე.

რომელიც წერილ მწარმოებლისთვის აუცილებლად საჭიროა. ჩვენში სრულიად არ არის შემოდებული და ამიტომ სოფლის მეურნე მე-
ვახშის საწველ ფურადა დატოვებული“.

ასეთ ვითარებაში, ცხადია, სავსებით უყურადღებოდაა მიტოვე-
ბული მოსახლეობის ძირითადი მასების ჯანმრთელობის დაცვის სა-
კითხი: „...ხალხის ჯანმრთელობისათვის მთელს მაზრაში ერთად-ერ-
თი მაზრის ექიმა განწესებული, ხოლო თვით მაზრა იმ ზომისაა და
ისეთ კლდე-ღრეებს შეიცავს, რომ ერთი კაცი ბედაურ ცხენითა-
ცი რამდენსამე წელიწადს ვერ შემოივლის. მაზრის ექიმი თავის და-
ნიშნულებით უფრო სასამართლოს ემსახურება; იგი მოვალეა, სა-
ჭირო შემთხვევებში სასამართლოს ოქმები წარუდგინოს და „ჩი-
ნოვნიკის“ როლი შეასრულოს; ხალხის ჯანმრთელობასა და სანიტა-
რულ მდგომარეობაზე ზრუნვა მეორეხარისხოვან საქმეს შეადგენს.
და ასეთ გარემოებაში ხალხი თურმე ძალიან გასამტყუნარი და და-
საგმობი ყოფილა, რადგან იგი ავაღმყოფობის დროს მკითხავებთან
გარბის და ხშირად სოფლის მატყუარა ექიმაშებზე აგებს თავის
საცხოვრებელს“.

მაგრამ, პოლიციური რეჟიმის ბატონობის პირობებში გამოსავა-
ლიც არა ჩანს და ფ. გოგიჩაიშვილი აცხადებს: „ერთის სიტყვით
ნაკლულევანება და მოუწყობლობა ბლომადაა ჩვენს ცხოვრებაში,
ხოლო ისეთი ღონისძიებანი, რომელნიც ხალხის სასარგებლოდ პო-
ლიციას განეხორციელებიოს და თვალსაჩინო ნაყოფიც მოეტანოს,
სანთლითაა საძებნელი, და ეს ასე იქნება, სანამ ძველი წესი არ შე-
იცვლება და ადგილობრივ საერობო საქმეების მართვა გამგეობის
უფლება თვითონ საზოგადოებას და მისგან არჩეულ პირებს არ მიე-
ცემა“¹.

როგორც ვხედავთ, ქვეყნის ეკონომიკური ცხოვრების შესწავლი-
სათვის ნიადაგი სავსებით არ იყო მომზადებული. ჩვენში ფაქტიურად
არ არსებობდა სამეცნიერო დაწესებულება, რომელსაც ამ საქმის
გაკეთებისათვის ყოლოდა საჭირო კადრები, ქონოდა აუცილებელი
ფულადი საშუალებები და თვით უფლებაც შესაბამის, მაგალითად,
სტატისტიკურ მასალათა მოპოვება-მობილიზაციისა. ჩვენში არ იყო
არც უმაღლესი სასწავლებლები, რომელთაც ამ მხრივ ბევრი რამ
გააკეთეს შიგა რუსეთში, ხოლო ბიუროკრატიის მიერ გამოქვეყნე-
ბული ე. წ. პოლიციური სტატისტიკა და სხვა ლიტერატურა ძლიერ
მცირე მასალას იძლეოდა სოციალურ-ეკონომიკურ პრობლემათა მეც-
ნიერული შესწავლისათვის. რაც შეეხება სახელმწიფო არქივთსაცა-

¹ „ცნობის ფურცელი“, 1904, № 2634.

ვებს, ის ხომ მეცნიერებისათვის აუღებელ ციხე-სიმაგრეს წარმოადგენდა.

ამ თვალსაზრისით ფრიად მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო 1904 წელს ეურ. „მოამბეში“ გამოქვეყნებული ფ. გოგიჩაიშვილის გამოკვლევა — „ჩვენი ეკონომიური გაკვირება“.

ეხება რა მიწათმოქმედების სამინისტროს მიერ გარკვეული პროგრამის მიხედვით სოფლის მეურნეობის შესწავლისათვის შექმნილი კომიტეტებისა და სოფლის მეურნეობის კავკასიური საზოგადოების მუშაობას, ფ. გოგიჩაიშვილი წერს:

„სხვათა შორის, განხილულ იქმნა ჩვენებურ მიწათმფლობელობის ვითარება, რომელიც თავისი მნიშვნელობით ღირსია განსაკუთრებულ ყურადღებისა და მზრუნველობის... სასოფლო მეურნეობაში მიწა არის უმთავრესი სახსარი წარმოებისა. ამიტომ მეურნესთვის იგი არსებობის მთავარ წყაროს შეადგენს. მიწის ნაყოფით მან უნდა დაიკმაყოფილოს ყველა თავისი მოთხოვნილებანი, — უნდა ირჩინოს თავი, გადაიხადოს სახელმწიფო თუ საზოგადო გადასახადი და აწარმოვოს თავისი მეურნეობა. ხალხის მოთხოვნილება მუდამ ერთ დონეზე არა დგას, იგი ყოველთვის იცვლება და ვითარდება. ერთის მხრით მიმოსვლის გაადვილებისა და მეორე მხრით ვაჭრობისა და ხელოსნობის გავრცელების გამო ხალხი ეცნობა ყველა იმ ნაწარმოებთ, რომელნიც თანამედროვე მატერიალურ კულტურას წარმოადგენენ, და ეჩვევა კიდევ თანდათან იმათ ხმარებას. მას უჩნდება ბევრი ახალი კულტურული მოთხოვნილებანი, რომლებიც ძველად არ იყო და ამიტომ არც დაკმაყოფილებას საჭიროებდა. დღეს კი მეურნემ ყველა ამათ ანგარიში უნდა გაუწიოს და დააკმაყოფილოს. და ამის შესრულებას იგი მხოლოდ მაშინ შესძლებს, როცა მიწა საკმაოდ აქვს, როცა მიწის მოსავალი ჰყოფნის ხარჯების დასათავარავად... მაგრამ საქმეც ისაა, რომ მოთხოვნილებები გამრავლდა, თორემ მიწას არც სივრცით უმატნია და არც თავისი ნაყოფიერობით. თუ აქაიქ გლეხობამ თავად აზნაურობისაგან მამულები შეიძინა, სამაგიეროდ ხალხი იმდენად გამრავლდა, რომ ამ შენაძენს ბევრად გადააქარბა, ასე რომ დღეს ჩვენში მიწის საშინელი სივიწროვეა“¹.

საქართველოს ცალკე რაიონებში ამ მხრივ არსებული მდგომარეობის დასახასიათებლად ფ. გოგიჩაიშვილს მოჰყავს გაზ. „ივერიის“ კორესპონდენტის ცნობა, რომ „თელავის მაზრაში, მაგალითად, დიდად შევიწროვებულია გლეხობა მამულის სიმცირით. საშუალო

¹ ეურ. „მოამბე“. 1904, № 1, გვ. 64—65.

ჩივივით თითოეულს გლახს საკუთრებად 3/4 დღიურისა ძლივს ჰხვდება სახნავი და სათესი ვენახითურთ“.

მიწის დიდი სივიწროვე იყო განსაკუთრებით ქუთაისის გუბერნიისაში: „ისეთი ოფიციალური დაწესებულება, როგორც იყო სასოფლო მეურნეობის საპირობათა განსახილველად შემდგარი ქუთაისის კომიტეტი, თავის მოხსენებაში ამბობს, რომ მიწის სიმცირე უმთავრესი დაბრკოლებაა ადგილობრივ მეურნეთა ეკონომიურ წარმატებასაო“. გლახთა 60—70%-ს არა აქვს საკმაო მიწა და ამიტომ ძალიან გაჭირვებაშიაო. იქვე „ქუთაისის გუბერნიისაში, — სწერია ამიერ-კავკასიის რკინის გზის წლიურ ანგარიშში, — ისე ძნელია თავის გამოკვება, რომ გარედ სამუშაოზე წაუსვლელად ხალხი დატკურად ცხოვრებასაც-კი ვერ შესძლებდა... ხშირად სიმიდს ისეთ ხრიოკებზე სთესენ, საცა ადგილობრივი ხარც-კი ვერ აღის და ამიტომ მიწას კი არ ხნავენ, არამედ თოხით სთოხნიან. პირველსავე წევამას ნათესი ძირს ჩამოაქვს, მიწათ-მომჭმედის შრომა ილუპება. მაგრამ რა ჰქნას, როცა მიწა აღარაა. საალაბედოდ სთესავს იგი ხრიოკებზე, სადაც არავითარ მოსავლის მიღება არ შეიძლება“¹.

2. მიწათმფლობელობა და მიწათსარგებლობა საერთოდ

როგორც ზემოთ ითქვა, ფ. გოგიჩაიშვილი სწავლობდა და იკვლევდა არა მხოლოდ საქართველოს, არამედ საერთოდ ამიერკავკასიის ეკონომიკურ ცხოვრებას, კერძოდ, აგრარულ ურთიერთობათა პრობლემას.

ამ ასპექტში აღსანიშნავია, რომ რეფორმის მერმინდელ პერიოდში ფეოდალური მიწათმფლობელობის რღვევა საერთოდ ამიერკავკასიისაშიც სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა. მიუხედავად ამისა, თვით მე-20 საუკუნის დამდეგშიც ფეოდალურ-მემამულური საადგილმამულო საკუთრება იმდენად ძლიერი იყო, რომ იგი ინარჩუნებდა გაბატონებულ მდგომარეობას.

როგორც ქვემოთ მოყვანილი ცხრილი გვიჩვენებს, ამიერკავკასიის ხუთივე გუბერნიის მიწების (15, 7 მილ. დეს.) 70,8 პროცენტით (11.1 მილ. დეს.) ხაზინისა და კერძომფლობელ მემამულეთა უშუალო სარგებლობაში იყო. დანარჩენი მიწა (4.6 მილ. დეს.), რაც მთელი ფონდის 29,2 პროცენტს შეადგენდა, მოდიოდა მოსახლეობის ძირითად მასაზე — გლეხობაზე. სახელდობრ, სახაზინო გლეხებს ეჭირათ 23,7 პროც. (3,7 მილ. დეს.), „დროებით-ვალდებულ-

¹ ურნ. „მოამბე“, 1904, № 1, გვ. 66—67.

მიწების განაწილება მფლობელთა ჩრუფების მიხედვით მიხედვით აბიერკაციაში 1880-იანი წლების დამდეგს

გუბერნიები	ტერიტორია დუსეტიონებით	სხვადასხვა კატეგორიის გლეხთა სარგებლობაში იმყოფებოდა დუსეტიონებით მიწა										საზინისა და კერძომფლობელ-მემკვლეთა უმუხლო სარგებლობაში იყო დუსეტიონებით	
		სახაზინოთა		დრ. პაღდებულ-სა		ხიზანთა		მემკვლეთების მიწებზე მფლობელთა		სულ		აბსოლ.	%/%
		აბსოლ.	%/%	აბსოლ.	%/%	აბსოლ.	%/%	აბსოლ.	%/%	აბსოლ.	%/%		
თბილისის	3,927,911	863,000	21,9	56,113	1,4	80,791	0,8	113,876	2,9	1,064,674	27,1	2,863,236	72,2
ქუთაისის	1,908,001	88,576	4,6	167,819	8,8	6,276	0,3	—	—	262,697	13,8	1,646,204	86,2
ელისავეტპოლის	3,951,785	917,920	23,2	—	—	—	—	317,237	8,0	1,385,157	31,3	2,716,628	69,7
ბაქოს	3,678,997	1,050,573	29,3	—	—	—	—	96,366	2,7	1,146,629	32,0	2,432,368	68,0
ერევანის	2,564,144	819,925	34,7	—	—	—	—	101,687	4,3	920,073	36,9	1,444,071	61,1
სულ	15,731,788	3,740,894	23,8	229,962	1,4	37,067	0,2	629,166	4,9	4,629,233	29,4	11,102,557	70,6

თა“ (ასეთი კატეგორიის გლეხები იყვნენ მხოლოდ თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში) — 1,4 პროც. (224 ათასი დეს.), ხიზნებს — 6,2 პროც. (37 ათასი დეს.) და მემამულეთა მიწებზე მჯდარა გლეხებს — 3,9 პროც. (629 ათასი დეს.).

საქართველოში კერძო მფლობელთა დიდი უმრავლესობა წერილ მემამულეებს წარმოადგენდა. ასე, მაგალითად, მფლობელთა რაოდენობა, რომელთა მამულების მოცულობა უდრიდა:

		ქუთაისის გუბერნიისაში	თბილისის გუბერნიისაში
1—19	დესეტინას შეადგენდა	6,971	1,267
20—190	„ „	1,573	1,324
191—1000	„ „	304	519
1001—4000	„ „	84	156
4001—6000	„ „	—	11
6000-ზე მეტი	„ „	9	24

ამასთანავე მფლობელთა რაოდენობა, რომელთა მამულის მოცულობა არ აღემატებოდა 380 დესეტინას, შეადგენდა: ქუთაისის გუბერნიისაში 8.970 და მათს ხელში იყო სულ 281.000 დესეტინა მიწა, ხოლო თბილისის გუბერნიისაში, შესაბამისად, 2.894 მფლობელის ხელში იყო 23.900 დეს.; მფლობელთა რაოდენობა 380—6000 დეს. მოცულობის მამულით უდრიდა: ქუთაისის გ. — 259 და მათს ხელში იყო 176.000 დეს., ხოლო თბილისის გ-ში, შესაბამისად: 412—394.000 დეს.; ამასთანავე 6.000 დესეტინაზე მეტი მოცულობის მამულიანთა რაოდენობა შეადგენდა ქუთაისის გ.—9 და მათს ხელში იყო 358.000 დეს., ხოლო თბილისის გ., შესაბამისად, 24—466.206.

ამგვარად, საქართველოში 11.864 წერილ თავადაზნაურულ მემამულეს (380-მდე დეს. მფლობელთ) ეკუთვნოდა 305 ათასი დესეტინა მიწა, ხოლო 671 მსხვილს (380—600 დეს.) — 570 ათასი დესეტინა. ამავე დროს 33 უმსხვილეს მემამულეს, რომელთა მფლობელობის მოცულობა 6000 დესეტინას აღემატებოდა, ეკუთვნოდა 824 ათასი დესეტინა, ე. ი. თითქმის იმდენი, რამდენიც მთელ დანარჩენ თავადაზნაურობას, რომელთა საერთო რაოდენობა 12.535 შეადგენდა.

როგორც ვხედავთ, ადგილმამული საქართველოს თავადაზნაურობას შორის ფრიად არათანაბარზომიერად იყო განაწილებული. მაინც, აღმ. საქართველოს „ბრწყინვალე წოდებაში“ უფრო მეტი იყო მსხვილი მემამულე. თბილისის გუბერნიისაში საშუალოდ თავადაზნაურულ მიწათმფლობელთა 1 სულზე მოდიოდა 38 დეს., ხოლო ქუთაი-

სის გუბერნიამი — 16 დეს., ე. ი. თითქმის 2,5-ჯერ ნაკლები. მაგრამ თუ თბილისის გუბერნიის არისტოკრატიას გამოვაცლებთ ისეთებს, რომელთაც მხოლოდ პირადი აზნაურობა ჰქონდათ მინიჭებული და რომლებიც პლუტოკრატის (უპირატესად სომეხი ბურჟუაზიის) წრიდან იყვნენ გამოსულნი, მაშინ აქ „ცისფერი სისხლის“ თავადაზნაურობაზე, მხოლოდ რომლებთანაც კადრულობდა თავისი „ბრწყინვალების“ გატოლებას ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურობა, სულობრივად ბევრად მეტი მიწა მოდიოდა; ერთ სულზე სახელდობრ 54 დესეტინა, ე. ი. 3,5-ჯერ მეტი, ვინემ ქუთაისის გუბერნიამი.

შე-19 ს. შუადან მიყოლებული, აზერბაიჯანსა და სომხეთში შეუჩერებლად იზრდებოდა პრივილეგიური წოდების მიწათმფლობელობა და, მამასადამე, მისი მნიშვნელობაც ქვეყნის სახალხომეურნეობრივ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. სამწუხაროდ, აქ აგრარულ ურთიერთობათა სტატისტიკური მონაცემების მიხედვით შესწავლა ბევრად უფრო გაძნელებულია, ვინემ საქართველოში.

1890-იანი წლების დასაწყისში პრივილეგიური წოდების მიწათმფლობელთა რაოდენობა იყო შემდეგი:

მამულის მოცულობა	მიწათმფლობელთა რაოდენობა	
	ბაქოს გუბ.	ელისავეტ. გუბ.
25 დესეტინამდე	705	1655
25-დან 100 "	224	626
100-დან 200 "	70	159
200-დან 500 "	45	151
500-დან 1000 "	27	86
1000 დესეტინაზე ზევით	35	67

ბაქოს გუბერნიის 1211 პრივილეგიური წოდების მიწათმფლობელის ხელში იყო სულ 250 ათასამდე დესეტინა საადგილმამულო გადასახადით დაბეგრილი სახმარი მიწა. ელისავეტპოლის გუბერნიამი ირიცხებოდა 2744 ანალოგიური მიწათმფლობელი, რომელთაც ეკირათ 440 ათასი დეს. სახმარი მიწა.

ერევნის გუბერნიამი 1894 წ. ცნობით საადგილმამულო გადასახადით დაბეგრილი იყო სულ 654 კერძო მიწათმფლობელი, რომელთაც ეკირათ 60 ათასამდე დეს. მიწა. პრივილეგიური წოდების ამ მიწათმფლობელთა რაოდენობა მამულების მოცულობის მიხედვით იყო შემდეგი:

მამულის მოცულობა	მიწათმფლობელი
19 დესეტინამდე	463
20—72 „	93
73—190 „	29
191—380 „	29
380 დესეტინაზე ზევით	40

ამ უკანასკნელი 40 მემამულისაგან, რომელთაც თვითეულს 380 დესეტინაზე მეტი სახმარი მიწა ეკუთვნოდა, ოცს ეჭირა 380-დან 1000-მდე დესეტინა, თერამეტს — 1000-დან 2000-მდე, ერთს — 2 ათასზე ცოტა მეტი და ერთსაც 5 ათასამდე დესეტინა.

ზემოთ მოყვანილი მონაცემები გვიჩვენებს, რომ აზერბაიჯანსა და სოჭეთში ფეოდალურ-მემამულური მიწათმფლობელობა, საქართველოთან შედარებით, ნაკლებად იყო განვითარებული. აქ „მიწის ძალაუფლების“ შემდგომს განმტკიცებას, როგორც თავის ადგილას დავინახავთ, დიდის გულმოდგინებით ატარებდა ცარიზმის ბიუროკრატია. რომელიც მიისწრაფოდა ამ გზით — პრივილეგიურ მემამულეთა წოდების გაძლიერებით — საიმედო დასაყრდენი შეექმნა აბორიგენტთა შორის.

3. კერძო მიწათმფლობელობის კლასობრივი (წოდებრივი) ხასიათი

როგორც აღვნიშნეთ, კერძო მიწათმფლობელობა უფრო განვითარებული იყო საქართველოში; ამასთანავე მის დასახასიათებლად საჭირო მონაცემებიც, საადგილმამულო სტატისტიკაც, ისევ საქართველოს შესახებაა უკეთესად დაგროვილი და შემონახული. უნდა აღინიშნოს, რომ 1900-იან წლებში პროფ. ფ. გოგიჩაიშვილის მიერ შესრულებული სამუშაო რიგ ოფიციალურ და ნახევრად ოფიციალურ გამოცემებთან ერთად საშუალებას გვაძლევს რამდენადმე სრულად წარმოვადგინოთ კერძო მიწათმფლობელობის ვითარება.

უწინარეს უნდა გავცნოთ, თუ როგორი იყო კერძო მიწების დანაწილება ვარგისობის მიხედვით (იხ. ცხრილი 60 გვ.)

ცხრილი გვიჩვენებს, რომ საერთოდ სახმარი მიწების უდიდესი ნაწილი (75,65 პროცენტი თბილისისა და 75,08 პროცენტი ქუთაისის გუბერნიაში) ტყეებსა და საბალახოებზე მოდიოდა. მაგრამ ტყეებისა და საბალახოების მთელი ფართობის (1.450 ათასი დესეტინის) თითქმის 70 პროცენტი (998 ათასი დესეტინა) თავადაზნაურულ მიწათმფლობელებს ეჭირათ. აქედან უკვე თავისთავად გამოდის ის დასკვნა, რომ არათავადაზნაურ მესაკუთრეთა ვარგის მიწებში შე-

კერძო მიწათმფლობელობა საქართველოში 1908 — 1905 წწ. (დესეტინობით):

კერძო მიწათმფლობელობა საქართველოში 1908 — 1905 წწ. (დესეტინობით):	კერძო მიწათმფლობელობა საერთო						თავდაზნაურული მიწათმფლობელობა						არათავდაზნაურული მიწათმფლობელობა			
	თბილისის გუბერნია			ქუთაისის გუბერნია			თბილისის გუბერნია			ქუთაისის გუბერნია			თბილისის გუბერნია		ქუთაისის გუბერნია	
	აბსოლ.	%	%	აბსოლ.	%	%	აბსოლ.	%	%	აბსოლ.	%	%	აბსოლ.	%	აბსოლ.	%
1 საკარმოდამო	4585	0,33	4341	0,68	2074	0,21	2525	0,51	2211	0,75	1816	1,27	1816	0,75	1816	1,27
2 ბალ-კენახი	13719	1,07	12211	1,91	5550	0,56	-1677	0,94	8169	2,78	7524	5,25	7524	2,78	7524	5,25
3 სახნავი	244239	19,00	141045	22,09	170526	17,22	70601	14,26	73407	25,01	70444	49,14	70444	25,01	70444	49,14
4 სათობი	50356	3,95	1509	0,24	32550	3,28	279	0,06	18506	6,21	1236	0,86	1236	6,21	1236	0,86
5 ტყე	544786	42,37	238727	37,39	42425	42,75	183040	36,97	120551	41,07	55637	38,85	55637	41,07	55637	38,85
6 საბალახო და საძოვარი	427869	33,28	210641	37,69	356961	35,99	234008	47,26	70886	24,15	6638	4,63	6638	24,15	6638	4,63
სულ	1285748	100	638474	100	992216	100	495125	100	293552	100	148819	100	148819	100	148819	100

დარებით უფრო მეტი ხვედრი წონა უნდა ჰქონოდა ისეთი კატეგორიის სახმარ მიწებს, როგორცაა 'საკარმიდამო, ბალ-ვენახი და სახნავი. მართლაც, კარ-მიდამოს, ბალ-ვენახსა და სახნავს თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურულ მფლობელთა ვარგისი მიწების რაოდენობიდან (992 ათასი დეს.) ეჭირა მხოლოდ 17,99 პროცენტი, ხოლო არათავადაზნაურულ მფლობელთა ვარგისი მიწების საერთო რაოდენობიდან — 28,54 პროცენტი. უფრო მეტი იყო განსხვავება ქუთაისის გუბერნიაში, სადაც სხენებული კატეგორიის სახმარებს ეჭირათ თავადაზნაურული მამულების ვარგისთა ფართობის 15,77 პროცენტი, ხოლო არათავადაზნაურულ მესაკუთრეთა მამულების — 55,62 პროცენტი.

ამგვარად, ნათელია, რომ საერთოდ თავადაზნაურულ მამულებში ბევრად უფრო მეტად იყო გაბატონებული ექსტენსიური მეურნეობა, ვინემ არათავადაზნაურულში. ეს დასკვნა, ცხადია, არ უარყოფს იმ გარემოებას, რომ საქართველოში არსებობდა რიგი შედარებით მსხვილი თავადაზნაურული მამულებისა. სადაც განვითარებული იყო საკმაოდ ინტენსიური მეურნეობა.

იმიათვის, რომ ჩავწვდეთ აგრარულ ურთიერთობათა არსებით მხარეებს, საჭიროა ვიცოდეთ, თუ როგორ იყო ადგილმამული დანაწილებული საზოგადოებრივ კლასებს (წოდებებს) შორის და როგორ ჯგუფდებოდნენ თვით მიწათმფლობელები მათს საკუთრებაში მყოფი მამულების (მიწების) მოცულობის (ფართობის) მიხედვით.

ა. კერძო მფლობელობა საერთოდ

მფლობელობანი სიდიდის მიხედვით	თბილისის გუბერნია		ქუთაისის გუბერნია	
	მფლობელობათა რაოდენობა	%%	მფლობელობათა რაოდენობა	%%
0-25 დესეტინამდე	24.413	66,41	63.867	97,59
25-100	1.968	6,97	1.157	1,77
100-500	1.403	4,97	330	0,50
500-ზე ზევით	467	1,65	92	0,14
სულ	28.251	100	65.386	100

ბ. კერძო მფლობელობა წოდებრიობის მიხედვით

მფლობელობანი სი- დიდის მიხედვით		თავიდან. მიწათმფლო- ბელობა				ართავიდან. მიწათმფლო- ბელობა			
		თბილ. გუბ. მფლობელ.		ქუთაის. გუბ. მფლობელ.		თბილ. გუბ. მფლობელ.		ქუთაის. გუბ. მფლობელ.	
		რაოდ.	%%	რაოდ.	%%	რაოდ.	%%	რაოდ.	%%
0—25	დეკეტ.	3151	53,55	11543	89,78	21262	95,06	52261	90,48
25—100	"	1373	23,33	931	7,24	545	2,66	226	0,44
100—500	"	999	16,93	301	2,34	404	1,81	29	0,06
500-ზე	ზევით	361	6,14	92	0,64	106	0,47	10	0,02
სულ		5884	100	12857	100	22368	100	52529	100

ამ ცხრილთაგან უწინარეს ყოვლისა აშკარავდება ის გარემოება, რომ საქართველო საერთოდ წარმოადგენდა წვრილი მიწათმფლობელობის ქვეყანას. თბილისის გუბერნიის 28.251 კერძო მფლობელიდან — 86,4 პროცენტი წვრილი (25 დეკეტინამდე მიწის) მფლობელია. ხოლო ქუთაისის გუბერნიის 65.386 მფლობელთაგან — 97,6 პროცენტი წვრილი მიწათმფლობელია. ზემოთ უკვე დავინახეთ, რომ მიწების უდიდესი ნაწილი მოსახლეობის უმცირესი ნაწილის — თავადაზნაურობისა და საერთოდ მსხვილ მემამულეთა — ხელში იყო. მაგრამ ამ თავადაზნაურობის უმრავლესობა „შეუძლო მდგომარეობაში“ იმყოფებოდა რუსეთის იმპერიის სხვა ერების მოძმე წოდებასთან შედარებით. თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა 53,5% წვრილი მიწათმფლობელი იყო, ხოლო ქუთაისის გუბერნიის ამავე კატეგორიის მიწათმფლობელ თავადაზნაურთა რაოდენობა 89,8%-ს შეადგენდა.

ეს გარემოება, ცხადია, როგორც ზემოთ უკვე დავინახეთ კიდევაც. არ გამორიცხავდა მსხვილი ლატიფუნდიების მფლობელთა „ბრწყინვალე“ წოდების არსებობას. თბილისის გუბერნიაში 1900-იანი წლების შუაში 361 ისეთი მფლობელი იყო, რომელთაგან თვითივეს 500 დეკეტინაზე მეტი მამული ჰქონდა, ხოლო ქუთაისის გუბერნიაში ასეთივე კატეგორიის 82 მფლობელი ითვლებოდა.

საჭიროა აქვე აღინიშნოს, რომ თავადაზნაურული ლატიფუნდიების მფლობელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი იმავე დროს უმაღლესი წრის სამხედრო და სამოქალაქო ბიუროკრატის ეკუთვნოდა, რაც კიდევ უფრო აძლიერებდა მათს გავლენას და პოლიტიკურ წონას; —

ისინი მით უფრო ძლიერ ავიწროებდნენ წვრილ მიწათმფლობელებს, უშუალო მწარმოებელთა ძირითად მასებს.

მაგრამ ზოგიერთი ასეთი მსხვილი მემამულე არამცთუ გლეხები-სა და თემების შევიწროებას, მათი მიწების მიტაცებას, არამედ თვით სახაზინო საღალაო მიწების მითვისებასაც კი ადვილად ახერხებდა.

არათავადაზნაურულ მიწათმფლობელთა: შორის რაოდენობრივად ცხადია, გაბატონებული იყო წვრილი მიწათმფლობელობა, რაც შეადგენდა: თბილისის გუბერნიაში — 95.1%, ქუთაისის გუბერნიაში — 99,5%. კიდევ უფრო საინტერესოა ის გარემოება, რომ:

ა. თბილისის გუბ. წვრილ მიწათმფლობელთა	59,7 %-ს	ჰქონდა მიწა	0—1	დესეტინამდე.
	20,1 %-ს	"	"	1—3
	6,8 %-ს	"	"	3—5
ბ. ქუთაისის გუბ. წვრილ მიწათმფლობელთა	9 %-ს			0—1
	34,7 %-ს			1—3
	12,5 %-ს			3—5

წვრილ მიწათმფლობელთა ეს კონტინგენტი, დაახლოებით შეადგენდა მთელი მოსახლეობის 90%-ზე მეტს.

საერთოდ კერძო მიწათმფლობელობის საგამომღებლო შენოსაგლიანობის მთელი ჯამი უდრიდა:

ა. თბილისის გუბერნიაში

მფლობელობის სიდიდე	პროცენტული შეფარდება საერთო სივრცესთან	საგამომღებლო შემოსავლიანობის ჯამი მანეთობით	პროცენტული შეფარდება შემოსავ. საერთო ჯამთან
0-25 დესეტინამდე	4,89	912.160	29,42
25-100 "	8,10	356.442	11,49
100-500 "	24,24	657.524	21,19
500 დესეტინაზე ზევით	62,77	1.175.450	37,90
სულ	100	3.101.576	100

ბ. ქუთაისის გუბერნიაში

მფლობელობის სიდიდე	პროცენტული შეფარდება საერთო სივრცესთან	საგამომღებლო შემოსავლიანობის ჯამი მანეთობით	პროცენტული შეფარდება შემოსავ. საერთო ჯამთან
0-25 დესეტინამდე	28,05	1.445.332	70,90
25-100 "	8,55	195.160	9,67
100-500 "	10,70	160.991	7,95
500 დესეტინაზე ზევით	52,70	232.320	11,48
სულ	100	1.023.803	100

უწინარეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ რაც უფრო მსხვილი იყო კერძო მამული, მით ნაკლები იყო მისი შემოსავლიანობა. ასე, მაგალითად, თბილისის გუბერნიაში 1 დესეტინა სახმარი მიწის საერთო საშუალო შემოსავალი უდრიდა მანეთობით: წვრილ მფლობელობაში (0—25 დესეტ.) — 14,63 მან., საშუალოში (25—100 დესეტ.) — 3,42 მან., მსხვილში (100—500) — 2,11 მან., ხოლო უმსხვილესში (500-დეს. ზევით) — 1,57 მან.

დაახლოებით ანალოგიურ მდგომარეობას აქვს ადგილი ამ მხრივ ქუთაისის გუბერნიაშიც: წვრილ მფლობელობაში — 8,02 მან., საშუალოში — 3,58 მან., მსხვილში — 2,35 მან., უმსხვილესში — 0,79 მან. ეს გარემოება უწინარეს ყოვლისა მოწმობს იმას, რომ მე-20 საუკუნეშიც აქ სოფლის მეურნეობა დამყარებული იყო ჩაპორჩენილ. რუტინულ ტექნიკაზე, უფრო მეტად ბატონყმურ შრომაზე; — იმას რომ მსხვილი მამულების ექსპლოატაცია ატარებდა უმთავრესად მტაცებლურ ხასიათს: ვალებით დატვირთული ფეოდალური მექამულე, მოელოდა რა, რომ მამული ხელიდან წაუედილოდა, მხოლოდ იმის ცდაში იყო, რაც შეიძლება მეტი გამოეჟაჩა ამ მამულიდან. სადაც არ შეჰქონდა თითქმის არავითარი გაუმჯობესებანი.

მაგრამ განსაკუთრებით საინტერესო დასკვნებს იძლევა ამ უკანასკნელი ორი ცხრილის და ზემოთ — კერძო მფლობელობათა საერთო რაოდენობის შესახებ მოყვანილი ცხრილის შედარებითი ანალიზი, მფლობელობათა ერთეულების სიდიდის (თვისებრივობის) თვალსაზრისით.

ერთის მხრივ:

ა. თბილისის გუბერნიის კერძო მფლობელთა 86,41%-ს, ე. ი. საერთოდ წვრილ მიწათმფლობელთა ეჭირათ კერძო მფლობელობაში მყოფი მიწების საერთო რაოდენობის მხოლოდ 4,89 პროცენტის დაღებულობდნენ კერძო მიწათმფლობელობის მთელი შემოსავლის 29,42 პროცენტს.

ბ. ქუთაისის გუბერნიაში კერძო მფლობელთა საერთო რაოდენობის 97,59 პროცენტს, ე. ი. წვრილმიწათმფლობელთ (1—25 დესეტ.) ეჭირათ საერთოდ კერძო მფლობელობაში მყოფი მიწების მხოლოდ 28,11%. საიდანაც დაღებულობდნენ კერძო მიწათმფლობელობის მთელი შემოსავლის 70,90 პროცენტს.

მეორე მხრივ:

თბილისის გუბერნიის კერძო მფლობელთა 1.65%-ს, სახელდობრ, 467 უმსხვილეს (500 დეს. პეტი მამულის) მფლობელს ეჭირა საერთოდ კერძო მფლობელობაში მყოფი მიწების 62,74% და შემოსდიოდა საერთოდ კერძო მფლობელობის მთელი შემოსავლის 39,90%.

ქუთაისის გუბერნიის კერძო მფლობელთა 0,14%-ს, სახელდობრ, 92 უმსხვილეს მემამულეს ეჭირა საერთოდ კერძო მფლობელთა ხელში მყოფი მიწების 52,70% და შემოსდიოდა საერთოდ კერძო მფლობელთა მთელი შემოსავლის 11,4%.

4. შრომაშიგებითი სისტემა. მიწათმოქმედების ტექნიკა

ესლა საკითხავია, თუ რით აიხსნება ეს თავისებური შეუსაბამობა მსხვილ და წვრილ მეურნეობათა საგამომდებლო შემოსავლიანობაში?

ყოველივე ეს იყო შედეგი უმთავრესად იმ გარემოებისა, რომ მსხვილ მემამულეთა მეურნეობაში 1900-იან წლებშიც გაბატონებული იყო შრომაშიგებითი სისტემა. ამ სისტემის დროს გლეხები, რომლებიც, ცხადია, არ არიან დაინტერესებულნი შრომის მწარმოებლურობის გაზრდებით, — ჩვეულებრივად, თავიანთი ინვენტარით ამუშავენ ბნენ მემამულეთა მიწებს. ამასთანავე მემამულეთა მეურნეობა, როგორც წესი, მსხვილ სოფლისმეურნეობრივ საწარმოს წარმოადგენდა, მაგრამ მან, გარდა ზოგიერთი გამონაკლისისა, აქ ვერ შეძლო დაქირავებულ შრომასა და მიწათმოქმედების გაუმჯობესებულ ტექნიკაზე დამყარებულ კაპიტალისტურ ეკონომიად გადაქცევა.

ეხებოდა რა სოფლის მეურნეობის ტექნიკას, ფ. გოგიჩაიშვილი წერდა: გლეხები „ყველგან დიდ გაჭირვებას ითმენენ მიწის ნაკლებობისა და სასოფლო-სამეურნეო მოსავლის სიმცირის გამო. ეს გაჭირვება ცოტათი შემცირებული იქნებოდა, რომ ჩვენებური წარმოების ტექნიკა გაუმჯობესებული იყოს. ტექნიკის გაუმჯობესება იმას ნიშნავს, რომ მწარმოებელი მიწას შედარებით მეტ ნაყოფს აღებინებს და პატარა მამულზე იმდენ სარჩოს იწევს, რომ წინეთ ამისთვის,

ძველებური ტენიკით, ბევრად უფრო ფართო სივრცის მიწა მო-
უნდებოდა...

„ქართლში. მაგ., ხენის დროს 8 უღელი ხარია საჭირო. გლეხები
აღგენენ ამ მიზნისთვის ერთგვარ ამხანაგობას, რომელიც 40 დღის
განმავლობაში ამხანაგთა მიწებს ხნავს. ამას ისინი თაობას ეძახიან.
ეს თაობა ხშირად ორ თვესაც გასტანს, რადგან შუაში ხან უქმე და
ხან ავდარი გამოერევა. წარმოიდგინეთ გლეხი, რომელსაც ერთი
უღელი ხარი ჰყავს. იგი მუშაობს ორ თვეს თავის საქონლით ამ აჰ-
ხანაგობაში და ამისთვის მას მხოლოდ ოთხი დღიურის ან ორი დე-
სეტინა მიწის მოხვნა ხვდება წილად. ...და არა მარტო ხენის დროს,
არამედ ბევრ სხვა გვარ მუშაობაშიაც ჩვენებურ ტენიკის ჩაპორ-
ჩენა საგრძნობელი და შესაძრწევიან. ამის გამო ჩვენს მეურნეს მე-
ტად ძვირად უჯდება წარმოება, იგი თითქმის მუდამ წაგებაშია და
თუ. მიუხედავად ამისა, მეურნეობას თავს არ ანებებს და მიწას არ
შორდება, მხოლოდ იმიტომ, რომ თავის შრომას არ ანგარიშობს და
სხვა გვარი მუდმივი და უფრო სახეირო სამუშაო არსად უჩნდება.
ერთი დღიური, ორთა-შუა რომ ვიანგარიშოთ.—იწერებოდა კორეს-
პონდენტი ქართლიდან, —სამი თუმანი ჯდება. რაც უნდა მოსაგალი
იყოს, დღიურზე უნდა ვიანგარიშოთ ათი კოდი. აქედან უნდა მიეცეს
ღალა მამულის პატრონს, ზოგს მოსავლის ნახევარი, ზოგს მესამედი
და იშვიათად მეოთხედი, ასე დაძვირდა ჩვენსკენ მამული. ვთქვათ,
მიწა იხვნება სანახევროდ, დღიურიდან გამოვიდა ათი კოდი, ნახევა-
რი მიეცა მამულის პატრონს და გლეხს დარჩა ხუთი კოდი. ამ ხუთი
კოდიდანაც კიდევ ორი ჩანახი თუ ნახევარი კოდი სამეველო უნდა
მისცეს; ნუ ვიანგარიშებთ ნურც სამწყემსურს, ნურც მღვდლის
დრამას, ნურც დიაკვნისას. რჩება საცოდავ მუშას რაღაც ოთხი კო-
დი, რომელიც უჯდება მას სამი თუმანი. დიახ, ბეჩავ მუშას ერთი სა-
მად და ოთხად იმაზე მეტად უჯდება კოდი პური, როგორც ფასობს
დღეს“.

ამრიგად, მიწის სიმცირეს ჩვენში ერთვის საწარმოვო ტენიკის
ჩაპორჩენა და განუვითარებლობა და ეს კიდევ უფრო გასაჭირად და
მწვავედ ჰხდის მიწათ-მომქმედის ეკონომიურ არსებობას და მის
სოციალურ მდგომარეობას. მშრომელი ვერ უბრუნებს მიწას დანაკ-
ლისს, — ზოგი შეუძლებლობისა და ზოგიც უვიცობის გამო, ნია-
დაგს არც პატივს აძლევს და არც ასვენებს. მიწა თან და თან იფიტე-
ბა და მეურნე მისგან მუდამ ნაკლებ მოსავალს იღებს“¹.

სწორედ ასეთი ვითარების გამო მ ს ხ ვ ი ლ ი მ ე მ ა მ უ ლ უ რ ი :

¹ „მოამბე“, 1904, № 1, გვ. 72—76.

მეურნეობა, რამდენადაც იგი „ადვილად გადიოდა“ მოიჯარე გლეხთა შრომის ექსპლოატაციით და მამასადამე. შრომაშიგების სისტემის ორბიტში მოძრაობდა, დამოკიდებული იყო წვრილ გლეხური მეურნეობის ტექნიკურ შესაძლებლობაზე. რატუნა უნდა, შრომაშიგებასა და წვრილ-გლეხური მეურნეობის ჩამორჩენილ ტექნიკაზე დამყარებული მსხვილი მემამულური მეურნეობა არ შეიძლებოდა, ანდა იშვიათად თუ შეიძლებოდა ყოფილიყო რენტაბელური. ცხადია, ბატონყმური ურთიერთობის ძლიერი გადმონაშთები, რაც აფერხებდა მსხვილ მემამულურ მეურნეობათა „რაციონალური“, ე. ი. კაპიტალისტური ორგანიზაციის განვითარებასა და, მამასადამე, შემოსავლიანობის გადიდებას, საერთოდ ბორკავდა სოფლისმეურნეობრივი წარმოების განვითარებას.

მეორეს მხრივ, როგორც დავინახეთ, არათავდაზნაურულ მიწათმფლობელთა შორის შედარებით საშუალო ზომის მეურნეობები, როგორც წესი, სოფლის ბურჟუაზიის, კულაკობის ხელშია. ცხადია, ეს არის არა მემკვიდრეობით მიღებული (დედულ-მამული), არამედ უპირატესად ნაყიდი მიწები. ამ მიწების უდიდესი ნაწილი წინათ პრივილეგიური წოდების საკუთრებას შეადგენდა. ახლა ის, მიწა, საქონლად გადაქცეული, ფულით შეიძინა გაბურჟუებულმა „მეშენმა“, კულაკმა, ვაჟარმა. ეს პროცესი ფეოდალური მიწათმფლობელობის რღვევის გამომხატველი იყო და ამავე დროს ასახავდა, ერთი მხრივ, „მიწის ძალაუფლების“, ე. ი. არისტოკრატიული პრივილეგიების „შენელებისა“ და, მეორე მხრივ, „ფულის ძალაუფლების“, ე. ი. პლუტოკრატიის, ბურჟუაზიის გაძლიერების პოპენტებს.

მაგრამ „ფულის ძალაუფლება“ მხოლოდ ბურჟუაზიული მიწათმფლობელობის წარმოქმნის სახით როდი გვევლინება:— მისი ძალა მეურნეობის „რაციონალურ“, ე. ი. კაპიტალისტურ ორგანიზაციაშიც ვლინდება, რაც, ცხადია, დაჭირავებული შრომისა და გაუქმობესებული ტექნიკის გამოყენების მეოხებით იმასაც აღწევს, რომ ფეოდალური მემამულის ხელში ვალეებით დატვირთულ, არარენტაბელურ მეურნეობას შემოსავლიანად აქცევს.

რაც შეეხება მსხვილ და უმსხვილესთან შედარებით წვრილი და უწვრილესი მიწათმფლობელობის შემოსავლიანობის მაღალ დონეს, მისი ახსნა ბევრად უფრო მარტივია. გარდა იმისა, რომ წვრილ მეურნეობაში მიწის ექსპლოატაცია უფრო ინტენსიური ხასიათს ატარებს, მის წინაშე, როგორც დავინახეთ, ტექნიკური უპირატესობა არ ჰქონდა მსხვილ მემამულურ

მეურნეობას; ხოლო კერძოდ შრომის ორგანიზაციის მხრივ წერილი მეურნეობა, რამდენადაც იგი უშუალო მწარმოებლის მეურნეობას წარმოადგენდა, შეუდარებლად უფრო ხელსაყრელ მდგომარეობაში იყო — მიწის მუშის მხრივ შრომის მწარმოებლურობის გადიდებისათვის ზრუნვისა და შრომის საშუალებათა ეკონომიური გამოყენების თვალსაზრისით.

ჩვენ განვიხილეთ მიწების დანაწილება წოდებრიობის მიხედვით; მართალია, თავადაზნაურობას ეკუთვნოდა მიწების უდიდესი ნაწილი, მაგრამ ზემოთ მოყვანილი მონაცემებიდან უკვე ნათლად გამოსკვივის ტენდენცია მისი ხვედრითი წონის შეუჩერებელი შემცირებისა. რასაც ჩვენ სპეციალურად ქვემოთ შევეხებით.

5. გლეხური მიწათმფლობელობა-მიწათსარგებლობა

არათავადაზნაურულ მიწათმფლობელთა დიდ უმრავლესობას წარმოადგენენ გლეხები, მაგრამ მათში შედიან აგრეთვე ვაჭრები, სასულიერო წოდება და ე. წ. მემჩანები, ე. ი. ქალაქელი ვაჭრები, მრეწველები, სახელმწიფო მოხელეები, რომლებიც სოფლებში ფლობენ ადგილ-მამულს. ყველა ესენი ჩვეულებრივად წარმოადგენენ არა წერილ, არამედ საშუალო და ზოგან კიდევ მსხვილ მიწათმფლობელებს. სწორედ ამის გამო „არათავადაზნაურულ“ მიწათმფლობელთა მდგომარეობის განხილვიდან კიდევ არა ჩანს სათანადოდ, თუ რაოდენ საგრძნობი უნდა ყოფილიყო მიწის სიმცირე სოფლის მოსახლეობის ძირითადი მასებისათვის.

საერთოდ გლეხური მიწათმფლობელობის მხრივ, მართალია, მხოლოდ დაახლოებითს, მაგრამ მაინც საინტერესო სურათს გვიხატავს კერძოდ სახელმწიფო (სახაზინო) გლეხთა მიწათსარგებლობის ვითარება.

სახელმწიფო გლეხების ერთ კომლზე საშუალოდ მოდიოდა (დეცეტინობით)

გუბერნია	სასნავი მიწა		საერთოდ სასმარი მიწა	
	1894 წ.	1903 წ.	1884 წ.	1903 წ.
ქუთაისის	2,27	1,90	4,23	3,36
თბილისის	5,66	6,92	17,67	10,92
ერევნის	7,50	6,25	16,20	10,97
ელისავეტპოლის	7,82	6,38	14,14	11,82
ბაქოს	8,42	6,42	16,29	11,00
სულ ამიერკავკასიაში	6,93	5,33	15,81	10,46

როგორც ვხედავთ, აღებული ოცი წლის (1884—1903 წწ.) მანძილზე ამ კატეგორიის გლეხთა ერთი კომლის სარგებლობაში მყოფი მიწის ფართობი საგრძნობლად შეკვეცილა; ზოგიერთ გუბერნიაში საშუალოდ ერთ კომლზე საერთოდ სახმარი მიწის ფონდი 35 პროცენტითაა შემცირებული.

ამავე დროს თბილისის გუბერნიაში ჯერ კიდევ 1884 წ. ითვლებოდა 2034 სული მამრობითი სქესის სახელმწიფო გლეხი, რომელთაც საცემბით არა ჰქონდათ მიწა. აქედან გასაგებია, რომ აქ სახელმწიფო გლეხობის ნაწილი იძულებული იყო კერძო მფლობელთაგან აეღო მიწა იჯარით. ამ დროს მათ ამგვარად ჰქონდათ იჯარით აღებული 50 ათას დესეტინამდე სახნავი, სათიბი და საბალახო, რაც საერთოდ მათს სარგებლობაში მყოფი სახელმწიფო მიწების (843 ათასი დეს.) დაახლოებით 6 პროცენტს შეადგენდა. ამ მხრივ განსწვავდებოდა მდგომარეობა ქუთაისის გუბერნიის სახელმწიფო გლეხების. რომელთა სარგებლობაში მყოფი მიწების 47,8% იყო სახაზინო, 23,33% — საკუთარი, ხოლო 23,87% — ხაზინასა თუ კერძო პირებთან სადავო, მაგრამ სახელმწიფო გლეხებს. როგორც 1884 წ. ასევე 1903 წელსაც ბევრად უფრო მეტი მიწები ექირათ, ვინემ ყოფილ საბატონო, ე. ი. „დროებით-ვალდებულ“ და მესაკუთრე გლეხობის ძირითად მასებზე.

შედარებისათვის საკმარისია აღინიშნოს, რომ 1903 წელს „დროებით-ვალდებულ“ გლეხის ერთ კომლს. მაგალითად, თბილისის გუბერნიაში ექირა საშუალოდ მხოლოდ 1,69 დესეტინა მიწა, და აქ შედიოდა არა მარტო ვარგისი, არამედ ყოველგვარი მიწა საერთოდ, ე. ი. ხრიოკებიც, კლდეებიც, ქაობებიც და სხვ., მაშინ როდესაც ამავე გუბერნიის სახაზინო გლეხის ერთ კომლს ექირა საშუალოდ 10,92 დესეტინა ვარგისი მიწა. რაც შეეხება მესაკუთრე გლეხობას, რომელთა შორის ერთი აგრეთვე კულაკობაც, მაგალითად, ქუთაისის გუბერნიაში 1 კომლზე საშუალოდ შობიოდა 2,52 დეს. ყოველგვარი (ვარგისი და უვარგისი) მიწა.

მთელ ამიერკავკასიაში 1903 წელს, ყველა კატეგორიის (სახაზინო, „დროებით-ვალდებულ“, მესაკუთრე, ხიზანი და სხვ.) გლეხობის 1 კომლზე საშუალოდ შობიოდა ვარგისი მიწა (დესეტინობით):

ქუთაისის	გუბერნიაში	2,69
თბილისის		8,18
ერევნის	„	8,15
ელისავეტპოლის	„	9,92
ბაქოს	„	10,25

საშუალოდ 7,46

მაგრამ აქ შედის საერთოდ მთელი გლეხობა, ე. ი. როგორც ღარიბი და საშუალო, ისე კულაკობაც. ამასთანავე, როგორც ვიცით, უკვე 1860-იანი წლებიდან ამიერკავკასიის სოფლებში ზღვრადი ტემპით მიმდინარეობს სოციალური დიფერენციაცია, რაც 1890-იანი და 1900-იანი წლებისათვის უკვე მეტად მძაფრ ფორმებში ვლინდება. სოფლად თანდათანობით ბატონდება სოფლი¹. ბურჟუაზია, ე. ი. კულაკობა, რომლის ხელში სულ უფრო დიდი ზომით და სისწრაფით გადადის როგორც გლეხობის სარგებლობაში მყოფი, ასევე ფეოდალურ შემამულეთა მიწები, ხოლო უმრავლესობა იმ მიწებისა, რომლებიც ჯერ კიდევ დარჩენილა გლეხობის ხელში, ისეა დავალიანებული კულაკ-მევეახშეთაგან, რომ გლეხი თითქმის კულაკის ყმას ანდა, უკეთეს შემთხვევაში, მოჯამაგირეს, კაბალაში მყოფ დაქირავებულ მუშას წარმოადგენს. როგორც ზემოთ მოყვანილი ცნობა გვიჩვენებს, მიწის სიმცირეს და აქედან გამომდინარე ყოველგვარ გაპირვებას განსაკუთრებული სიმწვავეით განიცდიდა დასავლეთ საქართველოს გლეხობა.

რეფორმის მერმინდელ პერიოდში რუსეთის გლეხობის ეკონომიკური ევოლუციის შესწავლის საფუძველზე ლოტხინმა 1905 წელს დაადგინა, რომ 1861 წლის შემდეგ ახლად წარმოქმნილ გლეხურ კომლთა შორის ერთ მესამედზე მეტი უმიწაწყლოდ იყო დარჩენილი და რომ საერთოდ გლეხურ კომლთაგან ყოველი მეათე და მეთერთმეტე უმიწაწყლო ბოგანოდ გადაიქცა. ამასთანავე რუსეთის იმპერიაში უტყუნო მეურნეობათა რიცხვი შეადგენდა 1882 წელს — 27,5 პროცენტს, 1888 წ.—29,4 პროც., 1899 წ.— 31,7 პროც., 1902 წ.— 35,6 პროც., ხოლო 1905 წ.—38 პროც. ამავე დროს გლეხთა სარგებლობაში მყოფი მიწების საერთო ფართობი და გლეხთა პირუტყვის რიცხვი, რასაკვირველია, ბევრად უფრო ნაკლები სისწრაფით იზრდებოდა. ვინემ თვით გლეხთა რაოდენობა. ასე, მაგალითად, 1870—1900 წწ. გაიზარდა: გლეხთა მიწების (როგორც სანადელო, ისე კერძო საკუთრების) საერთო ფართობი — 20,5 პროცენტით, მათ შორის სახნავის — 40,5 პროცენტით, გლეხთა პირუტყვის რაოდენობა — 9,5 პროცენტით, ხოლო თვით გლეხური მოსახლეობა — 56,9% და გლეხურ მეურნეობათა რიცხვი კიდევ — 57,8 პროცენტით. ამგვარად, აღებულ პერიოდში იზრდებოდა: გლეხთა მიწების საერთო ფართობი — 2,8-ჯერ უფრო ნელა, კერძოდ სახნავი — 1,5-ჯერ უფრო ნელა, ხოლო პირუტყვის რიცხვი 6-ჯერ უფრო ნელა, ვინემ თვით გლეხური მოსახლეობისა და მეურნეობათა რაოდენობა.

რა თქმა უნდა, ამიერკავკასიაში ანალოგიური მოვლენები ბევრად უფრო მეტის სისწრაფით ვითარდებოდა და გლეხობის გაპრო-

ლეტარების პროცესი კიდევ უფრო მტკივნეულ ფორმებში მიმდინარეობდა.

6. მიწის იჯარა

მიწის სიმცირის პირობებში გლეხი, რომელსაც მიწის შექმნის საშუალება არ გააჩნია, იძულებულია იჯარით აიღოს იგი. ფ. გოგიჩაიშვილის შესწავლის საგანს შეადგენდა გლეხური იჯარის საკითხები. როგორც რუსეთში, ისე ამიერკავკასიაშიც 1900-იან წლებში, როგორც ცნობილია, აგრარული საკითხის ცენტრალურ პუნქტს წარმოადგენდა გლეხური მეურნეობა.

ამიტომაც ბუნებრივია, რომ როგორც საერთოდ აგრარულ ურთიერთობათა, ისე მისი ცალკეული მომენტების, კერძოდ საიჯარო ურთიერთობათა შესწავლისას გლეხური მეურნეობა ყოველთვის განსაკუთრებულ ყურადღებას მოითხოვს; საქმე ისაა, რომ ამიერკავკასიაში. ისევე როგორც თვით რუსეთში, ბატონყმურ ურთიერთობათა ძლიერი გადანაშთების მეოხებით გაბატონებული იყო კაპიტალიზმამდელი იჯარა, ე. წ. სასურსათო იჯარა, ე. ი. გლეხური იჯარა.

გლეხურ მეურნეობაში იჯარა დიდ როლს ასრულებდა. აქასთანავე, როგორც საქართველოში ისე სომხეთსა და აზერბაიჯანში გლეხური იჯარა, როგორც წესი, მიწის სივიწროვისაგან. გლეხის მეურნეობისათვის მიწის ნაკლებობისაგან გამომდინარეობდა; მისთვის მიწის საჭიროება იმდენად დიდი იყო, რომ ფართო გასაქანს იძლეოდა იჯარის ნიადაგზე ნამდვილად კაბალურ ურთიერთობათა წარმოშობა-განვითარებისა.

იჯარით აღებულ მიწაზე მომუშავე გლეხი ჩვეულებრივ მემამულისადმი შრომამიგებით დამოკიდებულებაში ვარდებოდა და, ამგვარად. მიწათმფლობელს ძველებური, მებატონური წესით შეეძლო თავისი მეურნეობა უზრუნველყო მუშახელთ. ამდენადვე შრომამიგებითი სისტემა გულისხმობს შრომავალდებულის, ე. ი. ასეთი მოიჯარე გლეხის მოქალაქეობრივ არასრულუფლებიანობას. იმას რომ მიწათმფლობელი ეწევა მის არამხოლოდ ეკონომიკურ (კაპიტალისტურ), არამედ, აგრეთვე გარეშე ეკონომიკურ იძულებაზე დამყარებულ ექსპლოატაციას. მანასადამე. ადგილი აქვს მიწაზე მიმავრებას მიწის მუშისა, რომელსაც იძულებით ამუშავენ. იჯაბნება პიროვნულად, სცემენ კიდევაც. ამიერკავკასიაში გლეხური იჯარა, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მე-20 საუკუნეშიც უმთავრესად სწორედ ამგვარ მებატონურ ხასიათს ატარებდა.

ამიერკავკასიაში გავრცელებული იყო როგორც გრძელვადიანი,

ესე მოკლევადიანი იჯარა, მაგრამ გაბატონებული ადგილი ექირა-
მიწის წვრილ და მოკლევადიან იჯარას.

შემამულე, საერთოდ მიწის სიმცირის პირობებში დაინტერესე-
ბული იყო იჯარის მოკლე ვადიანობით, რათა შესაძლებლობა ჰქონო-
და ყოველთვის აეწია იჯარის ქირა. მოკლევადიანი, ჩვეულებრივ
ერთწლიანი იჯარის დროს მიწათმოქმედს არავითარი გარანტია
არ ჰქონდა, რომ მომავალ წელსაც შეინარჩუნებდა მიწას, რადგან
პიუხედავად მსხვილი ლატიფუნდიების არსებობისა, საერთო ჯამში
უმიწაწყლო გლეხთა, ე. ი. მოიჯარეთა მოთხოვნა 1870-იან წლებიდან
მოყოლებული სულ უფრო მეტად აღემატებოდა მიწების, ე. ი. შეი-
ჯარეთა მიწოდების არსებულ მასშტაბს. ამის გამო გლეხი, გარდა
იჯარის უზომოდ მაღალი ქირისა, მემამულეს
ხშირად ქრთამსაც აძლევდა, რათა მიწა მის თ-
ვის მიეცა და სამუშაოებლად.

1880-იანი წლების ცნობით კახეთის ზოგაერთ ადგილებში, ვან-
საკუთრებით ქ. თელავის მკიდროდ დასახლებულ მიდამოებში, მიწი-
სათვის ძლიერი კონკურენციის გამო, „დაწესებული იყო“ მოიჯარის
პიერ გარდა მოსავლის 1/2-ის გადახდისა, კიდევ ქრთამის მიცემა. თუ
მიწის ერთადააშავე ნაკვეთზე რამდენიმე მსურველი გამოჩნდებო-
და, მაშინ მიწა ეძლეოდა იმას, ვინც „ჩვეულებრივ იჯარის ტრადი-
ციული ქირის გარდა მოუმატებდა კიდევ ზედმეტ ფულს“. ამ თავი-
სებური „ქრთამის ნორმა“ ერთ დესეტინაზე 1 მანეთამდე უწევდა.
ანდა მოიჯარე გლეხი კისრულობდა ემუშავა მემამულის სასარგებ-
ლოდ, შეესრულებია რაიმე მისი დავალება. ქუთაისის გუბერნიაში
(მაგ. ქუთაისისა და რაქის მაზრებში), გარდა მოსავლის კუთვნილი
ნაწილისა, მოიჯარეს მემამულისათვის უნდა მიერთმია საჩუქრებო
პურის, ღვინის. შინაური ფრინველისა და სხვ. სახით.

ამგვარად, მოკლევადიანი წვრილი იჯარის პრაქ-
ტიკა, გარდა იმისა, რომ საერთოდ უარყოფით
გავლენას ახდენდა მიწათმოქმედების კულტურ-
რაზე, ზედმეტ შანსებს უქმნიდა მიწათმფლო-
ბელს საადგილმამულო რენტის გაზრდისა და
მოიჯარეთა, ე. ი. სავსებით უმიწაწყლო ან
წვრილი გლეხობის თავის პირად დამოკიდე-
ბულებაში მოქცევისათვის.

იხილავს რა არსებულ ვითარებას, ფ. გოგიჩაიშვილი წერს:

„მხოლოდ იშვიათი გლეხები ახერხებენ საკმაო მიწის შეძენას და
მესაკუთრებელ გახდომას. დიდძალი უმრავლესობა, რომელსაც არა.

აქვს საყოფი არც საკუთარი და არც სანადელო მიწა, მარტო ექსპლუატაციის საიჯაროდ ანუ საღალოდ გასაცემ მიწებზეა მიჩერებული“.

„მიწის მოთხოვნილების გადიდება იწვევს თავის მხრით საიჯარო ფასის გადიდებასაც. ეს არის არა მარტო თეორიული დასკვნა, — იგი მტკიცდება რეალურ ფაქტებითაც. მემამულის შემოსავლის ერთადერთი წყარო მისი მამულია და სხვა არაფერი, რამდენადაც ცხოვრება რთული ხდება და მოთხოვნილება მრავლდება, იმდენადვე იგი. რა თქმა უნდა, ცდილობს თავის შემოსავლის გადიდებას. ხოლო რაზან თვითონ არ აწარმოებს და საკუთარ მეურნეობას არ ეწევა, იძულებულია ისევ საიჯარო ფასს დააწვეს და მიწის ღირებულება გაზარდოს. როცა შემოსავალი აღარ ჰყოფნის, არ უქმაცყოფილებს მოთხოვნილებას, მიწის პატრონი ავირავებს ბანკში მამულს, იღებს ვალს, რომლის სარგებელი ისევ მამულს, ანუ უკეთ, მიწის ნამდვილ მუშას აწევა გადასახდელოდ. ერთის მხრით გლეხთა მიწათმფლობელობის სიმცირე, ხალხის გაპრაველება, გადასახლებისა ანუ შინაურ კოლონიზაციის მოუწყობლობა, მრეწველობის განუვითარებლობა და, მაშასადამე, მიწის მოთხოვნილების გადიდება, მეორე მხრით. — საერთო ცხოვრების გართულება, კულტურულ მოთხოვნილებათა გამრავლება და მამულების დევალიანება ხელს უწყობს ჩვენში საიჯარო ფასის ზრდას, ღირებულების თან და თან გადიდებას.

ვინც დაჰკვირვებია ჩვენი სოფლის ცხოვრებას, უეჭველად, შემჩნეული ექნება, რომ საიჯარო ფასმა ამ უკანასკნელ წლებში შესამჩნევად აიწია და ეკონომიურად დაძაბუნებულ გლეხობისათვის ძნელი გადასახდელი შეიქმნა“.

„მიწის დიდ მოთხოვნილებას — სწერს კომიტეტი ქუთაისის გუბერნიის შესახებ — არ შეიძლება გავლენა არ ჰქონოდა ღირებულების გადიდებაზე, რომელიც მთელი მოსავლის 80%-დე აღწევს ხოლმე; როცა საიჯარო ფასი განსაზღვრულია, იმ შემთხვევაში იგი, მოუსავლობის დროს, მთელ მოსავლასაც აღემატება. იჯარის ფასს აქ ფუფუნით იშვიათად იხდიან და როცა ფულზეა გარიგება, დესტინის საიჯარო გადასახადი 30 მანეთამდის აღის“¹.

ასეთი იყო მიწის იჯარის პირობები, რაც კადეც უფრო აჩქარებდა უმიწაწყლო გლეხობის გარესაშოვარზე წასვლის პროცესს, მით უფრო, რომ შინამრეწველური სარეწებიც სულ უფრო ნაკლებ შემოსავალს იძლეოდა.

¹ „მოამბე“, 1904, № 1, გვ. 77—80.

ფ. გოგიჩაიშვილი წერს: „უმინაწყოლო გალატაკებული გლეხი ანეთ პირობებში იძულებული ხდება რამე სხვა წყარო გამოიხაროს, ახალ სამუშაოს დაადგეს და ამისი შემოსავლით შეივსოს თავისი ბიუჯეტის დანაკლისი. ასეთ ბიუჯეტის „შემავსებელ“ წყაროდ თეორიულად რამდენიმე ღონისძიებისა და საშუალების დასახელება შეიძლება. მაგრამ საქმე ის არის, რომ ამ ღონისძიებათა პრაქტიკულად განხორციელება თანამედროვე ცხოვრების პირობებში ფრიად საძნელო და ხშირად სრულიად შეუძლებელი ჰხდება. ასეთია, მაგალითად, შინა-მრეწველობის გაძლიერება და თავის მოთხოვნილებათა საკუთარ ნაწარმოებით დაკმაყოფილება. ოჯახური სამრეწველო წარმოება რომ ხალხში განვითარებული იყოს, შეიძლებოდა იმის შემწეობით დაჩიბ სოფელს თავისთვის რამოდენიმედ შეღავათი მიეცა და თავისი შემოსავალი გაედიდებია. ძველად ხალხი უმთავრესად შინაურ ნაწარმოებით კმაყოფილდებოდა. მაგრამ დღეს ასე აღარაა. ცხოვრების საერთო ცვლილებამ, ახალ ეკონომიურ ურთიერთობათა დაშვარებამ შინამრეწველობას ნიადაგი გამოაცალა და ხალხის არსებობისათვის მნიშვნელობა დაუკარგა. ძველი სამრეწველო ტექნიკა, ნაცვლად განვითარებისა, დავიწყებას მიეცა; ვაჭრობის საშუალებით სოფლადაც ყველგან შემოტანილი საფაბრიკო ნაწარმოები გავრცელდა. რომელსაც ხალხის მოთხოვნილება და გემოვნება შეეჩვია და შეეთვისა; დაუმუშავებელ მასალას ბაზარი გაუჩინდა და მისი ამ სახით გასაღება მწარმოებლისთვის ხშირად უფრო ხელსაყრელი შეიქნა. ეხლა ოჯახებში აღარ ქსოვენ არც ხამბს, არც დარაიებს; ვისაც ბამბა მოჰყავს, ჰყიდის ბამბადვე, აბრეშუმის მომყვანი ნაწარმოებს პარკად ასაღებს; შალი იშვიათ ოჯახებში იქსოვება. თანამედროვე ეკონომიურმა განვითარებამ მწარმოებელნი ერთმანეთს დააშორა და შუაში ჩარჩი-ვაჭარი ჩაუყენა. ხშირად დღეს გლეხის დედა-კაცი წინდასაც აღარ ქსოვს ოჯახში: მატყლი მაშინ არა აქვს, რაცა ქმარშვილს წინდა სჭირდება, და საჭიროების დროს ისევ მეწვრიმალეს მიმართავს ხოლმე, რომელსაც ფაბრიკებში დამზადებული საქონელი ყოველთვის მოეპოვება... ამნაირად უშამულო ან მცირე მიწის მქონებელ მეურნეს არ შეუძლია სამრეწველო წარმოება დაიხმაროს და ოჯახური მრეწველობის საშუალებით შეივსოს მიწის მოსავლის ნაკლებობა და სხვა კი სოფლად ისეთი არაფერი წარმოება არაა, რომ მშრომელ ხალხს სამუშაო გაუჩინოს და ცხოვრების სახსარი მისცეს“¹.

¹ იქვე: იხ. აგრ. „საქართველოს კალენდარი“, 1904, გვ. 290—291.

გამოუვალი მდგომარეობიდან გადატაკებული გლეხობისთვის მეორე გამოსავალია საშოკარზე გასვლა. მას უკვე, როგორც ფ. გოგიჩაიშვილი წერს: „მეტი გზა არა აქვს. — დროებით ან სამუდამოდ, შამა-პაპურს კერას უნდა განშორდეს და თავის ცხოვრების მოწყობას სადმე სხვაგან შეეცადოს: ან ქალაქს უნდა მიადგეს სამუშაოს საძებნელად და ან სადმე თავისუფალი მიწა-ადგილებიოს დასაბინაველად. ორივე ეს მოვლენა დღეს ჩვენს ცხოვრებაში შესამჩნევია. — უმაჟულო სოფლის ხალხი მიდის სამუშაოდ ქალაქებში და აგრეთვე, როცა კი ცოტათი გარემოება ხელს უწყობს. ესახლება მეურნეობის მოსაწყობად ახალ მამულებზედაც. სწორედ იმ დროს. როცა ამ წერილს ვწერ, ჰე ვხედავ მეზობლის სახლის აივანზე 8 წლის ბავშვს, რომელიც იატაკის საწმენდ ჩოთქებზე შემდგარა და სახლს ასუფთავებს. ეს არის ვიღაც იმერელ აზნაურის შვილი, რომელიც ერთ აქაურს ღარიბ ოჯახს ემსახურება. საწყალი შიმშილს და სიღარიბეს ისე დაუგვალავს. რომ ნებედულობით 6 წლის გეგონებათ. და ასეთი თითქმის ძუძუ-მწოვარა ბავშვი მშობლებს მოუშორებიათ, რომ ოჯახში ხარჯი შეემცირებიათ. და სამუშაოდ ქალაქში გამოუსტუმრებიათ. ყველა წარმოიდგენს. თუ როგორი დიდი გაჭირვება უნდა იყოს სოფელში, რომ დედამ პაწია შვილი გულიდან მოიგლიჯოს და შორეულ ქალაქში გაკვზავნოს თავის სარჩენად. ასე ძალას ატანს სოფელში გაჭირვება დიდსაც და პატარასაც. — ქალაქებს ყოველ დღე ახალახალი ხალხი ემატება, რომელიც ეძებს აქ საქმეს და დაბინავენას. მაგრამ ჩვენებურს ქალაქებში ვაჭრობა და მრეწველობა ჯერ კიდევ შედარებით სუსტი და განუვითარებელია და ამიტომ სამუშაოს მძებნელი მუშა ხელი ხშირად უქმად დადის, ვერ ხვდება საქმეს და ვერ პოულობს ქალაქურ ცხოვრებაში ნიადაგს“¹.

მაგრამ „უმაჟულო ქართველ გლეხობისთვის“ ძნელია ქალაქებში სამუშაოს შოვნა, რადგან ჩვენში ჯერ მოქალაქეობრიობა, ვაჭრობა და სამრეწველო წარმოება განუვითარებელია“. ასევე ძნელია მისთვის, „გარეშე მიზეზთა გამო“, თავისუფალ მიწებზე დასახლება და მეურნეობის გაუმჯობესება. მას მეტი გზა არა აქვს, — ისევ ძველს ადგილს უნდა დარჩეს და ეცადოს ავად თუ კარგად ზენა-თესვის საშუალებით არსებობის სახსრის მოპოვებას და ცხოვრებაში თავის გატანას. და ეს კი მიწაზე მოთხოვნილების გადიდებას ნიშნავს. რამდენადაც მრავლდება ხალხი სოფლად და ვერ შოულობს საქმეს სასოფლო მეურნეობის გარედ, იმდენადვე ძლიერდება მეტი მიწის საჭიროება და იზრდება მიწის ფასი — ღირებულება. ყველამ იცის,

¹ იქვე.

თუ როგორ ძვირად იყიდება მიწა იმერეთში, — ერთი ქცევა სახნავი მიწა აქ ხშირად 500—1000 მანეთად ფასდება. უმიწა-წყლო გლეხი დიდის წვალებით ნაშოვნ კაპეიკებს ერთმანეთს აწებებს, ზოგს მევაქ-შისაგან იღებს ვალად და, თავის მდგომარეობის გაუმჯობესების იმედით, აძლევს მამულში ისეთ დიდ ფასს, რომელიც სრულიად არ შეესაბამება მიწისგან მისაღებ სარგებლობას“¹.

მესამე გამოსავალი ესაა — კოლონიზაცია. იგი ორგვარია. ერთი როდესაც გლეხი თავის საკუთარი სამშობლოს საზღვრებში პოულობს თავისუფალ დასახლებულ და დასამუშავებელ მიწას და მეორე, როდესაც ის იძულებულია გასცილდეს ამ საზღვრებს და სხვა ქვეყნებში ეძიოს საკუთარი მიწა.

ფ. გოგიჩაიშვილი წერს: „რაც შეეხება ადგილის გამოცვლას და ახალ მიწაზე დასახლებას, მართალია, ეს მოვლენა ჩვენში ჯერ ხშირი და გავრცელებული არაა, მაგრამ არც ისე იშვიათია, რომ შეიძლებაოდეს მისი არ შემჩნევა ან უარისცაყა. შემცდარია ის აზრი, ვითომ ჩვენი ხალხი ბუნებით უმოძრაო იყოს და რაღაც სხატებებს მიჩვევით ძველი ადგილის გამოცვლას ერიდებოდეს. ეს, შეიძლება, მართალი იყოს ორიოდე მივარდნილი კუთხის შესახებ, მაგრამ ათწილის მართალი, თუ საერთოდ მთელს ხალხს ვიგულისხმებთ. გაკირვება მიჩვენე, გაქცევის გიჩვენებო. ამბობს ქართული ანდაზა. ნახევარი ქართული, მაგალითად. სულ იმერლებითაა დასახლებული, ქართველი უმაჟულო გლეხი, არა თუ ახლო, შორს გადასახლებასაც კი არ ერიდება, როცა სიღარიბე და გაკირვება ძალას ატანს. მაგალითად, მასწავლებელი მჭედლიძე იწერებოდა შარშან შემდეგ ამბავს („ივერია“. 1903, №67): „თორმეტი ვერსის მანძილზედ ხასავიუროიდან. თერგის ოლქში, სახაზინო ადგილზედ დასახლებულა ამ სასი-ოთხი წლის წინად 47 კომლი გლეხი. ოცდა სამი წელიწადი გაღის მას აქეთ რაც ეს უბედურება ერთას ადგილიდან მეორე ადგილზედ გადადიან ლუქმაპურის საშოვნელად. 1880 წ. ესენი დასახლებულან „ცარსკი ლაგირში“ ქალაქ კავკავის მახლობლად, სადაც დაუყვიათ ორი წელიწადი და, რადგანაც ხაზინას ის ადგილი დასკირებია, აქიდგან აყრილან და დაბინავებულან „სუნჯაში“. ბარათაშვილის ადგილზედ. აქ დაუყვიათ ცხრა წელიწადი. ხელახლა აუკრავთ ბარგი და მიჰყედლებიან ისევ ხაზინას, რომელსაც მათთვის მიუცია იჯარით ადგილი „თავის ბარში“. მთელი ოთხი წლის განმავლობაში, ბევრის წვალებისა და ვაი-ვაგლახის შემდეგ, გლეხებს გამოუბრუნებიათ ადგილი, შექოსავალს მოსწრებთან, მაგრამ აქაც დასკირებია ხაზინას

¹ იქვე.

„თავის ბარის“ მიწა. უკანასკნელად. ამ საქმე-ოთხი წლის წინად, კავ-
კავის სახელმწიფო ქონებათა მმართველის რჩევით. დასაბლბულან
სასაფიურთის მაზრაში. სოფ. „იარაკ-აუში“.

„ადვილად წარმოსადგენია, თუ როგორ დაღლებოდნენ და და-
ქანცებოდნენ სულით და ჭანით უბედურები ამ წიალ-ლოღილწ-
უცხო ქვეყანას. გარშემორტყმული უცხო ტომის ხალხით, რომელთა
რჩული, ზნე და ჩვეულება სრულიად არ შეესაბამება ქართველთა
ერის ბუნებას... გარდა ყოვლის დაბრკოლებინა, დიდს საგონებელმ-
ნაადლო გლეხები იმ გარემოებაში, რომ მათთვის მიზომილი 1000 დე-
ნეტინა მიწა ძლიერ ცუდი საშუალო გამოდგა: გაუვალი ეკლიანი ძეძ-
ვის ტყე მოსაკაფად მეტად ძნელია; გარდა ამისა ამ ეკლიან მცენარე-
ძირებში აქვს მიწაში ძლიერ მაგრად და მისი ამოღება მეტად გასა-
პირია. რაც ამ ადგილს ჯაფა და ტანჯვა სჭირდება გაუქმობესებისათ-
ვის, იმის ფასს ჯერ-ჯერობით არ იძლევა. მაგრამ სავალალო ის იქ-
ნება, ქართველი გლეხები როცა ადგილიდან რიგიან შემოსავალს მო-
ესწორებინან, მაშინ რომ ხელი აუქნიონ და გააძეონ. სწორედ ეს იქნება
მათთვის სიკვდილის მსგავსი დასჯა“.

შენდეგ ფ. გოგიჩაიშვილს მოყავს აპონაწერი სხვა კორესპონდენ-
ტის, სახელდობრ ე. კახელის ინფორმაციიდან, სადაც აღწერილია გა-
დასახლებულ ქართველ გლეხთა უნუგეშო მდგომარეობა („ივერია“,
1903, №72). „დღეს მთელ თერგისა, ყუბანისა და დაღესტნის ოლ-
ქებში, აგრეთვე აზოვისა და დონის მხარეში 1600-მდის კომლი ქართ-
ველი მცხოვრები ირიცხება. 12%-ს გარდა. რომელიც ტფილისისა
და ქუთაისის მაზრიდან გადმოსახლებულა, დანარჩენი მთლად რა-
ქისა და დუშეთის მაზრიდან არიან. ამ 1600 კომლ მცხოვრებთაგან
800 კომლი მოსახლეობს სხვა და სხვა „სტანიცებსა“ და სოფლებში.
ამათ აქვთ ვაი-ვაგლახით შეძენილ საკუთრებად სამოსახლო ადგილი
სახნავ-სათეს მიწებდითურთ, თითოეულს საშუალო რიცხვით არა
უშეტეს დღიურ ნახევრისა. მათი მამულები მცირედ ნაყოფიერია და
იმდენს მოსავალსაც არ იძლევა, რომ ნახევრად მაინც ეყოთ სარ-
ჩოდ. დანარჩენ 800 კომლის ნახევარი, ე. ი. 400 კომლი მოვაქრეა.
სხვა-და-სხვა ხელობის მცოდნეა, სხვადასხვა დაწესებულებაში
მსახურობს და დღიურ მუშაობას მისდევს. ისინი ქალაქ ადგილებში
ცხოვრობენ. სულ მცირეა მათ შორის რიცხვი იმისთანებისა, რომელ-
თაც საცხოვრებელი ბინა საკუთრებად შეუძენიათ. უმრავლესობას
დაქირავებულ სახლებში აქვთ თავი შეფარებული. დარჩა 400 კომ-
ლამდე კიდევ: ესენი მუდამ აქეთ-იქით დადიან და ბედის ძებნაში
არჩნან, დაუდგომელ ცხოვრებას ატარებენ. სხვებთან შედარებით. ამა-
თი მდგომარეობა უფრო აუტანელია. საცოდავნი დღეს ერთ ალაგზე

დასახლდებიან, ხეაღ— მეორეზე და ასე დაუსრულებელია მათი გადასახლებ-გაღმოსახლება. ან კი რა ჰქნან, განა მათი ბრალია? უპატრონობისა და უხელმძღვანელობის გამო გაქირვებულნი ხშირად აქისთანა ადგილს აპირჩიევენ საცხოვრებლად, სადაც სასტიკი ჰაერაა და ადგილი უნაყოფოა და ტყე და წყალი არ არის. ამ ვაი-ვაგლახს ბევრი ვერ იტანს: ზოგი მათგანი უდრო ვოდ ესალმება წუთი-სოფელს, ზოგი სამშობლოსაკენ დაბრუნებას რჩეობს და ზოგიც ციმბირისაკენ მიემგზავრება. ამას წინად 14 კაცი ციმბირის მხრისაკენ, ირკუტსკის გუბერნიაში. მიემგზავრებოდა, — იქნება. იქ მაინც ბედმა გაგვიღიმოსო. დაერწმუნებინათ, რომ იქ საცხოვრებელ წყაროს მოპოებაც ადვილი არის და დასასახლებლად მიწებიც ბლომადააო... ..ლარწმუნებული ვარ ვინც დაწვრილებით სცნობს ჩრდილო კავკასიაში გაღმოსახლებულთა არა სასურველ მდგომარეობას, ყველას გული დაეწვის, ყველას თვალთაგან სიბრაალულის ცრემლი წამოუვა და გულის ტკენით იტყვის: თუ თავისუფალი ადგილებია სადმე კავკასიაში უმამულო გლეხთა დასასახლებლად. სიმართლე მოითხოვს უპირველესად დაეთმოთ კავკასიაშივე მყოფ უმიწა-წყლო გლეხ-კაცობას, რადგან იგინი უფრო აიტანენ ჰაერს და უკედაც შეიძლება იქაურს მამულსაო“.

ფ. გოგირჩიშვილი აძლევს რიგ განმარტებას: აბორიგენ გლეხებს რომ აქვე მიეცეს მიწები ამას, რასაკვირველია, მოითხოვს სამართლიანობა, „მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს „მოთხოვნა“ ნამდვილად არ სრულდება და ქართველ უმამულო გლეხებს სახაზინო მიწები ჩვენში არ ეძლევა დასასახლებლად. არა თუ აქ, თვით საქართველოში, დაუსახლებელ შავი ზღვის პირის (ჩერნომორიის) გუბერნიაშიც არ აძლევენ ნებართვას თავისუფალ ადგილებზე დასახლდნენ და მეურნეობა მოაწყონ. თუკაც ეს გუბერნია თავისი ნიადაგით და ჰაერით გაღმოსახლებულ რუსის გლეხობისათვის შეუფერებელი აღმოჩნდა, მეგრელებს და საზოგადოდ ქართველობას მაინც იქ გზა არა აქვს და ამით მოკლებულია თავის მდგომარეობის გაუმჯობესების საშუალებას. ამ გარემოების შედეგია ის, რომ ხსენებულს გუბერნიაში ქართველები მელალები არიან რუს გლეხებისა. „გარდა ჭონჭყოსი, ქვისა და მდინარეთა გაღმოსვლისა — სწერა როზოვი... მეურნეობის წარმატებას ხელს უშლის მიწის გაწმენდის სიძნელე. ჭაგნარის კათვა ძნელიცაა და ძვირიც. ასეთ შრომაზე მიუჩვეველ მუშისთვის იგი ძალიან საშიშია საქმეს შეადგენს. ამიტომაც ამგვარ მოწებს უფრო ხშირად აქ ადგილობრივ მცხოვრებთ, მეგრელებს, აძლევენ სადალოდ. მეგრელს, რომელიც გაქაფავს ჭაგნარს, უფლება ეძლევა 3—5 წლის განმავ-

ლობაში გაწმენდილ მიწაზე სიმინდი სთესოს, რუსთვისაც მემამულეს ღალად მოსავლის შესამედი, მეხუთედი ან მეათედი უნდა აძლიოს“.

ასეთ ვითარებაში გასაგებია, რომ „სოფლის მეურნე ხალხი, რომელიც ცხოვრობს არა მიწის რენტით, არამედ თავისი მკლავით და ოფლით, ეკონომიურად ძალიან დაუძღვრებულა და დაბეჩავებულია. რაც დრო მიდის, იმდენად სოფელში ცხოვრება საქნელო და გასაჭირი ხდება. ამიტომ არაფერი გასაკვირი არაა ამ მოვლენაში. თუ შარშან აქა-იქ მემამულეთა და მიწათმოქმედთა შორის დამოკიდებულება გამწვავდა და სოციალური განხეთქილება შესამჩნევი და ყველასთვის დასანახი გახდა. ამ მოვლენის მთავარი მიზეზი ეკონომიურის ხასიათისაა: გლეხებმა უარი სთქვეს, — ასე დიდ საიჯარო გადასახადს ვერ გადავიხდითო და მიწები საღალოდ არ აიღეს. თითქოს ეს ფაქტი მარტივი და ადვილი გასაგებია. მაგრამ ჩვენში აღმოჩნდნენ ბლომად ისეთი პირები, რომლებიც წყლის მღვრევას დაჩვეულან და მოხარულნი არიან, რადგან ეს აძლევს მათ სარგებლობას და დაწინაურებას. დაისწავლეს ერთი რუსული სიტყვა და როგორც მთავრობას, ისე საზოგადოებას ყურები გამოუქცედეს ცარიელი სიტყვებით და გაბერილი ამბებით. ზოგიერთი ვაებატონები ისე წათამამდნენ, რომ თავიანთ დამპალ სახლებს თვითონ სწვაცდნენ. რომ შემდეგ „პუნტიისათვის“ დაებრალეზიათ და გლეხუბისთვის ეზღვევინებიათ“¹.

ფ. გოგიჩაიშვილს მოჰყავს „კვალის“ კორესპონდენტის ცნობა იმის შესახებ, თუ რაოდენ დიდ ზიანს აყენებს სოფლებს ის თავდაზნაურობა. რომელიც ცდილობს გლეხთა რევოლუციური მოძრაობა თავის სასარგებლოდ გამოიყენოს... „მოვიყვან ერთ შემთხვევას, რომელსაც რამდენისაზე თვის წინაღ ძველ სენაკში ჰქონდა ადგილი და რომლის მსგავსი ყოველი ფეხის გადადგმაზე შეგხვდებათ, მაგრამ ყველა ამის გაზეთის ფურცლებზე აღნიშვნას ერიდებიან, ალბად, იმ მოსაზრებით. რომ „პუნტიისის“ სახელი არ დაგვივარდესო. ერთს კიწიელ მებატონეს ძველ სენაკში ერთი დროებით ვალდებული გლეხი შერჩენია. ეს ბოგანო-გლეხი ვერც ადგილის გამოსყიდვას ახერხებს მებატონესაგან და ვერც მიწის ფასს იხდის თურმე თავის დროზე. მოთმინებიდან გამოსული მებატონე მაადგა გლეხს კარებზე, მაგრამ იმ უბედურს თურმე უიმშილით კუჭი ეწოდა და, აბა, მებატონეს რაღა პასუხს გასცემდა. ბატონმა ურჩი გლეხი წათრია სოფლის სასამართლოში მამასახლისთან და იქ ბევრი აწვალა, ავლიჯა უღვაშები, აფურთხა სახეში, აპანდურა, მაგრამ არც ამით გამოვი-

¹ „მოამბე“, 1904. № 1, გვ. 84.

და რა. სოფლის თვითმართველობის წარმომადგენელი უყურებდნენ გლეხის ასე უდანაშაულოდ გაბიაბრუებას. მაგრამ ბატონს აბა რას გაუბედავდნენ და გლეხს ხომ ბატონმაც ბევრი ურტყა“.

ფ. გოგიჩაიშვილს გლეხების უკიდურესად მძიმე გაჭირვების შესახებ მოჰყავს ამონაწერი კიდევ სხვა კორესპონდენციიდან: „სისხლი ყელში გებჯინება, როდესაც უყურებ უპერანგო გლეხს რუსის ფარაჯაში, რომელიც ათი-ათასგან მიკერებულ-მობრასტნილია ათასკვარი კონკებით: თეთრისა და წითელი ძაფით დაკონკილ ჩოხაში კლიკები ნახევრობით ტიტველა უჩანს. იმის ტანისამოსის ძაფის წვერს რომ ჩამოსწიოთ ადაშის სამოსლით დაინახავთ, ისე გაიცრიცება და ღაირღვევა ბეჩავის ტანისამოსი. თვით საბრალოს ხელის სისქედ აძევს მტვერი, ტალახი. მური და ვაგლახი“ („კვალი“, 1903, № 23; „ცნობის ფურცელი“, 1903, № 2207, 2264).

თავის მკითხველს აცნობს რა ამ მასალებს ფ. გოგიჩაიშვილი აცხადებს: „...აი, ანეთ ყოფაში მისულმა გლეხებმა, რომ ცოტათი ხმა ამოიღონ, წელში გამართვა მოინდომონ და სიმართლე აღიარონ: ანუ ვინ გადასახადის გალება, ამდენი ღალასა და იჯარის მიცემა არ შეგვიძლიაო. ჩვენში გამოჩნდებიან „საზოგადო მყუდროების დამცველი“. რომლებიც... შეპწეობისათვის დარაჯთან გაიქცევიან“¹ — ეს დარაჯი, ცხადია, ცარიზმის აღმახსიტრაციაა. პოლიციაა.

უფრ. „მოაპის“ 1904 წ. № 2 გამოქვეყნებულ ფრიად საინტერესო გამოკვლევაში ფ. გოგიჩაიშვილი წერს: „ვერც ერთი ხალხი ვერ იარსებებს, ვითარცა ერი, თუ მას არ აქვს მიწა-წყალი, არ აქვს ვანსაზღვრული ტერიტორია“. „ტერიტორია ერთი პირობათაგანია ეროვნული არსებობისა და განვითარებისათვის“. სწორედ ამიტომ იგი ქართული პრესის სპეციალური მსჯელობის საგნად ხდის ამ საკითხს: „შეიძლება, ზოგიერთ მკითხველს ენამუშოს კიდევ, რომ ასე ააანბანო ქეშმარიტებას ვიპეორებთ, და გაუკვირდეს მხოლოდ, რომ ამ — ჩვენში მაინც — მშვიდობიანობისა და მყუდროების დროს ტერიტორიას „დაცვასა“ და „ბრძოლაზე“ ლაპარაკს ვიწყებთ. კარგა ხანია, ჩვენში ისტორიული ბრძოლა შეაწყდა, ახლა მტერი გარედან თავს აღარ გვესხმის და თოფ-ზარბაზნის საშუალებით ადგილ-მამულს წართმევას არ გვიქადის. ამიტომ თითქოს უცნაური უნდა იყოს მამულის დაცვაზე ლაპარაკი, როცა არც სპარსეთი და არც ოსმალეთი არ გვეპუქრებიან და არ ცდილობენ გამოგეტაცონ ხელიდან ის, რასაც ჩვენი წინაპრები თავგანწირულად იცავდნენ საუკუნეების განმავლობაში... მაგრამ ეს უცნაურად ეჩვენება მხოლოდ იმას, ვინც თა-

¹ იქვე.

ვისი აზრ-შეხედულებით ჩაფლულია საშუალო საუკუნეებში და ნაკლები ცოდნა-შეგნება აქვს თანამედროვე ცხოვრებისა და ურთიერთობის. ძველად მტერი, მართალია, ხშირად იპყრობდა ჩვენს ქვეყანას და ბატონდებოდა პოლიტიკურად, მაგრამ ხელ შეუხებლად სტოვებდა ხალხის ეკონომიურ წყაროს, მიწა-წყალს, და საერთოდ ხალხოსნობის მთავარ საფუძველს, — ტერიტორიას. მაშინ ისეთი ეკონომიური წყობილება იყო, რომ დამპყრობელს არ ძეგძლო სხვა-ნაირად ესარგებლა დაპყრობილი ქვეყნით, თუ არ ხარჯის დადებით და მცხოვრებთაგან გადასახადის აკრეფით. მიწა, მამული რჩებოდა ხელში ისევე მწარმოებელს თუ მეპატრონეს და თავისუფლად შეეძლო ისევე წარემართა მისი შემუშავება, როგორაც ამუშავებდა წინედ. — დამოუკიდებლობის დროს“¹.

მაგრამ ამჟამად სულ სხვა ვითარებაა. „გარემოება შეიცვალა და დღეს ყველამ უნდა იცოდეს, რომ ამ ჩვენს დროში შესაძლებელია ხალხის როგორც პოლიტიკურად დაპყრობა, ისე მისი ეკონომიურად დამონავებაც. შესაძლებელია ეს იმიტომ, რომ ძველი კარჩაქეტილი ცხოვრება მოისპო და ყველგან ესრედ წოდებული ფულის მეურნეობა განვითარდა და მისი შესაფერი ეკონომიური ურთიერთობა და განწყობილება დამყარდა... დღეს შეიძლება, ვთქვათ, აღარ არის უძრავი ქონება და ფლობელობა, — ყველაფერი მოძრავი გახდა, ელვის სისწრაფით გადადის ხელიდან ხელში, ეცვლება მუდამ პატრონი და ფლობელობითი დანიშნულება. დღეს სულ რამდენისამე წუთის განმავლობაში შეუძლია ბერლინელს გინდ ლონდონელს პატრონი და მოსარგებლე გახდეს იმ მამულისა, რომელიც მდებარეობს საქართველოში, რუსეთში და გინდ ამერიკის რომელსამე შტატში. ასევე სწრაფად და ადვილად შეუძლია მას შეძენილი მამული მოიშოროს და სამაგიეროდ სადმე სხვას დაეპატრონოს“².

8. იპოთეკური კრედიტი

როგორც ცნობილია, ქართველი მემამულეები დღენიადაც ფულის ნაკლებობას განიცდიან. ამის გამო მემამულე ბანკში მიწები ის და გირავეების გზით იღებს სესხებს, რისთვისაც ადის სარგებელს (პროცენტებს). ამგვარად მიღებული ფულით იგი „მალე მეჭლისში“ შექეიფიანებული მხიარულად დაპლიდინებს «საქართველო

¹ „მოამბე“, 1904, № 2, გვ. 127—128.

² იქვე.

ჩვენია»-ს და აზრადაც არ მოსდის. თუ ვის ხელში გადავიდა ფაქტიურად საქართველოს ტერიტორიის ის ნაწილი, რომელიც აქამდის მას ეკუთვნოდა იურიდიულის უფლებით და რეალურ სარგებლობითაც. ის ფული, რომელიც მემამულეს სესხად მიაქვს, ბანკს საკუთრებად არ მოეპოვება. მისი საკუთარი თანხა მოთხოვნილებაა და საკიროებასთან შედარებით სრულიად მცირე და უმნიშვნელოა. ბანკმა თავის მხრით უნდა მიჰმართოს ფულთან კაცებს და იმათგან მოიპოვოს საკირო კაპიტალი. ამისათვის იგი გამოსცემს ხოლმე ესრედ წოდებულ გირაენობის ფურცლებს. რომლებიც იმის მაჩვენებელია, რომ ბანკს გირაოდ მიღებული მამულები მოეპოვება და, მაშასადამე, ფულის პატრონს მასზე გასესხებული ფული ვერ დაეკარგება. ამ ფურცლებს ყიდულობენ ისინი. — ჩვეულებრივ კაპიტალისტები. — რომლებსაც თავისუფალი ფული აქვთ და ფულის გასესხებით სარგებლობის მიღება სწადიათ; გირაენობის ფურცლის საფასო ფული შემოდის ბანკის კასაში, ხოლო თვით ფურცელი, ვითარცა თამასუქი, ინახება კაპიტალისტის პორტფელში. საიდანაც მხოლოდ დრო გამოშვებით ამოიღებს პატრონი, რომ მაკრატელი გააოქამოს. კუპონი მოსკრას და გასესხებულ ფულში ვადაში სარგებელი მიიღოს ბანკებიდან. ეს ის სარგებელია, რომელიც უნდა იხადოს წლიურად მემამულემ, — თავის მამულ-დედულის დამგირაებელმა¹.

ბანკი ამ შემთხვევაში გამოდის როგორც შუამავალი მემამულეებსა და კაპიტალისტებს შორის. ფ. გოგიჩაიშვილს მოჰყავს ცნობები თუ როგორ იზრდებოდა ყოველწლიურად მემამულეთა მიწების დავალიანება. ამასთანავე ამ გზით მიღებულ ფულს ფეოდალური მემამულე, როგორც წესი, ხარკავდა არა მეურნეობის, წარმოების გაუმჯობესებისათვის, არამედ ფუფუნებითი ცხოვრებისათვის „და ესლა, როცა დაუფიქრებლად აღებულ ვალის სიმძიმე დააწვა კისერზე. ჯიბე-ცარიელი მემამულე დიდ ჰაპან-წყვეტაშია და აღარ იცის. სანამდის მოახერხებს შეინარჩუნოს ხელში მამა-პაპისაგან საუკუნეების განმავლობაში სისხლით დაცული და იარაღით შენახული მამული. იგი ცდილობს, რასაკვირველია, ბანკებში სარგებლის ვადაზე შეტანას იმ იმედით, რომ ის ცოტა შემოსავალი, რომელიც მას რჩება სარგებლის გადახდის შემდეგ, არ დაჰკარგოს და სრულიად მშრალზე არ დარჩეს. ამისათვის იგი არ დასდევს საშუალების სიავ-კარგეს, ადიდებს ღალა-იჯარას, მამულის რენტას, და ამ ნაირად მომეტებულ ხარკსა და გადასახადს ადებს გლეხობას და საზოგადოდ მიწათმოქმედ

¹ ფ. გოგიჩაიშვილი, კერძო თაოსნობის საკიროება („მომამე“, 1904, № 2, გვ. 132).

ხალხს. ჯერ მან, თავის ხან-მოკლე ფუფუნებისა და სიამოვნების გულისათვის, არ დაჰზოგა საკუთარი მამული, დაჰკარგა დამოუკიდებლად ცხოვრების საშუალება, და ეხლა ვითომ იმ შეცდომის განასწორებლად არ ჰზოგავს ხალხი ძალ-ღონეს და შეძლებას, რომელიც თავის ოფლითა და მუშაობით არჩენს მას და არჩენს თავის თავსაც¹.

ფ. გოგიჩაიშვილი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ იპოთეკურ დავალიანებას საქართველოში სულ სხვანაირი შედეგები მოსდევს, ვინემ, მაგალითად, რუსეთში, ან დასავლეთ ევროპაში. ზაქმე ისაა, რომ „ჩვენში დავალიანება სწარმოებს ისეთ პირობებსა და გარემოებაში, რომელიც, ეროვნულ ინტერესის მხრით, განსაკუთრებულ ჰიპოთეზებსა და მნიშვნელობას აძლევს მიწის დაგირავებას და მამულზე ვალის დადებას. გერმანიაში, მაგალითად, მემამულეთა მეველები, რომელთაც ხელში უჭირავთ ვირანობის ფურცლები და მიწათ-მფლობელებზე ფული აქვთ სესხად გაცემული, არიან გერმანელები, — იპავე ერის შვილები. მაშასადამე, ტერიტორიის ფლობელობა იპავე გერმანელებში რჩება და უცხოელების ხელში არ გადადის. სულ სხვაა ჩვენში. გვგონია, არ შეესცდებით, თუ ვიტყვით, რომ იმ კაპიტალისტებში, რომლებსაც, ბანკების საშუალებით ჩვენს შემამულეებზე სესხი აქვთ გაცემული, არ ურევია ათიცი, რომელიც ქართველ ერს ეკუთვნოდეს და, მაშასადამე, ამ შემთხვევაში ქართული ინტერესის წარმომადგენელი იყვეს. ქართველების მეველები სულ უცხო ტომის ხალხს ეკუთვნიან და ეს უცხონი არიან საქართველოს დავალიანებულ მამულების მისარგებლენი და ფაქტიური მფლობელები“².

ამგვარად, მას მერმე რაც მიწა საქონელი ხდება, იგი უძრავი ქონება; ამოძრავდება, ხდება მისი მობილიზაცია, როგორც ყოველგვარი სხვა საქონლისა, ის ადვილად გადადის ხელიდან ხელში და, ამგვარად უცხო ხალხი საქართველოში იღებს არა თუ რენტას. არაჰედ ისაკუთრებს მამულსაც. ამ აზრს ამტკიცებს არა მარტო სტატისტიკა, არაჰედ ყოველი ჩვენგანის დაკვირვება და გამოცდილება. ჩვენი მეშამულეები ძალიან მარდნი არიან მამულების დაგირავებასა და გაყიდვაზე და ფიქრადაც არ მოსდით, თუ რა გავლენა აქვს ამას ჩვენს საერთო-ეკონომიურ და ეროვნულ მდგომარეობაზე. ამ მხრით სრული შეუგნებლობა სუფევს მათ გონებაში და ინდიფერენტობა გულსა და სულში... ჰავრამ ის, რაც მიეიტყება უვიც და გადაგვარე-

¹ „მოამბე“, 1904, № 2, გვ. 134—136.

² იქვე, გვ. 136—137.

ბულ აზნაურს, ვერ მიეტყვება ქართველ საზოგადოების შეგნებულ ნაწილს. საქართველოს მამულების უცხო ხალხის ფლობელობაში გადასვლა ისეთი დიდი და საყურადღებო საგანია, რომ ყველას უნდა გვაფიქრებდეს და სამოქმედოდ გვიწვევდეს. ამას აქვს მნიშვნელობა როგორც ეროვნული, ისე სოციალ-ეკონომიური, ქართველთა მამულები და მიწა-წყალი გადაღის სხვების ხელში, მაშინ როდესაც ჩვენი გლეხობა, მიწის სიმცირის გამო, აუტანელ მდგომარეობაში იმყოფება. მას არ აქვს არც შეძლება, არც ცოდნა და გამოცდილება, რომ ის მამულები, რომლებსაც ბანკები თუ თავად-აზნაურნი ჰყიდიან, შეისყიდოს და თავის საკუთარ საწარმოვო იარაღად გაიხადოს. გასაყიდი მამულები ჩვეულებრივ ფართო ჰივრცისა და დიდი ფაჩისაა; ერთ ან ორ გლეხს არ შეუძლია მათი შეძენა, ხოლო ბევრთან ერთად შეაქხანაგება და ყიდვის სხვა და სხვა ფორმალურ მოთხოვნილებათა შესრულება ეძნელება და არ ეხერხება“.

სწორედ ამის გამო ფ. გოგიჩაიშვილი მოუწოდებდა და აცხადებდა: „ჩვენ აუცილებელ საჭიროებად მიგვაჩნია, რომ ჩვენში დაარსდეს კერძო აზნაგობა ან საზოგადოება, რომელსაც მიზნად ჰქონდეს მემამულეთა და ბანკებისაგან მიწების შეძენა, მათი დაყოფა-დანაწილება და შემდეგ გლეხებისათვის მიყიდვა“.

საქმე ისაა, რომ ამ მიზნით ცარიზმის ხელისუფლებისაგან შეთავაზებულ დახმარებას სარგებლობის ნაცვლად მარტოოდენ ზიანი მოქონდა. 1903 წ. სოფლის მეურნეობის კავკასიურმა საზოგადოებამ ფ. გოგიჩაიშვილის მოხსენების შესაბამისად¹ შუამდგომლობა აღძრა მთავრობის წინაშე, რომ თბილისში დაარსებულიყო რუსეთის შიგა გუბერნიებში მოქმედი „საგლეხო ბანკის“ განყოფილება. ეს ბანკი, შესაბამისად მიწის წესდებისა, „უმოწაწყლო გლეხებს ეხმარებოდა მამულის შეძენაში“. მაგრამ სულ მალე ცნობილი გახდა, რომ ამ ბანკს მთავრობამ ნება მისცა თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიის შიგნით დავალიანებული მიწები „იმ მიზნით, რომ შემდეგ ეს მამულები მიჰყიდოს რუსეთიდან გადმოსახლებულ გლეხებს“.

ახლა ფ. გოგიჩაიშვილი უკვე ნანობს, რომ ადრე მხარს უჭერდა და თხოულობდა კიდევაც ამ „სიმბატიური საკრედიტო დაწესებულების“ (საგლეხო ბანკის) განყოფილების თბილისში დაარსებას. „დღეს მაინც მეზარება ამ ჩემ მიერ გამართულ „თხოვნის“ მოგონება, და ეს იმიტომ, რომ... არ ვარ — და არც მინდა ვეგონო ვინმეს — წარა-მარად მთავრობასთან თხოვნებით მიმართვის მომხრე... პირი-

¹ Ф. Гогичаншвили, Малоземелье среди крестьян Закавказья, 1903, Тифлис.

ქით, მე ვფიქრობ, რომ ჩვენი დევნიზი უნდა იყოს თვით-მოქმედება და დამოუკიდებელი საქმიანობა. ფრანგებს აქვთ ერთი ანდაზა: „უშველე თვითონ შენს თავს და ღმერთიც გიშველისო“. დიდი ნაბიჯის წინ გადადგმას ნიშნავს ეს, როცა ხალხი შეიგნებს, რომ მან „თვითონ უნდა უშველოს თავის თავს“. და ყოველი ჩვენგანის მოვალეობაა ხელი შეუწყოს ამ შეგნების გაძლიერებასა და განმტკიცებას, — რომ იმ ხალხს არც ღმერთი შევლის და არც კაცი, რომელმაც არ იცია თავის ინტერესების დაცვა, თავისი თავის საკუთარის ძალ-ღონით დაფარვა...“¹.

მართალია, საბოლოოდ, „კერძო ამხანაგობის“, თუ „საზოგადოების“ მიერ, საერთოდ „კერძო თაოსნობით“ მემამულეთა დავალიანებულ მიწების შექენაში ქართველი გლეხობისათვის დახმარების გაწევის ის „ეროვნულ ნიადაგზე“ შემუშავებული თეორია, რაც ფ. გოგიჩაიშვილს გადატაკებული გლეხობის მიწის კერძო მესაკუთრედ და, ამავერად, ქართულ მიწაზე დამაგრების ერთადერთ საშუალებად შიანდა. უტოპიური იყო; საბოლოოდ ამ სახით შექმნილი საკრედიტო დაწესებულება ისევე და ისევე კაპიტალისტური მეწარმეობის ხასიათს მიიღებდა და მშრომელ გლეხობას ამით არსებითად არავითარი შეღავათი არ მიეცემოდა. მაგრამ იმ დროს არსებულ ვითარებაში. რაშდენდაც მიწა და მიწის საკუთრება საზოგადოებრივი კეთილდღეობის საფუძვლად იყო მიჩნეული, ხოლო ტერიტორიის ფლობა თავისთავად წარმოადგენდა ეროვნული თვითმყოფობისა და დამოუკიდებლობის შენარჩუნების აუცილებელ პირობას, ფ. გოგიჩაიშვილს საფუძველი ჰქონდა დარწმუნებული ყოფილიყო, რომ იგი თავისი ხსენებული იდეების განხორციელებისათვის ზრუნვისას ქართველი ხალხის, კერძოდ ქართველი გლეხობის ინტერესების სადარაჯოზე იდგა.

9. ნადელების გამოსყიდვისათვის

რეფორმის მერმინდელ პერიოდში აგრარული საკითხის ასპექტში დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა იყო „დროებით-ვალდებულ“ გლეხთა მიერ ნ ა დ ე ლ ე ბ ი ს გ ა მ ო ს ყ ი დ ვ ა.

ფ. გოგიჩაიშვილი 1904 წ. წერდა: „თუმცა ორმოცი წელიწადია, რაც ჩვენში ბატონ-ყმობა მოისპო, მაგრამ დღესაც გლეხების ნადელები გამოუსყიდველია და ყმობისგან განთავისუფლებულ გლეხთა უმრავლესობა თავდაუხსნელია. განსაკუთრებით ტფილისის გუბერ-

¹ „მოამბე“, 1904, № 2, გვ. 139.

ნიაში გლეხების სულ მცირე ნაწილს აქვს თავისი ნადელები გამოსყიდული. — უმრავლესობას ისევ ძველებურად „ბატონი“ ჰყავს და მას აძლევს მიწის განსაზღვრულ მოსავალს¹.

ამგვარად, ჩვენმა გლეხობამ „ვერ მოახერხა ნადელების შესყიდვა. მებატონეებმა ახალი თავის დახსნა და ბატონყმურ ურთიერთობისგან განთავისუფლება. ეს გარემოება, რასაკვირველია, დიდად აფერხებს საერთოდ საყოფლო მეურნეობის განვითარებას და კერძოდ გლეხების მდგომარეობის გაუმჯობესებას. ყველამ იცის, რომ შრომელი მხოლოდ მაშინ მოეკიდება წარმოებას მუყაითად და ეცდება წარმოების განკარგებას, როცა დარწმუნებულია, რომ შრომის გაღიდებული ნაყოფი მასვე დარჩება და არა სხვას, დღეს კი გლეხი სანადელო მიწაში მეოთხედს აძლევს მებატონეს და იცის, რომ რამდენადაც მეტად გაანაყოფიერებს იგი მიწას და მეტ ოფლს ჩადვრის ნიადაგში, იმდენადვე მეტი პოპულაციის უნდა ერგოს ბატონს თავის მეოთხედში. ადვილი გასაგებია, რომ ასეთ ვითარებაში იგი არ ეცდება ნიადაგის გაპოხიერებას და კულტურის გაუმჯობესებას“².

საქმე ისაა, რომ ნადელების ახალგაზრდად გამოსყიდვის მთავარი საკითხია მიწის ფასების დადგენა. ჩვეულებრივად მიწის ფასი იანგარიშება მიწის შემოსავლიანობის კვალობაზე. საქართველოში ამ დროს სასტიკი მცირე მიწიანობის პირობებში მიწის ფასი ყოველდღიურად იზრდებოდა. მაგალითად, ქუთაისის გუბერნიის 1900-იან წლებში 1 დუბეტინა მიწის ფასი ზოგჯერ 1200 მანეთს აღემატებოდა.

მდგომარეობას უფრო ის ართულებდა, რომ ხაზინიდან კრედიტის მიცემის ვარაუდით. მთავრობამ თვით რეფორმის პერიოდში (1860-იან წლებში) აქ მიწის გამოსყიდვის დაბალი ფასები დაადგინა: 15 მან. ურწყავ დღიურზე და 30 მან. სარწყავზე. ეს იმას ნიშნავდა, რომ 1900-იან წლებშიც, ე. ი. 40 წლის მერმეც ხაზინა მხოლოდ ამ ფასიდან გამოძინარე მინემადა სესხს მიწის, ე. ი. ნადელის გამოსასყიდად. ეს არახელსაყრელი იყო აქა „დროებით-ვალდებულის“ გლეხობისათვის და მიუღებელი შედეგებს მოჰყვებოდა.

ფ. გოგიჩაიშვილი წერს: „მემაჟღერებელი თხოულობენ: სავალდებულო გამოსყიდვა ნადელებისა მოახდინეთ, მხოლოდ გამოსასყიდი მიწა დღევანდელ საბაზრო ღირებულებას კვალობაზე შეაფასეთ და ფასიც ამის თანახმად მოგვეცითო. მკითხველი, იმედი, მიმხვდარია, რომ ასეთი მოთხოვნა მხოლოდ მემაჟღერებელი ვიწრო ეკონომიურ ინ-

¹ „მოკმე“. 1904, № 7. გვ. 52.

² იქვე.

ერეკა შეეთანხმება და სრულებით მხედველობაში არ იღებს გლეხებისას. ააქვე ისაა, რომ დღეს ჩვენში, ხალხის გამრავლებისა და მიწის სიმცირის გამო, ძალიან დიდად ფასობს მიწა. ზშირად ერთი ქცევა მიწის ფასი იმერეთში 500 მანეთს აღემატება. ეს ისეთი ფასია, რომელაც სრულებით არ შეეფერება მიწის შემოსავალს და სარგებლიანობას. ცხადია, თუ შემამულეთა ასეთი მოთხოვნა შართლა დაკმაყოფილებულ იქმნა და ნადელი დღევანდელ საბაზრო ღირებულობის კვალობაზე შეფასდა, გლეხები სამუდამო ვალში ჩაცვივიან. აღებულ ზესზე ვერ გადაიხდიან და ამიტომ ამგვარ პირობით თავის დასხნას მათი სრული გაპროლეტარება და სოფლიდან აყრა მოჰყვება შედეგად¹.

ასეთ ვითარებაში ფ. გოგიჩაიშვილი მოითხოვდა: რამდენადაც მიწის საბაზრო ფასები და საიჯარო გადასახადი ამ 40 წლის განმავლობაში გაიზარდა საარაკო ზომამდის, საჭიროა ისეთი ფასები იქმნას დადგენილი. რომლას გადახდასაც შენძლებენ გლეხები... „საქმე ისაა, რომ „ის მიწებიც კი, რომლებიც შეიძინეს გლეხებმა 20—30 წლის წინად გამოსყიდვის «ნაკაზით» დადგენილ დაბალ ფასებში. დაყურებულია ნედრობებით და ძლივს-ძლივობით ახერხებენ გლეხები მათს შენარჩუნებას. საჭიროა, გამოსყიდვის ისეთი ფასი იქმნეს დაწესებულა, რომ გლეხისთვის რაიმე სარგებლობას შეადგენდეს გამოსყიდული მიწის შენარჩუნება“².

პრაქტიკულად გლეხობა ნადელების გამოსყიდვას ვერ ახერხებს, ის, საბოლოოდ, უმოწოდ რჩება, დიდ გაკირვებაში ვარდება და „მას აღარ ძალუძს სასოფლო მეურნეობით თავის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილება“. ასეთ პირობებში ერთადერთი გზა რჩება, — გადატაკებული გლეხი, თუ მისი ოჯახის წევრი გარესაშოვარზე უნდა წავიდეს. ფ. გოგიჩაიშვილს აქვე მოჰყავს ამონაწერი ს. ჰელიძის კორესპონდენციიდან. თუ რა დღეშია სამუშაოს საძებრად, მაგალითად, ბათუმში ჩასული ხალხი:

„ამ ნორჩ ქალაქში, რომელსაც სულ ოცდახუთი წლის ისტორია აქვს, თავს იყრის ყოველგვარი შრომა-ვაჭრობა-მრეწველობის წარმომადგენელი. გუჩიიდან კი, ამ მახლობელ ეკონომიურად შევიწროებულ კუთხიდან, აქ მოდის, ქარხნის მომუშავეთა გარდა, დიდძალი ნორჩი ახალგაზრდობა, ქალი და ვაჟი, რომელნიც ეძებენ მოსამსახურეთა ადგილებს და სხვა და სხვა სამუშაოს. როცა დაინახავთ ამ საცოდავებს ქუჩაში მოსიარულეთ, ადგილის მაძებართ, შიმშილისაგან

¹ „მოამბე“, 1904, № 7, გვ. 55.

² იქვე, გვ. 57.

ქანც-მოწყვეტილ ფერ-პიხდილთ, მაშინ იგრძნობთ, თუ რა სიღარბესა და სიღატაკეს უნდა განიცდიდნენ მათი მშობლები, რომ გულიდან იგლეჯენ ჯერ ისევე ნორჩ, გამოუცდელ არსებათ, — ღვიძლ შვილებს და ჰგზავნიან ბათუმში, სადაც ელით პირველ ხნობით შიმშილ-წყურვილი და ყოველგვარი გაჭირვება, მერე ზნეობრივი დაცემა და ბოლოს ათასგვარ სენით სიცოცხლის მოწამლვა და მოსპობა... ახალგაზრდა ბიჭები აქ, ქარხნებს გარდა, დგებიან სასტუმრო-რესტორანებში და ღუქნებ-ყავახანებში, სადაც წლიდან წლობამდე შრომით და უძილო ღამეებით ქანცს იწყვეტენ. რაც შეეხება ახალგაზრდა ნორჩ ქალებს, იმათ კიდევ უარესი და უსაზარლესი დღე ადგებათ. ისანი პირველ ხანებში დგებიან ორი-სამი წლით უსასყიდლოდ საბაღებში მოსამსახურებლად. მთელ ამ ხნის განმავლობაში ეს საბრალონი ფეხ-შიშველნი და ტან-შიშველნი ასრულებენ ყოველგვარ ბრძანებას თავიანთ „ბატონებისას“, ქუჩებიდან ვედრებით წყლის ზიდვიდან დაწყებული ქვებების ზეხვამდე. ამ ვადის გათავების შემდეგ უნიშნავენ თვეში ორს, ბევრი-ბევრი სამ მანეთს მათის ტანისამოსით. ეს საცოდავი გროშები კი ტან-ფეხის სამოსად არ ჰყოფნით. ამ დროს უკვე შეთქვირებული და წამოზრდილთ ან „ხაზინები“ უარშაყდებიან, ან ვიღაც ბიჭები, ან და შეუჩნდებიან მაქანკალი ქალები, რომლებსაც საცოდავები გადაჰყავთ „უკეთეს ადგილებზე“, ე. ი. თვეში ორი-სამი მანეთის შომატებით უყენებენ უცოლო კაცებს მოსამსახურებლად. ამ „უკეთეს ადგილებზე“ ისინი ესალმებიან იმას, რაც უძვირფასესი საუნჯეა ქალისთვის, ე. ი. ქალწულობას და უმანკობას. აქედან კი ერთი ნაბიჯი რჩებათ თავი ამოჰყონ იქ, საცა საქუდამოდ ელით მოწყვეტა „საზოგადოებისაგან“. ამრიგად. საწყალ ქალებს საეჭვო სახლებში შესვლის მეტი გზა არ რჩებათ, რადგან ჯერ ერთი „გარყვნილთ და დაცემულთ“ მოსამსახურედ აღარ იყვანენ „პატიოსანი“ ოჯახები და მერე, სოფელშიაც ვერ მიდიან შერცხვენილნი და თავ-ლათ დასხმულნი მშობლების შიშით და იმ აზრით, რომ არ გახდნენ თავიანთ სოფელ-ქვეყნის კიცხვა-დაცინვის ჰაგნად. ან კი რა უნდათ სოფელში? განა სოფელი არ იყო, რომ გამოსტყორცნა ქალაქად ლუკმის საძებრად?!.. არის ისეთი მაგალითებიც, რომ რომელიმე მაქანკალი და გარყვნილი ქალი გამოიყვანს ალაგიდან ნიშანში ამოღებულ ქალებს, ჯამაგირს უმატებს, ჩემთან დადექი მოსამსახურეთო, და შემდეგ კი მიჰყავს, შეპირებულ მსურველებზე ჰყიდის იმათს ქალწულობას კარგ ფასად. ასეთის გათაზნირების მსხვერპლი შეიქმნა ამ ერთის კვირის წინად 14—15 წლის ქალი, საოცარის სიღამაზნაა. საზოგადოდ ასეთია ხვედრი იმ ნორჩ, ცქრიალა და მკვირცხლ გურულ ქალებისა, რომელთაც სიღარიბისა და შეუძლებ-

ლობის გამო, იგლეჯენ გულიდან და ისტუმრებენ ბათუმისაკენ მათი მშობლები თავის სარჩენად და ბედის საძებრად. სამწუხაროა, შეტად სამწუხაროა ასეთი მოვლენა. ვინ იცის, სხვა გარემოებაში როგორი ცოლები და დედები გაჰნდარიყვნენ ეს ლამაზი, ნიკიერი, მკვირცხლო და ცოცხალი არსებანი, რომელნიც ლუკმა პურის ძებნაში ჰლუპავენ თავიანთ ახალგაზრდობას, სიყმაწვილეს, უმანკობას და სცვივიან ვარყვნილების შორეულში, სადაც სტოვებენ თავიანთ სილამაზეს, ჯანმრთელობას და სიცოცხლეს!..¹

აჰგვარ მძიმე მღგომარეობაში ჩავარდნილი გლებობისათვის ფ. გოგიჩაიშვილის აზრით „განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს... გონებრივ მომზადებას და საზოგადოდ ხალხში სწავლა-განათლების გავრცელებას“. „ჭ ე რ ე რ თ ი, სწავლას და ცოდნას ყოველთვის შედეგად ახლავს ადამიანის შრომის განაყოფიერება ყოველგვარს წარმოებაში და კერძოდ სასოფლო მეურნეობაშიც. რამდენადაც უფრო გავრცელდება მეურნეობაში სწავლა-განათლება. იმდენადვე მეტი წარმატება დაემჩნევა სასოფლო მეურნეობის წარმოებას და იმდენადვე მეტი საზრდოს მოპოება შეეძლება სოფელში სოფლის ხალხს“... „მ ე ო რ ე მ ხ რ ი თ, სწავლა-განათლება და გონების განვითარება დიდად საჭირო და სასარგებლო იარაღია სოფლისთვის თვით ქალაქში, როცა იგი აქ ალაგს ეძებს და მოთავსებას ცდილობს. ელემენტარული მომზადება ის საფუძველია, უროპლოდაც იგი ვერ მოიპოვებს ვერავითარ ცოდნას და თვით-ცნობიერებას. ამიტომ დიდად მისაჩნევი და დასაფასებელია მოღვაწეობა ყველა იმ პირთა ჩვენში, რომელნიც ცდილობენ ხელი შეუწყონ ქართველ ხალხში ცოდნისა და საზოგადოდ სწავლა-განათლების გავრცელებას“².

შემდეგ ავ გამოკვლევაში ფ. გოგიჩაიშვილი მთელ ღონისძიებათა სისტემას სახავს ხალხში სწავლა-განათლების გავრცელებისათვის. საერთოდ მან ორი ფრიად საყურადღებო მონოგრაფია მიუძღვნა განათლების საკითხებს: — „ქართველები და კავკასიის სხვა ხალხნი სწავლა-განათლების მხრით“³ და „სხვადასხვა წოდებანი სწავლა-განათლების მხრით“⁴

ამას გარდა, მას ამავე საკითხზე დაბეჭდილი აქვს კიდევ რამდენიმე სტატია და სხვა თემებზე ნარკვევებშიაც ხშირად ეხება სკო-

¹ „მოამბე“, 1904, № 7, გვ. 57. იხ. აგრეთვე „ივერია“, 1905, № 8.

² იქვე, გვ. 65—66.

³ „მოამბე“, 1904, №№ 4 და 5.

⁴ „მოამბე“, 1904, № 6.

ლებს საქმეს. ასე რომ სახალხო განათლების პრობლემისადმი მიძღვნილი მისი ნაწერები ერთ ტომს მაინც შეადგენს. უადგილობის გამო მათზე ჩვენ აქ არ შევჩერდებით.

10. ბატონყმობის გაუქმების 40 წლის შემდეგ

ახლა დავებრუნდეთ იმეც აგრარულ საკითხს. 1904 წელს საქართველოში საქმოდ ფართოდ აღინიშნა თბილისის გუბერნიის ბატონყმობის გაუქმების 40 წლისთავი. ამ თარიღს ფ. გოგიჩაიშვილმა სპეციალური წერილი მიუძღვნა. — „საყურადღებო იუბილე“. — სადაც ვკითხულობთ: „ჩვენში ბატონყმობა გადავარდა, მოისპო ძველი ფეოდალური ურთიერთობა და გლეხობას მიენიჭა პირადი თავისუფლება და მოქალაქეობრივი უფლება. ეს ისტორიული მოვლენა, თავის სოციალ-ეკონომიურის შედეგითა და გავლენით... მნიშვნელოვანი და საყურადღებოა. 40 წელიწადი თავის თავად დიდი დრო არაა, მაგრამ ამ ჩვენს აჩქარებულსა და აბოზოქრებულს ეპოქაში საქმოდ გრძელი ხანი არაა. ამ ხნის განმავლობაში, შეიძლება ვთქვათ, ძირიანად შეიცვალა ჩვენი ეკონომიური ცხოვრება და სულ სხვა ხასიათისა და გამოხატულების გახდა საზოგადოებრივი ურთიერთობა“¹.

ქვემოთ იგი ვრცლად იხილავს საქართველოში ბატონყმურ ურთიერთობათა ძირითად მომენტებს თვით რეფორმის გატარებამდე. აი, 1864 წ. „მოხდა რეფორმა «ზემოდან»... ყმებს მიენიჭა პირადი თავისუფლება და მოქალაქეობრივი უფლება... გლეხები განთავისუფლდნენ უთვალავ გადასახადთა და ბეგარათაგან... რაც უნდა ნაკლულევანი და ბევრის მხრით სუსტი იყო ეს «რეფორმა», მან ისეთი სოციალური სიბოროტე მოსპო, ხალხის ისეთი უსახლკრო და ბეჩავება გააქრო, რომ ჩვენ დღეს იგი უეჭველად სიხარულითა და სიამოვნებით უნდა გავიხსენოთ... ..არ უნდა დავავიწყოთ, რომ ამ 40—50 წლის წინად ჩვენში ნატურალური მეურნეობა არსებობდა და თითქმის ნასახიცი არ იყო მოქალაქეობრივის ცხოვრებისა. გლეხკაცობა, ე. ი. თითქმის მთელი ქართველი ხალხი სოფელზე იყო მიჯაჭვული და ბატონების აუარებელ მოთხოვნილებათა სიმძიმის ქვეშ სულს ძლივს ითქვამდა. პირადს თავისუფლებასა და ადამიანურ უფლებას მოკლებულ ქართველ ხალხს არ შეეძლო. რასაკვირველია. გარედ გაეხედა, ვაქრობა-მრეწველობაში ფეხი მოეკიდა და ახალი კულტურული ძალა განევითარებინა. ამიტომ სწავლა-განათლება ვერ ვრცელდებოდა, მწერლობა, ეურნალ-გაზეთობა ფეხს ვერ იკიდებ-

¹ „მოამბე“, 1904. № 11, გვ. 87—88.

და და მთელი ხალხი გონებრივის წყველიადით და სიბნელით იყო მოცული. ბატონყმურ ბორკილის დაუმსხვრევლად შეუძლებელი იყო მოქალაქობრივობის განვითარება და ხალხის კულტურული წინსვლელიობა“.

ამასთანავე „ექვს გარეშეა, რომ ქართველი გლეხობა დღეს საერთოდ ბევრად უკედ ცხოვრობა, ვიდრე ბატონ-ყმობის დროს ცხოვრობდა, შეიძლება. — თუცა ესეც საეკვოა, — იგი მაშინ უკეთ სკამდა. ოჯახში მეტ პურაა და ღვინოს ჰხარჯავდა, ვიდრე დღეს ჰხარჯავს, მაგრამ მაინც არ იცოდა მრავალი კულტურული მოთხოვნილებანი. რომელთა დაკმაყოფილება დღეს აუცილებლად მიაჩნია. დღევანდელი ჩაცმა-დახურვა. სახლის მოწყობილობა. სწავლა-განათლებლაზე გაწეული ხარჯები უცნობი იყო მისთვის ამ ნახევარ საუკუნის წინად“.

ამგვარად. მართალია, რომ „ქართველი გლეხი დღესაც ვერ იკმაყოფილებს ხშირად თავის მოთხოვნილებათ, იტანს დიდ სიღარიბესა და გაკირვებას. მაგრამ ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ მისი ეხლანდელი ცხოვრება ბატონ-ყმობის დროინდელზე უარესი იყოს და ყმობისაგან განთავისუფლებას მის მდგომარეობაში წარმატება არ შეეძლოს“¹.

შემდეგ იგი აშუქებს რეფორმის გატარების სიძნელეებს; რომ ეს რეფორმა „დღესაც არაა დამთავრებული“, რომ რეფორმის შესახებ კანონმდებლობით გათვალისწინებული ღონისძიებები ცხოვრებაში დამახინჯებულად გატარდა და ყველაფერი კეთდებოდა და კეთდება იპისათვის. რომ იგი რაც შეიძლება შეეკვეცილი და საზიანო იყოს გლეხებისათვის და საპარგებლო მემამულეებისათვის, რომ „განვლო აგერ 40 წელიწადმა და გლეხთა ნადელების გამოსყიდვა კიდევ არ არის დასრულებული“ და ხელისუფლება მხოლოდ ახლა ატარებს ზოგიერთ ამოცდას ნადელების სავალდებულო გამოსყიდვის პრაქტიკულად განხორციელებისათვის“.

ერთი წლის შემდეგ ფ. გოგიჩაიშვილი კვლავ უბრუნდება ამ საკითხს და სტატიაში „სანადელო მიწები“ ამბობს: რეფორმის დროს გლეხთა ეს „განთავისუფლება“ მოხდა უმიწოდ და უმამულოდ. ჯერ ერთი, განთავისუფლების შემდეგ გლეხებს ბევრად იმაზე ნაკლები მიწა მიუზომეს ნადელებად, რაც მათ ეკირათ ბატონ-ყმობის გარდავარდნამდის, და მეორეც — კანონმდებლობამ განთავისუფლებული გლეხები არ განადა მესაკუთრეებად — არამედ ისინი თითქმის სამუდამო მოიჭარადრეთა მდგომარეობაში ჩააყენა და მემამულეთა მე-

¹ „მოამბე“, 1904, № 11, გვ. 101—102.

ხარკედ დასტოვა. მიწის მესაკუთრედ დარჩა ისევე წინანდელი ბატონი, რომელიც მხოლოდ მაშინ ჩამოშორდებოდა გლეხს, როცა ეს უკანასკნელი მიწის ფასს გადაიხდიდა და ნადელს საკუთრებად შეიძენდა“¹.

მაგრამ სინამდვილეში ნადელების გამოსყიდვისა და „დროებით-ვალდებულ“ გლეხთა მიწის მესაკუთრე თავისუფალ გლეხებად გადაქცევის შესახებ კანონმდებლობა და მთელი შესაბამისი პროპაგანდა და აგიტაცია ეფექტური აღმოჩნდა. მიწების გამოსასყიდელი ოპერაციები პრაქტიკულად უღარესად რთული აყო და უმრავლეს შემთხვევაში განუხორციელებელი რჩებოდა. გლეხობა ზულ უფრო გამოუვალ ვალებში ებმებოდა, ლატაკდებოდა, კარგავდა მიწებს. ასეთ ვითარებაში, 1905 წ. რევოლუციის პერიოდში „გლეხმა კახური ძირს დასწია, ტვირთს ვერ გაუძლო და მთავრობას პირდაპირ განუცხადა: ნადელიც წაიღე, თავიდან მომშორე და გამოსყიდვის ვალისაგანაც გამანთავისუფლეო. მაგრამ დღემდის მთავრობა ამ განცხადებას დიდ ყურადღებას არ აქცევდა და მოელოდა, რომ გლეხობას როგორმე იდასწორებინებდა გადასახადს. მაგრამ უკანასკნელ წლებში გლეხთა მეურნეობა სრულიად დაეცა და მისი შემოსავალი გლეხს არა თუ ვალის გასასწორებლად, — თავის შესანახადაც კი არ ჰყოფნიდა“².

მაგრამ რაც მთავარია გლეხებს კიდევაც რომ გამოეყიდათ მიწები, ეს მათ შაინც ვერ იხსნიდა გალატაკებისაგან. ფ. გოგიჩაიშვილი უკვე ხედავს, რომ „შაინც ძირითადად არ შეიცვლება სოფლის აგრარული ვითარება, არ მოისპობა თანამედროვე ცხოვრებაში არსებული ქონებრივი უსწორ-მასწორობა და ძლიერისაგან ღარიბის ეკონომიურად დაბეჩავება. ბატონ-ყმობის მოსპობით მოისპო ადამიანის პირადი უთავისუფლობა, მაგრამ არ მოსპობილა ეკონომიური დამოკიდებულება და ერთი კლასის მეორე კლასზე ბატონობა. ამ განხეთქილების აღმოფხვრას და ნამდვილ თანასწორობის განხორციელებას შესძლებს მხოლოდ მომავალი ბრწყინვალე დრო და უფრო განათლებული საზოგადოება“³.

უკვე 1905 წლის რევოლუციის სიომ დაპერა. როგორც ცხოვრებაში, ასევე პუბლიცისტიკაში ბევრი რამ უნდა შეცვლილიყო. ახალი სოციალური მოძრაობა, ახალ შეხედულებათა გავრცელება სულ უფ-

¹ „ივერია“, 1905, № 199.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 115.

რო ძლავერ გავლენას ახდენდა და საზოგადოებრივი ურთიერთობანა, კლასობრივი ბრძოლები სულ უფრო დაძაბულ ხასიათს ღებულობდა.

ღ. გოგიჩაიშვილი, უკვე გაზ. „ივერიის“ რედაქტორი. აღშფოთებულია რევოლუციური მოძრაობის სამხედრო ძალებით ჩანშობით ცარიზმის ხელისუფლების მიერ. გენ. ალიხანოვ-აეარსკის სამხედრო ექსპედიცია უკვე ფურიამია „აჯანყებული გურულების დასამშვიდებლად“. აქ სამხედრო მდგომარეობაა გამოცხადებული.

ღ. გოგიჩაიშვილის სტატიაში, — „გურიის მოძრაობის გამო“, — ვკითხულობთ: „ეს ამბავი ელდასავით მოგვხვდა ყველას და ელვის სისწრაფითაც მოედო მთელს ჩვენს საზოგადოებას, საომრად გაგზავნილი ჯარი გურიამი! ეს მოასწავებდა სისხლის ღვრას, ხალხის ხოცვა-ჟლეტას, სოფლების აკლება-აოხრებას! რა თქმა უნდა დამშვიდებული ვერ იქნებოდა ჩვენი ვერავინ, ვისაც კი ცოტათი მაინც უღვივია გულში ჩვენი ხალხის სიყვარული და ეროვნული გრძნობა. აოხრება და დაცემა გურიისა, რომელიც მოწინავე და ყოველმხრივ უფრო შეგნებული კუთხეა ჩვენი სამშობლოსი, ნიშნავს საქართველოს ხალხოსნურ ძალ-ღონის შემცირებასა და შესუსტებას, მის დაძაბუნებასა და უკან დაწევას, სისხლის ღვრას! გული გიკვდება კაცს და, გრძნობ-რა თავის უღონობას, ჯავრისაგან სისხლი ყელში გაწვება, როცა ჰხედავ, თუ როგორ და რითი უნდა დასრულდეს მსხვერპლთა შეწირვა...“¹.

ამასთანავე იგი იქვე აცხადებს: რომ ღღეა მთელ რუსეთში ისეთი ვითარებაა, როდესაც „საზოგადოების გაზრდილი მოთხოვნილება ვეღარ ეტევა იმ ვიწრო კალაპოტში, რომელიც ცხოვრებას ძველმა წყობილებამ მიუჩინა, — იგი არღვევს ამ კალაპოტს და გაღმოდის ნაპირებიდან. ყველგან, საცა ხალხის შეგნება იზრდება და თვით ცნობიერება იღვიძებს ესრედ წოდებული „მოძრაობა“ აუცილებლად იწყება და არსებულ მართვა-გამგეობის მიმართ წინააღმდეგობა ვითარდება“. და რომ საერთოდ „გურიის მოძრაობა ღიღად საყურადღებო და მნიშვნელოვანი მოვლენაა. იგი გვიჩქიცებს, რომ ჩვენი ხალხი მკვდარი არაა და მწვავედ გრძნობს თავის უუფლებობას. ეს ფაქტი ძლიერი საბუთია იმისი, რომ ჩვენს მხარესაც უნდა მიენიჭოს ის პოლიტიკური განახლება, რომელსაც ღღეს მთელი რუსეთი მოუთმენლად ელოდება...“².

¹ „ივერია“, 1905, № 3.

² იქვე.

11. ფუნდამენტური სტატისტიკური კრებული აგრარულ საკითხზე

იმ უაღრესად აქტუალური სამუშაოს შესრულება, რაც აგრარულ საკითხში ფილიპე გოგიჩაიშვილმა უკვე 1902 წელს შედგენილ ფართო და დაწვრილებით შემუშავებული გეგმით დაიწყო, ცხადია, დიდ ღროს მოითხოვდა. მართალია. ამ საკითხებზე, მიწათმფლობელობა-მიწათსარგებლოების. გლეხობის ეკონომიკური მდგომარეობისა და საერთოდ სოფლის მეურნეობის შესახებ მან თავისი ნაწერების გამოქვეყნება იმთავითვე დაიწყო. მაგრამ შემაჯამებელი ნაშრომი მხოლოდ 1910 წელს გამოქვეყნდა — რუსულ ენაზე. აქამდე კი, გარდა ორიოდე გამოცემისა. ფ. გოგიჩაიშვილი აგრარულ საკითხზე მთელ თავის ნაწერებს ქართულად აქვეყნებდა ჟურნალ-გაზეთებში.

1910 წელს რუსულად გამოქვეყნებული წიგნის სრული სახელწოდება: Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях. Под редакцией Ф. Г. Гогичаншвили, Тифлис, 1910. ეს წიგნი შეიცავს დიდი ფოლიანტის XXIV+664+329 გვერდს.

ფ. გოგიჩაიშვილის ამ თხზულების დეტალური განხილვა, ცხადია, შორს წაგვიყვანდა. მაინც, რამდენადაც თანამედროვე მკითხველისათვის ეს ფოლიანტი არსებითად უცნობია, საჭიროა მის შინაარსს მაინც გავეცნოთ.

აქ, სარჩევს მიხედვით, უაღრესად მდიდარი სტატისტიკური მონაცემები ასეა დალაგებული.

გ ა ნ ყ ო ფ ი ლ ე ბ ა I

1. თბილისის გუბერნიის კერძო (თავადაზნაურული და არათავადაზნაურული) მიწათმფლობელობა. — მაზრებისა და სოფლების მიხედვით: — მამულების განაწილება მათი სიდიდისა და მფლობელთა წოდების მიხედვით.

2. თბილისის გუბერნიის „დროებითვალდებულ“ გლეხთა მიწით უზრუნველყოფილობა.

3. გორის მაზრის 26 სოფლის გლეხური მოსახლეობის (სახელმწიფო გლეხების, „დროებითვალდებულთა“. ხიზნების, მესაქუთრე გლეხებისა და ყველა კატეგორიის გლეხთა) მიწით უზრუნველყოფილობა.

4. ცნობები ორ ბანკში — სახელმწიფო სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკსა და თბილისის თავადაზნაურთა საადგილმამულო ბანკში — დაგირავებული თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურული მამულების შესახებ.

5. თბილისის გუბერნიის კერძო მიწების კერძო დავალიანება:

1. კერძო მიწათმფლობელობა ქუთაისის გუბერნიამო (— მახრებისა და სოფლების მიხედვით); — მამულების განაწილება მათი სიდიდისა და მფლობელთა წოდების მიხედვით.

2. კერძო მიწათმფლობელობა სოჭუმის ოკრუგში (— მახრები და სოფლების მიხედვით); — მამულების განაწილება მათი სიდიდისა და მფლობელთა წოდების მიხედვით¹.

წიგნის წინასიტყვაობას მოჰყვება ფრად ერცელი შესავალი. სადაც მოცემულია თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში კერძო მიწათმფლობელობა შესახებ ცნობათა საერთო სტატისტიკური მიმოხილვა. აქ გაშუქებულია აგრარულ ერთეერთობათა ფრად რთული და აქამდე შეუსწავლელი პრობლემები, როგორცაა: თავდაზნაურული მიწათმფლობელობის სტრუქტურა; ამ მამულების დავალიანებისა და არათავდაზნაურულ წოდებთა მიწათმფლობელობის ეკონომიკური საკითხები: „ღრობითვალდებულ“ გლეხთა ნადელების (საკომლოების) მდგომარეობისა და მათი გამოსასყიდი ოპერაციების მიმდინარეობა; განსაკუთრებით დეტალურადაა შესწავლილი გორის მაზრის 26 სოფლის გლეხური მიწათმფლობელობა და საერთოდ სახმარი მიწით უზრუნველყოფილობის საკითხი.

უნდა აღინიშნოს. რომ ეს უკანასკნელი მონაცემები ფ. გოგიაშვილის მიერ მოპოვებული იყო ადგილებზე 1902 წელს. იმ ხანებში ორგანიზებული სოფლის მეურნეობის კავკასიური საზოგადოება (КОСХ) სტატისტიკური ბუროს მიერ შედგენილი პროგრამით.

ამ სტატისტიკური ბუროს ხელმძღვანელი თეოდონ ფ. გოგიაშვილი იყო.

მონაცემები კერძო მიწათმფლობელობის დავალიანების შესახებ ასახავენ 1903—1904 წწ. მდგომარეობას და ამოკრებილია თბილისის თავდაზნაურობის საადგილმამულო და თავდაზნაურობის საადგილმამულო სახელმწიფო ბანკების „საქმეებიდან“ და მთავარი ნოტარიუსის არქივიდან.

რაც შეეხება „ღრობითვალდებულ“ გლეხთა მიწით უზრუნველყოფილობისა და ნადელების გამოსყიდვის ოპერაციების ცნობებს. ესენი ასახავენ 1904 წლის მდგომარეობას და ამოკრებილია ფ. გოგიაშვილის მიერ საწესდებო სიგელებისა და თბილისის გუბერნიის გლეხთა საქმის საგანგოს (По крестьянским делам присутствие) „საქმეებიდან“.

თბილისის გუბერნიის თავდაზნაურობის დეპუტატთა საკრუ-

¹ სოჭუმის ოკრუგი ქუთაისის გუბერნიას გამოეყო 1904 წელს.

ბულოს დავალებით ფ. გოგიჩაიშვილმა თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიების სახაზინო პალატების 1906 წლის საადგილმამულო დავთრებიდან შესაბამისი ცნობები. მათი აუთენტურობისათვის, უწინარეს ამოსწერა სტატისტიკურ ბლანკებზე და მხოლოდ მერმე შეადგინა მათი კრებითი ცხრილები. მთელი ეს სამუშაო დამთავრებული იყო 1907 წლის აპრილს და დასაბეჭდად გამზადებული სტატისტიკური კრებული გადაეცა თავადაზნაურობის დეპუტატთა საკრებულოს.

თვით ასაწყობი ტექსტის სირთულის, დიდი სტატისტიკური ტაბულების აწყობის სიძნელისა და სხვ. გამო და, ბოლოს, საკუთრად სტამბის მუშაობის მოუწესრიგებლობის შედეგად ეს წიგნი დაგვიანებით გამოიცა — 1910 წ.

აქ ახლა ისიც უნდა ითქვას, რომ შიგარუსეთის გუბერნიებში აპლროს ანალოგიურ ცნობებს კრებდნენ და ამუშავებდნენ უპირატესად საეროთო თვითმართველობის ადმინისტრაციის სპეციალური ორგანოები. რომლებიც შედარებით კარგად იყვნენ უზრუნველყოფილი სათანადო კადრებითა და ფულადი სახსრებითაც. მაგრამ საეროთო თვითმართველობა ამიერკავკასიის გუბერნიებს ცარიზმმა, მიუხედავად მრავალი შეპირებისა, საერთოდ არ აღირსა.

არსებულ პირობებში, როდესაც მიწების გამიჯვნის სამუშაოებიც აქ კუს ნაბიჯით მიდიოდა და დასასრულს არ უახლოვდებოდა; ცხადია, ამიერკავკასიის, კერძოდ თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში მიწათმფლობელობის სტატისტიკის ერთადერთ წყაროს (მასალას) წარმოადგენდა მიწების (მამულების) რეგისტრაცია, რასაც სახაზინო პალატები ატარებდნენ.

სახაზინო პალატების მიერ გატარებული რეგისტრაციის მასალათა საფუძველზე მიწათმფლობელობის სტატისტიკის შემუშავების ცდა, რაც ფილიპე გოგიჩაიშვილმა ესოდენ დიდი წარმატებით განახორციელა, უაღრესად იშვიათი მოვლენა იყო რუსეთის იმპერიაში. ამ დროისათვისაც რუსეთის იმპერიის კიდევ მხოლოდ ორიოდ (ბალტიისპირა) გუბერნიას მოეპოვებოდა დაახლოებით ანალოგიური სტატისტიკური კრებულები მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის საკითხებზე.

რამდენადაც აღებულ პერიოდში საქართველო აგრარულ ქვეყანას წარმოადგენდა, გასაგებია, რომ მთელი მისი შინაგან განვითარების ისტორია უმთავრესად მიწათმფლობელობის გარშემოტრიალებდა. სწორედ ამიტომ ეძლეოდა ფილიპე გოგიჩაიშვილის ამ ნაშრომს განსაკუთრებულ

ლი მნიშვნელობა. ის, არსებითად, იმდროინდელი ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების ანატომიის გასაღებს წარმოადგენდა.

ფულის, კრედიტის, ვაქრობის, მიმოსვლისა და კავშირგაბმულობის საშუალებების, თვით მოპოვებითი და გადაშუშავებითი მრეწველობის მდგომარეობა და განვითარების პერსპექტივები უმთავრესად მიწათმფლობელობის არსებული სისტემითა და მისგან გამომდინარე ძალთა კოლიზიით იყო შეპირობებული.

მიწათმფლობელობის მოცულობათა საერთო სისტემაში, რა თქნა უნდა, აბსოლუტურად გაბატონებული ადგილი ეკირა ხაზინისა და კერძომფლობელ მემამულეთა უშუალო სარგებლობაში მოქცეულ მიწებს. ენენი, 1890-იანი წლების დამდეგს, შეადგენდნენ თბილისის გუბერნიის მთელი ტერიტორიის (3.929.910 დესეტინა) 73,1 პროცენტს, ხოლო ქუთაისის გუბერნიის მთელი ტერიტორიის (1.908.901 დესეტ.) — 86,3 პროცენტს.

და ასეთი ვითარების დროს საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში ფრიად აქტიურ როლს თამაშობდა კერძო მიწათმფლობელობა (მემამულეთა) მიწების ფონდი, ხოლო საკუთრად გლეხური მეურნეობა აგრარული საკითხის ცენტრალურ პუნქტს წარმოადგენდა. სწორედ ეს გარემოებანი განაპირობებდნენ ფილიპე გოგიჩაიშვილის მიერ ესოდენ გულმოდგინებით შესრულებული სამუშაოს პირველხარისხოვან პრაქტიკულ და თეორიულ მნიშვნელობას თავისი დროისათვის. ხოლო მისი ისტორიული და, მაშასადამე, თეორიული მნიშვნელობა, ცხადია, დღესაც დიდია. ის აუცილებელი პირველწყაროა ყველასათვის, ვინც დაინტერესებულია მე-20 საუკუნის დასაწყისის საქართველოს საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ცხოვრების საკითხებით.

ამგვარად, 900-იან წლებში ფ. გოგიჩაიშვილის მიერ აგრარულ საკითხებზე დაწერილი გამოკვლევები და სტატიები საშუალებას იძლევა წარმოვადგინოთ ნამდვილი ანატომია იმდროინდელი საქართველოს ეკონომიკური ცხოვრებისა, სადაც მთელი საზოგადოებრივი მოძრაობის ღერძს აგრარული საკითხი წარმოადგენდა.

ჩვენ ამ ნარკვევში ფილიპე გოგიჩაიშვილის ეკონომიკურ შეხედულებათა მხოლოდ ზოგიერთ მხარეს ვიხილავთ. ის რჩეული ნაწერებიც, რომლებიც ამჟამად იბეჭდება. ამ მხრივ არასრულად ასახავენ იმ სოციალურ-ეკონომიკურ დოქტრინებს, რომელთაც იზიარებდა და ავითარებდა ფ. გოგიჩაიშვილი.

მაგრამ აქ ახლა ისიც უნდა ითქვას, რომ ფ. გოგიჩაიშვილი თავისი ზანგრძლივი მოღვაწეობის განმავლობაში, ამ მხრივ, არც თუ ისე თანმიმდევრული იყო. თავდაპირველად ის ძლიერ ახლოს იდგა სო-

ციალ-დემოკრატიულ მოძრაობასთან და ეწეოდა კიდევაც კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის ნაწერების პოპულარიზაციას.

მაგრამ შემდეგ — 900-იან წლებში, თავის ჟურნალისტურ მოღვაწეობაში იგი სულ უფრო სცილდება ქართულ პუბლიცისტიკაში ამ ყველაზე პროგრესულ მიმართულებას და, ბოლოს, ცხარე პოლემიკა იმართება ქართველ მარქსისტებსა, როგორც იყო, მაგალითად, ალ. წულუკიძე და ფ. გოგიჩაიშვილს შორის.

ჩვენ, ცხადია, არ შევჩერდებით ამ დისკუსიის გარჩევაზე. შესაბამისი მასალა არც შეგვიტანია ფ. გოგიჩაიშვილის რჩეულ თხზულებათა კრებულში. ამ საკითხზე, როგორც ქართული ეკონომიკური აზრის ისტორიის საგანზე, უკვე საკმაოდაც არის დაწერილი¹; მაგრამ იგი ღირსია უფრო საფუძვლიანი და დეტალური გამოკვლევისა.

ფ. გოგიჩაიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ ჩვენს ნარკვევში, შედარებით ვრცლად გვაქვს განხილული მისი ნაწერები აგრარული საკითხის თაობაზე. ჩვენ დავინახეთ რომ ფ. გოგიჩაიშვილი გამოდიოდა როგორც გლეხობის ეკონომიკური ცხოვრების მკვლევარი, როგორც მისი მომავლისთვის თავდადებული მზრუნველი, როგორც ქომაგი და მაინც... რიგ შემთხვევაში და, მამასადამე, საბოლოოდაც მისი შეხედულებები აგრარულ საკითხებზე სცილდება ისტორიის მატერიალისტური გაგების საფუძველზე შემუშავებულ შეხედულებათა სადემარკაციო ხაზს.

მხოლოდ ერთი მაგალითი. ეხებოდა რა წვრილ მწარმოებელთა და კერძოდ გლეხობის პროლეტარიზაციის პრობლემას, იგი 1905 წ. წერდა: რა თქმა უნდა ჩვენშიაც ხდება გლეხთა გაპროლეტარება. „მაგრამ ეს არის გამოწვეული არა სხვილ წარმოების ტენიციის უპირატესობითა და კონკურენციით, არამედ ხალხის გამრავლებით. ხალხი შეუჩერებლივ მრავლდება, ხოლო მიწის საერთო სივრცე ერთი და იგივე რჩება. გლეხობამ ძალაუვნებურად მოიშოროს და ქალაქის მრეწველობას უნდა გაუგზავნოს ის ელემენტები, რომლებისთვისაც საგლეხო მიწათმფლობელობაში საკმაო მიწა არ რჩება და, მამასადამე, ამ ელემენტებს სასოფლო მეურნეობით თავის რჩენა აღარ შეუძლიანთ. ამგვარად, ქართველი სამრეწველო პროლეტარიატის გამოჩენა იმას კი არ მოასწავებს, რომ წვრილი წარმოება ჰქრება, — პირიქით, ეს წარმოება დიდდება, მხოლოდ ნაკლების სისწრაფით. ვიდრე ხალხის გამრავლება“².

¹ პ. გუგუშვილი, კარლ მარქსი ქართულ პუბლიცისტიკასა და საზოგადოებრივობაში, 1971, დამატებანი: ა. წულუკიძის ეკონომიური პუბლიცისტიკა, გვ. 259—287.

² „ივერია“, 1905, № 157.

ჩვენი თანამედროვე მკითხველისათვის, როგორც იტყვიან, განმარტება ზედმეტია.

შეხედულება, რომელსაც იმ ხანად ფ. გოგიჩაიშვილი ანვითარებდა, ეს ის თეორიაა, რომელსაც სხვადასხვა ვარიაციით როგორც ჩვენში, ისე საერთოდაც, კერძოდ რუსეთშიაც მეტნაკლები სიმკვეთრით ქადაგებდნენ ე. წ. ლიბერალური და პროგრესული პარტიები.ს, წარმომადგენელი მეცნიერები და პუბლიცისტები.

როგორც ზემოთ ითქვა, საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, მრავალმხრივი და ნაყოფიერი მოღვაწეობით ფილიპე გოგიჩაიშვილმა თავისი წვლილი შეიტანა ჩვენი ქვეყნის სოციალისტური ეკონომიკისა და კულტურის მშენებლობაში.

V. ღირსსახსრომარი

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკის ინსტიტუტმა 1960 წელს სამეცნიერო საბჭოს სპეციალური საჯარო სხდომა მიუძღვნა ფილიპე გოგიჩაიშვილის გარდაცვალების 10 წლისთავს. აქ ფ. გოგიჩაიშვილის მოღვაწეობის პატივისმცემელი ფართო საზოგადოების წინაშე მოხსენება, — „ფილიპე გოგიჩაიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა“ — წაიკითხა პროფ. ვ. ჩანტლაძემ. მოგონებებით გამოვიდნენ პროფესორები: ვ. ბახტაძე, მ. ზანდუკელი, ბ. ხასია, კ. ლოლობერიძე და ამ სტრიქონების ავტორი. ეურნ. „საქართველოს ეკონომისტში“ (1960, № 6) გამოქვეყნდა პროფ. ბ. ხასიას სტატია „პროფესორი ფილიპე გოგიჩაიშვილი“.

* * *

თბილისის უნივერსიტეტის 50 წლისთავის იუბილესათვის მზადების პერიოდში საქართველოს რაიონებში ეწყობოდა სპეციალური საღამოები, სესიები. 1968 წლის 5 ივნისს ქ. ლანჩხუთში, სადაც დაიბადა ფ. გოგიჩაიშვილი, მოეწყო მისდამი, როგორც უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებლისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია.

რაიონის ხელმძღვანელობას ყველაფერი გაეკეთებია იმისათვის, რომ ეს სესია კარგად და მაღალ დონეზე ყოფილიყო ჩატარებული. დანიშნულ დღეს ლანჩხუთში თბილისიდან ჩავიდა უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებელთა დიდი ჯგუფი, რომელთა შორის იყო ფ. გოგიჩაიშვილის ასული თამარ გოგიჩაიშვილი.

უკვე წინაღობით საქართველოს კომუნისტური პარტიის ლანჩხუთის რაიკომისა და შშრომელთა დეპუტატების რაისაბჭოს ორგანოში, — „კომუნისტური შრომა“, — დაიბეჭდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პრორექტორის პროფ. ს. ჯობენაძის ვრცელი სტატია, სადაც ფართოდ იყო გაშუქებული ფ. გოგიჩაიშვილის პედაგოგიური, მეცნიერული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ძირითადი მომენტები. აქვე წარმოდგენილი იყო ფ. გოგიჩაიშვილისა და პ. უშიკაშვილის სურათები და სხვ. მასალა.

სამეცნიერო სესიაზე წაიკითხეს ორი მოხსენება: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის 50 წლისთავის შესახებ მოხსენება წაიკითხა ეკონომიკური ფაკულტეტის დეკანმა პროფ. გ. ჭანუყვაძემ. მოხსენება ფ. გოგიჩაიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ გააკეთა უნივერსიტეტის ფინანსებისა და კრედიტის კათედრის გამგეპ პროფ. ვ. ჩანტლაძემ.

სესიაზე მოგონებებითა და მისალმებებით გამოვიდნენ პროფ. ვ. ბახტაძე, სტატისტიკის კათედრის გამგე დოც. შ. ბერაძე, ნინოშვილის სახლ-მუზეუმის დირექტორი ბ. ვადაჭკორია, დოცენტები გ. გურგენიძე, გ. ხელაია, ლანჩხუთის სახალხო თეატრის რეჟისორი ვ. წულაძე, I საშუალო სკოლის დირექტორი გ. ჩხაიძე, პიეტი ნ. მაღალაშონია, საშუალო სკოლის მასწავლებელი ბ. ლომაძე და ამ სტრიქონების ავტორი. საპატიო სტუმრებს მიესალმნენ ქალაქის პიონერები, საბავშვო ბაღის აღსაზრდელები, ადგილობრივი სახალხო თეატრის კოლექტივი და საქართველოს სსრ სახელმწიფო თილარმონიის მინიატურების თეატრი თენგიზ ჩანტლაძის ხელმძღვანელობით, რომელიც სპეციალურად ჩამოვიდა ლანჩხუთში ამ შეხვედრისათვის.

სესიაზე ნაჩვენები იყო კინონარკვევი „დისერტაციის დაცვა კოლმეურნეობაში“ (წითელწყაროს რაიონში, სოფელ არხილოს კალოში), რომელშიც, დისერტაციის დაცვაზე, როგორც არაოფიციალური ოპონენტი, იგაჰოდის ფ. გოგიჩაიშვილი. ჩამოსულმა სტუმრებმა დაათვალიერეს ნინოშვილის სახლმუზეუმი; სტუმრების პატივსაცემად ნინოშვილის სახალხო თეატრში გაიმართა დიდი კონცერტი; ქალაქის ფართოეკრანიან კინოთეატრში მათ ნახეს დოკუმენტური ფილმი „სტუმრად ლანჩხუთელბთან“ და ნამდვილადაც იყვნენ გულლია და გულსრული ლანჩხუთელი მასპინძლების ფრიად ნასიამოვნები სტუმრები.

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

ბიბლიოგრაფია¹

1802

1. ლ ა ნ ხ უ თ ი, 29 ი ე ნ ი ს ს (ხოლერის მოლოდინი), — „ივერია“, 1892, 4 ივლ., № 139, გვ. 2—3, ხელწერა: ფ. გ.

2. გურია (ხოლერა. დრამატიული დასის შედგენა და წარმოდგენები; „ბაიუ-ში“-ს, „ბუტიობა“-ს დადგმა. ცრუ ხმები გლეხების მიერ სესხის აღების ანალიკანონის შესახებ). — „ივერია“, 1892, 29 სექტ., № 205, გვ. 2—3. ხელწერა: უგვარო.

1803

3. ლ უ ნ კ ე ვ ი ჩ ი, ვ. კ ი ა ნ კ ვ ე ლ ე ბ ი ს ც ხ ო ვ რ ე ბ ა. თარგმ. ფ. გოგიჩაიშვილისა. თფილისი, გამოც. ზ. კიკინაძისაგან, მ. შარაძის სტ., 1892, 43 (1) გვ. რეც.: (ყიფშიძე ალ.) ბიბლიოგრაფია. — „ივერია“, 1893, 9 თებ., № 27, გვ. 3.

1804

4. დ უ ე ლ ი და პ ა ტ ი ო ს ნ ე ბ ი ს და ც ვ ა („მეველეთა“ და „მენავეთა“ საყურადღებოდ). — „კვალი“, 1894, 31 ივლ., № 32, გვ. 7—11; 7 აგვ., № 33, გვ. 6—8; 14 აგვ., № 34, გვ. 10—12. ხელწერა: პატრიშვილა უ.

1805

5. ზ ნ ე ო ბ ი ს გა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ ა. სქესობრივი მორალი (რეცენზია: ერისთავი, ა. ლაზარემ გადააქარბა. მოთხრობა („მოამბე“, 1894, № 4, გვ. 1—52) — „მოამბე“, 1895, № 11, გვ. 34—64. ხელწერა: პატრიშვილი, ფ.

რეც.: ბიბლიოგრაფია—„ივერია“, 1895, 31 დეკ. № 283, გვ. 3—4.

¹ შეადგინა მარი კ ა პ ა ნ ე ლ მ ა. ბიბლიოგრაფიის შედგენისას გამოყენებულია: ფ. გოგიჩაიშვილის შრომების ბიბლიოგრაფია შედგ. ისტ. მეცნ. კანდ. ტ. კასრაძისა და ე. სვანიძის მიერ (იხ. თსუ შრომები, ტ. 34, 1948, გვ. 16—20); ქართული გაზეთების ანალიტიკური ბიბლიოგრაფია, ტ. 3—6, 1963—1969; ქართული ჟურნალებისა და კრებულების ანალიტიკური ბიბლიოგრაფია, ნაკ. 3, 1944, ქართული წიგნი, ბიბლიოგრაფია, ტტ. 1—2, 1941—1950. კერძოდ, 1903—1906 წწ. ბიბლიოგრაფია, განსაკუთრებით გაზ. „ივერიისა“, თავის დროზე შემოწმებული იყო თვით ფ. გოგიჩაიშვილის მიერ.

6. ვიკტორ ნიკოლოზის ძე დარჩია. ნეკროლოგი. მიუნხენი, 3 იელისი — „კვალი“, 1897, 20 ივლ., № 30, გვ. 569—570.

7. მგზავრის შენიშვნები (ევროპაში) [ნაშრომში ჩართულა მარქსისა და ენგელსის „კომუნისტური მანიფესტის“ პირველი თარგმანი ქართულ ენაზე]. — „კვალი“, 1897, 14 სექტ., № 39, გვ. 710—713; 22 სექტ., № 40, გვ. 727—730; 28 სექტ., № 41, გვ. 746—749; 19 ოქტ., № 44, გვ. 785—787; 26 ოქტ., № 45, გვ. 800—811; 9 ნოემბ., № 47, გვ. 841—842; 16 ნოემბ., № 48, გვ. 856—858; 23 ნოემბ., № 49, გვ. 870—871; 30 ნოემბ., № 50, გვ. 891—892. ხელწერა: პატრიშვილი, ფ.

1898

8. გერმანიის ამბები. — „კვალი“, 1898, 8 მარტი, № 11, გვ. 188—192; 15 მარტი, № 12, გვ. 208—211; 29 მარტი, № 14, გვ. 247—249; 5 აპრ., № 15, გვ. 264—266; 19 აპრ., № 17, გვ. 297—300; 26 აპრ., № 18, გვ. 316—318. ხელწერა: პატრიშვილი, ფ.

9. მგზავრის შენიშვნები. კ. მიუნხენი. — „კვალი“, 1898, 10 იანვ., № 3, გვ. 47—50; 18 იანვ., № 4, გვ. 66—69; 25 იანვ., № 5, გვ. 87—89; 24 მაისი, № 22, გვ. 379—380; 31 მაისი, № 23, გვ. 394—395; 7 ივნ., № 24, გვ. 412—414; 14 ივნ., № 25, გვ. 427—429; 21 ივნ., № 26, გვ. 442—444; 5 ივლ., № 28, გვ. 477—479; 2 აგვ. № 32, გვ. 540—542; 16 აგვ., № 34, გვ. 570—572; 30 აგვ., № 36, გვ. 604—606; 6 სექტ., № 37, გვ. 622—624. ხელწერა: პატრიშვილი, ფ.

10. საპარლამენტო არჩევნები პრუსიაში (წერილი გერმანიიდან) (საქუთარის კორესპონდენტისაგან). — „ივერია“, 1898, 18 ნოემბ., № 247, გვ. 1—2; 19 ნოემბ., № 248, გვ. 1—2. ხელწერა: პატრიშვილი, ფ.

11. სარეისტაგო არჩევნები გერმანიაში, — „კვალი“, 1898, 12 ივლ., № 29, გვ. 490—493; ხელწერა: პატრიშვილი, ფ.

12. საფრანგეთში დრეიფუსის საქმე. — „ივერია“, 1898, 13 სექტ., № 197, გვ. 1—3, ხელწერა: პატრიშვილი, ფ.

13. საფრანგეთში „რადიკალური“ სამინისტრო. — „კვალი“, 1898, 19 ივლ., № 30, გვ. 503—506. ხელწერა: პატრიშვილი, ფ.

1899

14. ახალი კანონპროექტი გერმანიის მუშათა შესახებ (წერილი გერმანიიდან). — „ივერია“, 1899, 27 ივნ., № 135, გვ. 1—3, ხელწერა: ფ. პ.

15. ევროპის ძველი და ახალი მეურნეობა, — „კვალი“, 1899, 4 ივლ., № 27, გვ. 436—440; 11 ივლ., № 28, გვ. 451—454; 18 ივლ., № 29, გვ. 467—470; 25 ივლ., № 30, გვ. 507—510; 1 აგვ., № 31, გვ. 525—528; 15 აგვ., № 33, გვ. 582—585, 22 აგვ., № 34, გვ. 602—604. ხელწერა: პატრიშვილი, ფ.

16. ლეგრანი, ლუი, სამშობლო (Legrand. Louis. L' Jdee de Patrie. Paris, 1897, XIV, 335 p. [თარგმ. III და IV თავი]. — „ივერია“, 1899, 17 ივნ. № 126, გვ. 1—3; 18 ივნ., № 127, გვ. 1—3. 19 ივნ., № 128, გვ. 1—3. ხელწერა: პატრიშვილი, ფ.

1900

17. [რეცენზია]: რაიხსბერგი, ნ. მუშათა კითხვა უწინდელ და ეხლანდელ ჯდროში, თარგმ. ევგენია სოლორავილის. ბათუმი, კილასის და ამბ. გამოც. 1900;

რაიხსგერბი, ნ. მუშათა კითხვა წარსულში და აწმყოში. თარგმ. თ. კიკვიძისა. ბათუმში, გამოც. მუშის № 1. 1900. — „ივერია“, 1900, 12 დეკ., № 269, გვ. 3; 12-დეკ., № 270, გვ. 3—4; 14 დეკ., № 271, გვ. 3—4; 19 დეკ., № 275, გვ. 2—3; 20 დეკ., № 276, გვ. 3—4. ხელწერა: Georgiano.

18. „სამის ელემენტის“ დაპირისპირება. *Audiat et „tertia“ pars.* (მიწის, შრომის და კაპიტალის დაპირისპირების შესაძლებლობის საკითხი. კამათი ვასილ წერეთელს, ალ. წულუკიძესა და ნოე ეორდანიას შორის). — „ივერია“, 1900, 5 ოქტ. № 216, გვ. 1—3; 6 ოქტ., № 217, გვ. 2—3. ხელწერა: Iour Georgson.

1901

19. *Das Gewerbe in Georgien unter besonderer Berücksichtigung der primitiven Betriebsformen.* Tübingen, Verl. V. H. Laupp, 1901. S. 121.

ცნობა. ახალი წიგნები. გოგინაიშვილი ფილიპე, „მრეწველობა საქართველოში (სადოქტორო ხარისხის მისაღებად წიგნი გერმანულ ენაზე). — „ივერია“, 1901, 21 ივნ., № 133, გვ. 4.

რეც.: [ახმეტელაშვილი ვლადიმერ] ახ-შვილი ლ. დოქტორის ხარისხით დაჯილდოვებული ქართველი (ფილიპე გოგინაიშვილისათვის ფილოსოფიის დოქტორის ხარისხის მინიჭება ნაშრომისათვის „Das georgische Hausgewerbe“). წერილი ლეიპციგიდან. — „ივერია“, 1901, 1 აპრ. № 72, გვ. 5.

რეც.: ბ. ფ. გოგინაიშვილი [დისერტაცია გერმანულ ენაზე „Das georgische Hausgewerbe — „ოჯახური ხელოსნობა საქართველოში“. პროფ. კარლ ბიუხერის აზრი ამ შრომაზე]. — „კვალი“, 1901, 8 აპრ., № 15, გვ. 238.

რეც.: „Das Gewerbe in Georgien unter besonderer Berücksichtigung der primitiven Betriebsformen“ von Philipp Gogitschaischwili — „კვალი“ 1901. 15 ივლ., № 29, გვ. 680—687; 22 ივლ., № 30, გვ. 702—703.

რეც.: (რეხილაძე გრიგოლ) ზანგი. Dr. Philipp Gogitschaischwili. „Das Gewerbe in Georgien“ — „ივერია“, 1901, 18 ივლ., № 155, გვ. 1—2.

რეც.: ზან-დენი. საზღვარ-გარედ (წერილი უცხოეთიდან). (... ცოტა რამ ქართველებზე [ფილიპე გოგინაიშვილის სადოქტორო დისერტაციის შესახებ]). — „ივერია“, 1902, 26 სექტ., № 205, გვ. 2—3.

რეც.: იშხანიანი, ბ. ბ-ნ ფ. გოგინაიშვილის წიგნის გამო *Das Gewerbe in Georgien, von Dr. Philipp Gogitschaischwili.* Tübingen, 1901. — „ცნობის ფურცელი“, — 1902, 22 ივნ., № 1845, გვ. 3 (წერილი თარგმნილია კლდის მიერ-სომხური ეურნალიდან, იხ. „ბურკი“. 1902, № 3).

20. კერძო ინიციატივა სახალხო სწავლა-განათლებლის საქმეში გერმანელთა შორის. — „ივერია“, 1901, 14 სექტ., № 199, გვ. 1—3; 26 სექტ., № 209, გვ. 1—4; 4 ოქტ., № 214, გვ. 1—3 ხელწერა: ფ. გ.

21. (რეცენზია): Merzbacher, G. *Aus den Hochregionen des Kaukasus-Wanderungen, Erlebnisse, Beobachtungen.* Leipzig, 1901. 2-B-de. კავკასიის მაღლობებიდან. მოგზაურობა, თავს-გადასავალი და დაკვირვებანი. ლეიპციგი. 1901. 2 ტომი. — „ივერია“, 1901, 6 ივლ., № 145, გვ. 1—3; 8 ივლ., № 147, გვ. 1—3; 10 ივლ., № 148, გვ. 2—3. ხელწერა: ფ. გ.

22. ბ-ნ. ბ. იშხანიანის რეცენზიის გამო (Gogitschaischwili Philipp, Das Gewerbe in Georg.) — „ცნობის ფურცელი“, 1902, 28 ივნ., № 1051, გვ. 1—3.

23. გადასახადები და მათი კლასიფიკაცია. — „კვალი“, 1902, 9 ივნ., № 24, გვ. 383—384; 16 ივნ., № 25, გვ. 397—399. ხელწერა: Z.

24. ეკონომიური წერილები. შაქარი და შაქრის საექსპორტო პრემიები. — „კვალი“, 1902, 30 ივნ., № 27, გვ. 431—435. ხელწერა: ფ. გ.

25. თფილისის საქალაქო არჩევნები. — „კვალი“, 1902, 22 აპრ., № 18, გვ. 289—291. ხელწერა: ფ. გ.

26. მომხმარებელი ამხანაგობანი ევროპაში. — „კვალი“, 1902, 19 მაისი, № 21, გვ. 347—348; 26 მაისი, № 22, გვ. 361—362. ხელმოწერა: რელია.

27. საქართველოს ეკონომიური განვითარება XIX ს. — უკუნეში. — „კვალი“, 1902, 1 დეკ., № 49, გვ. 782—784; 8 დეკ., № 50, გვ. 800—803. ხელწერა: ფ. გ.

28. ქალაქის მართვა-გამგეობა (ქალაქი და მისი საკურობანი. პოეზია, სწავლა-განათლება, ბინები, ქალაქის ღინანსები და აღებ-მცემობითი ეკონომია). — „კვალი“, 1902, 10 მარტი, № 11, გვ. 175—177; 17 მარტი, № 12, გვ. 189—191; 24 მარტი, № 13, გვ. 205—207; 31 მარტი, № 14, გვ. 221—223; 7 აპრ., № 15, გვ. 237—240. ხელწერა: ფ. გ.

29. ქუთაისის გუბერნიის მეაბრეშუმეთა პირველი ამხანაგობა. — „კვალი“, 21 აპრ., № 17, გვ. 273—275; ხელწერა: Z.

30. შეუსაბამო სახელი [სასოფლო-სამეურნეო ბანკი] — „კვალი“, 1902, 3 მარტი, № 10, გვ. 157—160, ხელწერა: ფ. გ.

1903

31. კერძო და საზოგადოებრივი ცხოვრება [ოჯახო. როგორც წყარო ცოცხალი ძალის, ოჯახის შექმნა, როგორც საზოგადოებრივი მოვალეობა]. — „ცნობის ფურცელი“, 1903, 29 ნოემბ., № 2337, გვ. 1—3; 6 დეკ., № 2344, გვ. 1—3; 13 დეკ., № 2351, გვ. 2—4.

32. „კვალის“ დუხჭირი „ნედოროსლები“. — „ცნობის ფურცელი“, 1903, 18 დეკ., № 2356, გვ. 2—3.

რეც.: ყვირილი [წერეთელი ირაკლი]. კიდევ ერთჯერ ბ-ნი გოგიჩაიშვილი და კიდევ ერთჯერ მისი აზრები. [პასუხად ფ. გოგიჩაიშვილის წერილისა — „ცნობის ფურცელი“, № 2356]. — „კვალი“, 1903, 21 დეკ., № 34, გვ. 542—544.

33. მიწის სიმცირე ჩვენს გლეხობაში და საგლეხო ბანკის საკურობა. — „ცნობის ფურცელი“, 1903, 1 აპრ., № 2112, გვ. 1—2; 2 აპრ., 2113, გვ. 1—3.

34. ოჯახი და საზოგადოებრივი ცხოვრება. ფელეტონი. ოჯახის გამრავლების მნიშვნელობა მცირე ერისათვის. ოჯახის წარმართვა და შეილებს გამოზრდა, როგორც საზოგადოებრივი მოღვაწეობა — „ცნობის ფურცელი“, 1903, 8 ნოემბ., № 2317, გვ. 1—3.

რეც: ყვირილელი [წერეთელი ირაკლი] ბ. ფ. გოგიჩაიშვილი და „საზოგადო მოღვაწეობა“. — „კვალი“, 1903. 16 ნოემბ., № 29, გვ. 461—463.

რეც: წერეთელი, ვასილ. სალიტერატურო შენიშვნები. კვალის პუბლიცატი. — ლიტერატურული თავხედობა. — ბ-ნი ფ. გოგიჩაიშვილის წერილი. საზოგადო მოღვაწეობა. — სოფელი და ქალაქი. — ქალაქის მუშა და გარყენილება. — ცოლიანობა და უცოლობა. — „ივერია“, 1903, 4 დეკ., № 259, გვ. 2—3.

35. ფილისტერული მსჯელობა. [რეცენზია; ჩარხიშვილი, გ. ვარენჯას ამბავი. მოთხრობა. 1903. 95. გვ.] — „ცნობის ფურცელი“, 1903, 11 ოქტ., № 2289, გვ. 1—3; 15 ნოემბ., № 2324, გვ. 1—3.

36. შრომის ბაზარი. — „ცნობის ფურცელი“, 1903, 20 სექტ., № 2269, გვ. 1—3; 27 სექტ., № 2276, გვ. 1—3; 4 ოქტ., № 2282, გვ. 1—3; 18 ოქტ., № 2296, გვ. 1—3.

37. ჩვენის ხალხი და ქართული პრესის მოვალეობა. — „ცნობის ფურცელი“, 1903, 20 დეკ., № 2358, გვ. 2—3; იხ. აგრ. 1904 წ.

38. Малоземелье среди крестьян Закавказья. (Доклад, читанный на заседании Императ. Кавказ. О-ва сельск. хоз. 11 февраля 1903 г.), — Тиф., 1903. 26 с.

39. Малоземелье среди крестьян Закавказья. (Сокращ. излож. доклада, читан. на заседании Императ. Кавказ. О-ва сельск. хоз-ва 11 февр. 1903 г.). — «Тифл. листок», 1903, 13 февр., № 36, с. 2.

40. Малоземелье среди крестьян Закавказья — «Кавказское сельское хозяйство», 1903, 20 февр., № 472, с. 933—935; 27 февр., № 473, с. 954—956; 6 марта, № 474, с. 971—972; 13 марта, № 475, с. 985—986.

რეც: Григорьев, А. Малоземелье в Закавказье (Корреспонденция «Нового времени») — «Новое время», 1903, 17—30 марта, № 9710, с. 4.

41. К вопросу о малоземельи на Кавказе. Ответ «Новому времени». — «Новое обозрение», 1903, 25 июня, № 6434, с. 3—4.

6—ელი. მიწის სიმცირე ჩვენს გლეხობაში (ფ. გოგიჩაიშვილის მიერ სამეურნეო საზოგადოებაში 1903 წლის 11 თებერვალს წაკითხული მოხსენების გამო). — „კვალი“, 1903, 9 მარტი, № 11, გვ. 174—175; 16 მარტი, № 12, გვ. 190—191.

სამეურნეო საზოგადოების კრება [კამათი ფ. გოგიჩაიშვილის მოხსენების — „ამიერკავკასიაში მიწის სიციფროვის“ გარშემო]. — „ივერია“, 1903, 2 მარტი, № 49, გვ. 2.

1904

42. 1903 წელი. ეკონომიური მიმოხილვა. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 1 იანვ., № 2368, გვ. 1—4.

43. ახალი კანონი სამარეწველო საწარმოში დაზიანებულ მუშათა შესახებ. შინაური მიმოხილვა. — „მოამბე“, 1904, № 8, განუ. 2, გვ. 59—78.

44. ბედნიერი ქვეყანა [ღროს დაფასებისა და შრომის ნაყოფიერების შესახებ]. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 5 ივნ., № 2515, გვ. 2—3.

45. დროებით ვალდებულ გლეხთა სანადელო მიწების გამოსყიდვის შესახებ. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 12 ივნ.,

. № 2522, გვ. 1—3; 19 ივნ., № 2529, გვ. 1—3; 26 ივნ., № 2536, გვ. 2—3; 17 ივლ., № 2556, გვ. 2—3.

46. ინტელიგენცია [ინტელიგენცია, როგორც სხვადასხვა წოდების ნაერთი, ინტელიგენცია და კლასობრივი ინტერესები, ინტელიგენცია და პროფესიული სოლიდარობა]. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 10 აპრ., № 2462, გვ. 1—3; 17 აპრ., № 2469, გვ. 1—3; 24 აპრ., № 2476, გვ. 2—3; 1 მაისი, № 2483, გვ. 2—3.

47. კერძო თაოსნობის საქიროება. შინაური მიმოხილვა [მიწათმფლობელობა საქართველოში] — „მოამბე“, 1904, № 2, განყ. 2, გვ. 125—154.

48. კიდევ ინტელიგენციაზე, — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 23 ოქტ., № 2648, გვ. 2—3; 30 ოქტ., № 2655, გვ. 2—3.

49. კავკასია. ქართველები და კავკასიის სხვა ხალხნი სწავლა-განათლების მხრით. — „მოამბე“, 1904, № 4, გვ. 123—153; № 5, გვ. 107—148, № 6, გვ. 73—96.

50. კლასიკური დეროვნული ინტერესები (ა. წულუკიძის „ოცნება და სინამდვილე“-ს წინააღმდეგ) შინაური მიმოხილვა. — „მოამბე“, 1904, № 9, განყ. 2, გვ. 109—131.

51. მოხერხებული დრო [ეროვნის შემოღების დროულობა საქართველოში]. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 9 ოქტ., № 2634, გვ. 2—4.

52. ნადელების სავალდებულო გამოსყიდვა, ხალხის განათლება და სახალხო წიგნსაცემ-სამკითხველოები, ქართველი. ვითარცა თავის დედაენის მოყვარე ქირისუფალი. შინაური მიმოხილვა. — „მოამბე“, 1904, № 7, განყ. 2, გვ. 50—70.

53. ნორვეგიული პიესა ქართველთა ცხოვრებიდან (რეცენზია: Hamsun Knut. Königin Tamara. Übersetzt von G. J. Klett. München, 1903). — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 17 იანვ., № 2381, გვ. 2—3, 27 იანვ., № 2391, გვ. 2—3.

რეც.: ბ-ნი ფ. გოგიჩაიშვილი „ცნობის ფურცელში“ არჩევს კ. ჰამსუნის დრამას „თამარ მეფეს“ [დამატებითი ცნობები კრებილიონის დრამის „ფარსმან და რადამისტის“ შესახებ. — „ივერია“, 1904 იანვ., № 14, გვ. 1.

54. პატარა სტატისტიკა — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 16 ოქტ., № 2641, გვ. 2—3.

55. პეტრე უმიკაშვილი (ნეკროლოგი). — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 28 მაისი, № 2507, გვ. 2—3.

56. რუსეთის ცხოვრება. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 26 ნოემბ., № 2681, გვ. 2—3; 1 დეკ. № 2686, გვ. 2—3.

57. საკამათო საგნები. სულერთია [ეროვნული და კლასობრივი ინტერესები. საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარება. უთანხმოება ალ. წულუკიძესთან]. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 11 დეკ., № 2696, გვ. 2—3; 18 დეკ., № 2702, გვ. 2—3.

58. საყურადღებო იუბილე [კლუხთა განთავისუფლება ბატონყმობისაგან]. შინაური მიმოხილვა. — „მოამბე“, 1904, № 11, განყ. 2, გვ. 87—110.

59. სახელით ჩვენსას, სახრავათ სხვისას... [ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების შესახებ]. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 15 მაისი, № 2496, გვ. 2—3.

60. სტატისტიკური ცნობები. კავკასიი: სივრცე და მცხოვრებნი. საქართველოს სივრცე და მცხოვრებთა

რ ა ო დ ე ნ ო ბ ა. ცხრილები — წიგნ. საქართველოს კალენდარი ვალ. გუნიასი. რედ. ფ. გოგიჩაიშვილისა. წელიწადი XIII. თბ. 1904. გვ. 158—170, 228—230. 281—292. ხელმოუწერელია. აღნიშნული წიგნის წინასიტყვაობაც მას ეკუთვნის. რეც.: მკითხველი, „საქართველოს კალენდარი“ ვ. გუნიასი, რედ. ფ. გოგიჩაიშვილისა — „კვალი“, 1904. 1 თებ., № 5, გვ. 13—15.

რეც.: X [მაკეარიაანი, ივანე], საქართველოს კალენდარი, 1904, ვალ. გუნიასი, რედ. ფ. გოგიჩაიშვილისა. წელიწადი მეცამეტე. ტფილისი, 720 გვ. — „მოამბე“, 1904, № 2, განყ. 11, გვ. 108—110.

61. ქ ა რ თ უ ლ ი დ ა უ ზ ო გ ვ ე ლ ო ბ ა [ქართველისა და ევროპელის შედარება]. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 13 მარტი, № 2437, გვ. 2—3; 16 მარტი, № 2440, გვ. 2—3.

62. ქ ა რ თ უ ლ ი თ ე ა ტ რ ი. შინაური მამოხილვა. — „მოამბე“, 1904. № 10, განყ. 2, გვ. 117—137.

63. ჩ ვ ე ნ ე ბ უ რ ი ს ა ქ მ ი ა ნ ო ბ ა (ბავშვთა აღზრდა უცხოეთში. პატრიოტობა. შრომის სიყვარული და სიცრუის გმობა. ჩვენი ინტელიგენციის ფუქსჯატობა) — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 20 მარტი, № 2444, გვ. 2—3; 3 აპრ., № 2455, გვ. 2—4.

64. ჩ ვ ე ნ ი ე კ ო ნ ო მ ი უ რ ი გ ა კ ი რ ე ვ ბ ა. შინაური მიმოხილვა — „მოამბე“, 1904, № 1, განყ. 2, გვ. 63—94.

65. ჩ ვ ე ნ ი ს უ ს ტ ი მ ხ ა რ ე ვ ბ ი [ქართველების ნაკლოვანებები: უდიდებულანობა. სიღრმის ნაკლებობა. წინდაუხედავობა, ზნეობრივი მოვლულობის შეგნების სისუსტე]. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 31 იანვ., № 2395, გვ. 1—3.

66. ჩ ვ ე ნ ი შ ე უ გ ნ ე ბ ლ ო ბ ა [ქართული ენის სწავლების უგულუბეზღობა. ჩართულია სტატისტიკური მასალა] — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 13 ნოემბ., № 2669, გვ. 2—3; 20 ნოემბ., № 2676, გვ. 2—3.

67. ჩ ვ ე ნ ი ხ ა ლ ხ ი დ ა ქ ა რ თ უ ლ ი პ რ ე ს ი ს მ ო ვ ა ლ ე ო ბ ა. — „ცნობის ფურცელი“, 1904, 10 იანვ., № 2375, გვ. 1—2; 21 თებ., № 2416, გვ. 2—3; 6 მარტი, № 2430, გვ. 2—3.

68. წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ე ა ო ბ ა [„საქართველოს კალენდრის“ გამოცემის გადასვლა ქ. შ. წ. კ. გ. საზ. გამგეობის ხელში. ფ. გოგიჩაიშვილის რედაქტორობითი] — „საქ. კალენდარი“, 1904, გვ. 1.

1905

69. ა დ ა მ ი ა ნ ი ს ა დ ა მ ო ქ ა ლ ა ქ ი ს ძ ი რ ი თ ა დ ი უ ფ ლ ე ბ ა ნ ი — „ივერია“, 1905, 28 აპრ., № 62, გვ. 3.

70. ა ე ტ ო ნ ო მ ი ა დ ა მ შ რ ო მ ე ლ ი ხ ა ლ ხ ი ს ი ნ ტ ე რ ე ს ე ბ ი. — „ივერია“, 1905, 7 აპრ., № 47, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

71. ა ი ისტორია [ეროვნული საკითხი]. — „ივერია“, 1905, 6 დეკ., № 220, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

72. ა მ ი ნ ის ტ ი ა [რუსეთში მოსალოდნელი ამინისტიის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 21 აგვ., № 148, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

73. ა მ ო მ რ ჩ ე ვ ე ლ თ ა მ ო მ შ ა დ ე ბ ა ი ნ გ ლ ის შ ი. — „ივერია“, 1905, 26 აპრ., № 60, გვ. 1—2, ხელწერა: —**

74. ა მ ო მ რ ჩ ე ვ ე ლ ე ბ ი დ ა დ ე პ უ ტ ა ტ ი — „ივერია“. 1905, 15 ივნ., № 100, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

75. ა ხ ა ლ ი დ ა წ ე ს ე ბ უ ლ ე ბ ა რ უ ს ე თ შ ი [სახელმწიფო სათათბიროს შესახებ]. „ივერია“, 1905, 10 აგვისტ., № 139, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

76. ახირებული მდგომარეობა [ეროვნული ავტონომიის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 11 მაისი, № 72, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
77. ახირებული „პატრიოტობა“ [პრესა და ეროვნული ერთობის საკითხი] — „ივერია“, 1905, 20 მარტი, № 32, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
78. ახირებული სოლიდარობა [უთანხმოება სომხებსა და თათრებს შორის] — „ივერია“, 1905, 24 სექტ., № 172, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
79. ბარაქაღა! [საქართველოს ავტონომიის მოწინააღმდეგეთა — მაჩაბელის, გაბაევისა და ჭაბადარის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 21 აპრ., № 56, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
80. ბიუროკრატია და საერო განათლება. — „ივერია“, 1905, 8 მაისი, № 71, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
81. ბიუჯეტის საკითხი ინგლისში — „ივერია“, 1905, 18 მაისი, № 78, გვ. 2. ხელწერა: — *.
82. ბოიკოტი [„კახეთის“ შევენახეთა ამხანაგობისათვის თბილისში ბოიკოტის გამოცხადება. სიტყვა — ბოიკოტის განმარტება და ისტორია] — „ივერია“, 1905, 14 აგვისტო, № 143, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
83. ბულგარეთის წარსულიდან. — „ივერია“, 1905, 29 მაისი, № 87, გვ. 2. ხელწერა: — *.
84. ბურჟუაზიული ტაქტიკა [სომეხ ბურჟუაზიის ტაქტიკა ოსმალეთიდან გადმოსახლებულ სომეხთათვის ნადელების მიცემის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 7 მაისი, № 70, გვ. 1; 8 მაისი, № 71, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
85. გადმოსახლება თუ დასახლება? [მიწის სიმციროს შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 24 თებ., № 8, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
86. გაზ. „მშაკის“ აზრი ქართველ-სომეხთა ურთიერთობის შესახებ. — „ივერია“, 1905, 10 მარტი, № 22, გვ. 3. ხელმოუწერელია.
87. გამარჯვება [17 ოქტომბრის მანიფესტის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 26 ოქტ., № 190, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
88. განუხორციელებელი „ერთობა“ [მემამულისა და გლეხის ერთობა]. — „ივერია“, 1905, 5 მაისი, № 68, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
89. „გაპროლეტარების“ მოძღვრება და ჩვენი ცხოვრება [მოსახლეობის გამრავლება და მიწის სიმცირე, როგორც მიზეზი გაპროლეტარების. „რადიკალ იდეოლოგიებისა და „დასელების“ შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 4 სექტ., № 157, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
90. გარეგნობა მომტყუებელია [საქართველოში სამრევლო მუშა-ხელის არსებობა. გლეხობა და სოციალ-დემოკრატიული პროგრამა]. — „ივერია“, 1905, 24 აგვ., № 150, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
91. გასაგები გულისწყრომა [„არშალისის“ პროტესტი მოგზაურში“ დაბეჭდილ ფ. მახარაძის წერილის გამო. დასელები კლასობრივ და ეროვნულ ინტერესების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 27 სექტ., № 174, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
92. გაუგებარი მოვლენა (ეროვნული საკითხი). — „ივერია“, 1905, 1. დეკ., № 216, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
93. გაუგებრობა [ეროვნული ავტონომიის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 24 აპრ., № 59, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
94. გაფიცვა და მომრიგებელი კომიტეტები. — „ივერია“, 1905, 19 ნოემბ. № 210, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

95. გერმანიის წარსულიდან — „ივერია“, 1905, 1 მაისი, № 65, გვ. 3; 22 მაისი, № 82. გვ. 4. 4 ივნ., № 92. გვ. 3 — 4; 5 ივნ., № 93, გვ. 4. ხელმოუწერელია.

96. გლეხობა და „გაპროლეტარების“ მოძღვრება. — „ივერია“, 1905, 26 აგვ., № 152, გვ. 1 ხელმოუწერელია.

97. გლეხობის „ბურჟუაზია“ [მარქსის, ენგელსისა და კაუტსკის შეხედულებანი აღნიშნულ საკითხის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 1 სექტ., № 155, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

98. გონიერება! [ავარარული მოძრაობა ქართლში] — „ივერია“, 1905, 8 მარტი, № 20, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

99. გულწრფელობა [ეროვნული საკითხი] — „ივერია“, 1905, 15 მარტი, № 27, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

100. გურიის მოძრაობის გამო — „ივერია“, 1905, 15 თებ., № 3, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

101. დამახასიათებელი ამბავი [ქართული ენის უგულვებელყოფა, პ. ვედვენიშვილის შესახებ.] — „ივერია“, 1905, 9 ოქტ., № 184, გვ. 1. ხელმოუწერელია. იხ. აგრ. — ამავე წლის „ივერია“, № 176.

102. დანარჩენი მუხლები [მცირემიწიან და უმიწაწყლო სომეხ გლეხთა კავკასიის სახაზინო მიწებზე დასახელების შესახებ] — „ივერია“, 1905, 30 აპრ., № 64, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

103. დახმარება [გურიის აჯანყების გამო] — „ივერია“, 1905, 3 ნოემბ., № 196, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

104. დედენა სკოლაში — „ივერია“, 1905, 3 ივნ., № 91, გვ. ხელმოუწერელია.

105. დღევანდელი ვითარება [პოლიტიკური ცხოვრების მოკლე მიმოხილვა.] — „ივერია“, 1905, 14 ოქტ., № 188, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

106. ეკლესია და სახელმწიფო. — „ივერია“, 1905, 17 აპრ., № 55, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

107. ეკონომიური გაძლიერება და ბურჟუაზიული ნაციონალიზმი. — „ივერია“, 1905, 23 სექტ., № 171, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

108. ერთი საარჩევნო პროექტი. — „ივერია“, 1905, 17 მაისი, № 77, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

109. ერთის გამწესების გამო [ი. გ. ამილახვარის ბაქოს გუბერნიის უფროსად დანიშვნის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 25 თებ., № 9, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

110. ერთობა [ეროვნული საკითხი]. — „ივერია“, 1905, 1 მარტი, № 13, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

111. „ერთობის“ ნიადაგი (ქართველებისა და სომხების ურთიერთობის შესახებ). — „ივერია“, 1905, 17 მარტი, № 29, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

112. ეროვნული ავტონომია და სოციალ-დემოკრატია. — „ივერია“, 1905, 9 დეკ., № 222, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

113. ეროვნული განხეთქილება და დემოკრატია. — „ივერია“, 1905, 14 სექტ., № 164, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

114. ეროვნული საკითხი და რუსეთის „პატრიოტები“. — „ივერია“, 1905, 3 დეკ., № 218, გვ. 1 ხელმოუწერელია.

115. ეროვნული საკითხი და ტერიტორიალური სოლქო-
ავტონომია — „ივერია“, 1905, 17 სექტ., № 166, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

116. ეროვნული საკითხის ახალი განმარტება. — „ივე-
რია“, 1905, 23 ნოემბ., № 212, გვ. 1. ხელწერა: მ.

117. ეს ლანდელი დრო [პოლიტიკური ცხოვრების მიმოხილვა ჩვენში
და რუსეთში. რეფორმების შემოღება]. — „ივერია“, 1905, 16 თებ., № 2, გვ. 1,
ხელმოუწერელია.

118. ვერ გაიხარებენ [მაჰმადიან და ქრისტიან ქართველთა ურთიერ-
ობის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 24 მაისი, № 83, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

119. ვინ „აბნელებს“? [ეროვნული საკითხი] — „ივერია“, 1905, 29 აპრ.,
№ 63, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

120. ვინ ვის არჩენს? [რუსეთის სამრეწველო ნაწარმის მომხარებისა
და რეალიზაციის შესახებ კავკასიაში] — „ივერია“, 1905, 19 მაისი, № 79, გვ.
1. ხელმოუწერელია.

121. ვისი „დაპყრობა“ უნდათ? [გურიის აჯანყებისა და მთავრობის
ძიერ გურიაში ჭარბის გაგზავნის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 30 ოქტ., № 193,
გვ. 1. ხელმოუწერელია.

122. თავადაზნაურთა კრებას [ბანკის მოგების განაწილება. მოს-
წველეთათვის სტიპენდიების დანიშვნა]. — ივერია“, 1905, 5 ივნ., № 93. გვ. 1.
ხელმოუწერელია.

123. თავადაზნაურთა კრების მოვალეობა [საქართველოს
დამოუკიდებელი თვითმართვლობისა და ავტონომიის შესახებ]. — „ივერია“,
1905, 31 მარტი, № 41, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

124. თეოდორ რუხველტი შეერთებულ შტატების პრე-
ზიდენტი ამერიკაში, — „ივერია“, 1905, 1 მარტი, № 13, გვ. 2—3.
ხელწერა: —

125. თვითმმართველობა და დეცენტრალიზაცია —
„ივერია“, 1905, 3 აპრ., № 44, გვ. 3, ხელწერა: —

126. იერიში [ქართლის თავადაზნაურთა მხერ სუბსიდიების მოთხოვნა], —
„ივერია“, 1905, 12 ივნ., № 98, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

127. ინგლისში [პარლამენტი და დედოფალი ვიქტორია, პარლამენტი, რო-
გორც უმადლესი საკანონმდებლო ორგანო, სავადასახადო სისტემა]. — „ივერია“,
1905, 24 თებ., № 8, გვ. 1. ხელწერა: — ლი.

128. ინტელიგენცია და „მემართულება“. [ინტელიგენცია, რო-
გორც დამცველი გარკვეული საზოგადოებრივი ჯგუფის ინტერესებისა, განურჩევ-
ლად კლასობრივი წარმოშობისა. ამავე ხომერში დაბეჭდილ ს. ხუნდაძის წერი-
ლის გამო]. — „ივერია“, 1905, 15 მაისი, № 76, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

129. კავკასიის ერთა პოლიტიკურა ცხოვრების საკით-
ხი. — „ივერია“, 24 მარტი, № 36, გვ. 1; 25 მარტი, № 37, გვ. 1; 27 მარტი,
№ 38, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

130. კავკასიის მნიშვნელობა რუსეთის ხაზინისათვის —
„ივერია“, 1905, 12 აპრ., № 51, გვ. 1; 13 აპრ., № 52, გვ. 1; 18 მაისი, № 78,
გვ. 1. ხელმოუწერელია.

131. კავშირების თავისუფლება... — „ივერია“, 1905, 15 მაისი,
№ 76, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

132. კანონი და კანონიერება [კანონიერება და ბიუროკრატია]. —
„ივერია“, 1905, 29 ოქტ., № 192, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

133. კიდევ ავტონომიისა და მშრომელი ხალხის ინტერესებზე. — „ივერია“, 1905, 28 აპრ., № 62, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
134. კიდევ ეროვნული ავტონომია და სოციალ-დემოკრატია. — „ივერია“, 1905, 11 დეკ., № 224, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
135. კლასობრივი არითმეტიკა და ლოღიკა [კლასთა ბრძოლის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 11 აგვ., № 140, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
136. კლასობრივი ინტერესება და ეროვნება — „ივერია“, 1905, 7 ოქტ., № 182, გვ. 1—2. ხელმოუწერელია.
137. კრების თავისუფლება ევროპაში — „ივერია“, 1905, 31 იულ., № 132, გვ. 1. ხელწერა: —————*
138. მადაც ასეთი უნდა! [ოსმალეთიდან გადმოსახლებულ სომეხთა სოხუმის ოლქში დასახლების შესახებ. უთანხმოება სომეხ ბურჟუაზიასთან]. — „ივერია“, 1905, 26 აპრ., № 60, გვ. 1; 27 აპრ., № 61, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
139. მასწავლებელ ქალთა საზოგადოების სკოლა (მშობლიურ ენის უფლებელყოფის შესახებ). — „ივერია“, 1905, 18 სექტ., № 167, გვ. 1 ხელწერა: მ.
140. მეტი თვითცნობიერება! [ქართული ენის სწავლების საქმე სათავდაზნაურო სკოლაში. სტატია დაწერილი: კორხანდის საწინააღმდეგოდ]. — „ივერია“, 1905, 2 იულ., № 107, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
141. მთავრობამ უკან დაიხია. — „ივერია“, 1905, 18 ნოემბ., № 209, გვ. 1. ხელწერა: მ.
142. მიმოსვლის თავისუფლება [რუსეთის პროგრესიული პარტიების ბრძოლა საპასპორტო დებულების წინააღმდეგ ქალაქიდან სოფელში და სოფლიდან ქალაქში თავისუფალი მიმოსვლისათვის]. — „ივერია“, 1905, 22 მაისი, № 82, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
143. მინისტრების პასუხისმგებლობა უფლებრივ სახელმწიფოში. — „ივერია“, 1905, 12 ივნ., № 98, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
144. მოვალეობა [ზნეობრივობის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 30 სექტ. № 177, გვ. 1.
145. მომავალი საერო კრება და რუსეთის წარმომადგენლები — „ივერია“, 1905, 27 მარტი, № 38, გვ. 2—3. ხელწერა: —————*
146. მოქალაქეთა უფლებები ინგლისში. — „ივერია“, 1905, 22 თებ., № 6, გვ. 2—3. ხელწერა: —————*
147. მოქალაქის უფლებათა უზრუნველყოფა ამერიკის შეერთებულ შტატებში [ფორტუნატოვსკის წერილიდან]. — „ივერია“, 1905, 8 სექტ., № 160, გვ. 2—3, ხელმოუწერელია.
148. მოხელე და მოქალაქე [საპროფესიო კავშირებისა და საერთოდ ორგანიზაციათა შექმნისათვის] — „ივერია“, 1905, 17 ნოემბ., № 208, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
149. მშრომელთა უფლება [მუშათა ახალი მოქალაქეობრივი ცხოვრებისა და უფლებების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 10 აპრ., № 50, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
150. ნუ გეში [სამეგრელოს სკოლებში ქართული ენის სწავლების შესახებ. უთანხმოება თ. ჟორდანიასთან]. — „ივერია“, 1905, 29 მარტი, № 39, გვ. 1. ხელმოუწერელია
151. ორნაირი ლოღიკა [საქართველოს ავტონომიისა და „დასელებ-

თან უთანხმოებას შესახებ) „ივერია“, 1905. 20 ივლ. № 122. გვ. 1. ხელმოუწერელია.

152. პარტიები და მათი ურთიერთობა — „ივერია“, 1905. 6 სექტ. № 158. გვ. 1. ხელმოუწერელია.

153. პეტრე უშიაკაშვილი [წინასიტყვაობა, მოკლე ბიოგრაფია]. წიგნ. უშიაკაშვილი, პეტრე. სახალხო ლექსები. მცირე ტომთა ენებზე. სამხადისი. ტფ., ამხ. „უისკარი“-ს გამოც. 1905. გვ. 3—25.

154. პირველი საიმედო ნაბიჯი [თავდაზნაერთა კრების გადაწყვეტილება ავტონომიისა და თვითმმართველობის შესახებ]. „ივერია“, 1905, 1. აპრ., № 42. გვ. 1. ხელმოუწერელია.

155. პოლიტიკური ბედოვლათობა [ჩვენი დასელები გერმანული სოციალ-დემოკრატიის ტაქტიკის გადმომტანნი. დასელები და კლასთა ბრძოლა]. — „ივერია“, 1905, 31 სექტ., № 156. გვ. 1. ხელმოუწერელია.

156. პოლიტიკური ცვლილებების აუცილებლობა — „ივერია“, 1905, 9 ივნ., № 95. გვ. 1. ხელმოუწერელია.

157. პოლონეთი და რუსეთი — „ივერია“, 1905, 13 აპრ., № 52, გვ. 2—3. ხელმოუწერელია.

158. პოლონეთის მდგომარეობა. „ივერია“, 1905. 22 თებ., № 6. გვ. 2. ხელწერა: X.

159. „პრაქტიკული“ ოპორტუნიზმი [ბიუროკრატიზმის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 3 ივლ., № 108, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

160. პრესისა [„მოგზაურის“ კორესპონდენცია საგურამოს გლეხთა მოძრაობის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 15 აპრ., № 54, გვ. 2. ხელმოუწერელია.

161. პრესისა [სომხებისა და თათრების ურთიერთობა]. — „ივერია“, 1905, 14 ივნ., № 99, გვ. 4. ხელმოუწერელია.

162. პრესა და საზოგადოება — „ივერია“, 1905. 17 მარტ., № 29, გვ. 2—3. ხელწერა: —————°

163. პრესის ზრდა [ბიუროკრატიზმი და კულტურული ცხოვრება. პრესის განვითარებისათვის საჭირო პირობები] — „ივერია“, 1905, 31 ივლ., № 132. გვ. 1. ხელმოუწერელია.

164. პრესის თავისუფლება. — „ივერია“. 1905, 23 თებ., № 7, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

165. პროექტი [სკოლის რეორგანიზაციის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 19 ივნ., № 104, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

166. ყორესის აზრი სამშობლოსა და ეროვნული საკითხის შესახებ — „ივერია“, 1905. 29 მაისი, № 87, გვ. 1—2. ხელმოუწერელია.

167. რა გამოიმკვლავნდა? [ადრესი საქართველოს ავტონომიისა და თვითმმართველობის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 2 აპრ., № 43, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

168. რა დაეარქვათ? [ყურ. „მოგზაურის“ რედაქციასთან უთანხმოებისა და ეთიკისა და პოლემიკის ტონის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 1 ოქტ., № 178, გვ. 1—2; 6 ოქტ., № 181, გვ. 1.

169. რეფორმები თუ რეფორმა? [რევიზის შეცვლა. როგორც ძირითადი რეფორმა] — „ივერია“, 1905, 29 მაისი, № 87, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

170. რეფორმების მსვლელობა [18 თებერვლის რესკრიპტით და-

პირებულ რეფორმების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 6 აპრ., № 46, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

171. როგორ დამშვიდდეს ხალხი? [ზნეობრივ და ქონებრივ კრიზისისა და მართვა-გამგეობის რეფორმის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 8 ივლ., № 112, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

172. რუსეთი 1730 წელს — „ივერია“, 1905, 5 ოქტ., № 180, გვ. 1—2. ხელწერა: —————*

173. რუსეთი 1905 წელს — „ივერია“, 1905, 11 აგვისტო, № 140, გვ. 2—3. ხელმოუწერელია.

174. რუსეთის პრესა და კავკასიის ამბები [ყალბი ცნობები კავკასიის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 10 სექტ., № 161, გვ. 1—2, ხელმოუწერელია.

175. რუსეთის ფლოტის ბედი — „ივერია“, 1905, 20 მაისი, № 80, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

176. საგულისხშიერო კრება [თავად-აზნაურობა და გლეხობა]. — „ივერია“, 1905, 28 ივლ., № 129, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

177. საგულისხშიერო ფაქტი [„პატრიოტობისა“ და დედა-ენის პატივისცემისათვის] — „ივერია“, 1905, 12 ოქტ. № 186, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

178. სადღეისო. მოლოდინში... [ბიუროკრატია რუსეთში]. — „ივერია“, 1905, 23 ივლ., № 125, გვ. 3—4. ხელწერა: —————*

179. საერთო კანონმდებლობა და დამოკიდებულებები [საქართველოს ავტონომიის შესახებ. უთანხმოება მ. ვ. შანაველთან]. — „ივერია“, 1905, 3 აპრ. № 44, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

180. საერთო პოლიტიკური მოძრაობა და კლასობრივი ინტერესები [რუსეთში პოლიტიკური მოძრაობა. „ცნობ.ს ფურცლის“ 15 მაისის ნომერში დაბეჭდილ წერილის (ავტორი ბ-ნი გ. რ.) კრიტიკა] — „ივერია“, 1905, 26 მაისი, № 85, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

181. საერთო სკოლა — „ივერია“, 1905, 11 სექტ., № 162, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

182. სამართლიანი მოთხოვნები [ასოთამწყობთა მდგომარეობა]. — „ივერია“, 1905, 22 მარტი, № 34, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

183. სამარეწველო სასამართლო — „ივერია“, 1905, 2 ნოემბ., № 195, გვ. 3. ხელწერა —————*

184. სამხედრო წესი [რუსეთის რეაქციული გაზეთები მთავრობის სამხედრო წესების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 29 ივნ., № 105, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

185. სანადელო მიწები [გლეხობის განთავისუფლების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 6 ნოემბ., № 199, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

186. საომარი ტექნიკა და რევოლუცია [გურიის მოსალოდნელი აჯანყება. აჯანყება, როგორც ბრძოლის მოძველებული ფორმა. ფაქტები ევროპის ისტორიიდან]. — „ივერია“, 1905, 28 ოქტ., № 191, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

187. საპროფესიო კავშირები — „ივერია“, 1905, 20 ნოემბ., № 211, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

188. სასკოლო რეფორმა — „ივერია“, 1905, 2 ივნ., № 90, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

189. სატერიტორიო სტრუქტურა-მოწყობა [ოსმალეთიდან

გადმოსახლებულ სომეხთა დასახლების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 30 მარტი, № 40, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

190. საფრანგეთი ახალშენებში [კოლონიური ჩაგვრა]. — „ივერია“, 1905, 22 თებ., № 6, გვ. 3. ხელწერა: — ლ.

191. საფრანგეთის წარსულიდან 1830 წლამდის (დუბროვსკის წერილიდან) „ივერია“, 1905, 12 აგვ., № 141, გვ. 3; 26 აგვ., № 152, გვ. 2. ხელწერა: —

192. საშინელი ამბავი [ფ. მახარაძის წერილის — „ისტორიული მარაკვეთების“ გამო]. — „ივერია“, 1905, 20 სექტ., № 168, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

193. საქირო საქმე [შობლიურ ენაზე სწავლების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 6 ივლ., № 110, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

194. საქიროა ახალი სკოლისათვის მოვემზადოთ [მეცნიერულ და დემოკრატიულ პრინციპზე აგებულ პროგრამებისა და სახელმძღვანელოების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 24 ივლ., № 126, გვ. 4, ხელწერა: X.

195. სახელმწიფო და მოქალაქე — „ივერია“, 1905, 19 ივნ., № 104, გვ. 2—3. ხელმოუწერელია.

196. სისხლის დერატფილისში [სომხებისა და თათრების უთანხმოება] — „ივერია“, 1905, 27 ნოემბ., № 213, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

197. სკოლის რეორგანიზაცია. — „ივერია“, 1905, 5 ივნ., № 93, გვ. 1. ხელწერა: Z.

198. სოლიდარობა (ისტორიული ნარკვევი) [1 მაისის დღესასწაულის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 3 მაისი, № 66, გვ. 1; 5 მაისი, № 68, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

199. სომეხ-მამადიანების უთანხმოება — „ივერია“, 1905, 25 აგვ., № 151, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

200. ტერიტორია და ეროვნება [გაზ. „მშაქში“ დაბეჭდილ წერილს გამო. გადმოსახლებულ სომხებისათვის ნაძელების მიცემის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 13 ოქტ., № 187, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

201. ტიპიური ნიმუში [ქართული ენის უგულებელყოფის გამო. სტუდენტ პ. გედევანიშვილის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 29 სექტ., № 176, გვ. 1. იხ. აგრეთვე ამავე წლის „ივერია“ № 184.

202. ტფილისი. 29 ნოემბერი [სომხებისა და თათრების უთანხმოება]. — „ივერია“, 1905, 29 ნოემბ., № 214, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

203. ტფილისის საბჭოს გადაწყვეტილება [დუბუტაიის გაგზავნა კავკასიისათვის საკონსტიტუციო უფლებათა მოსაპოვებლად. კომისია კავკასიის ხალხთა საქიროებისათვის. ხმოსნები და სომეხი ბურჟუაზია]. — „ივერია“, 1905, 13 მარტი, № 25, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

204. ტფილისის სათავადაზნაურო სკოლა. — „ივერია“, 1905, 1 იანვ., № 89, გვ. 1—2.

205. უდანაშაულო მსხვერპლი [ქართველ ჯარისკაცთა სამხედრო ვალდებულების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 27 თებ., № 11, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

206. უდროეა? [ავტონომიისა და თვითმმართველობის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 9 აპრ., № 49, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

207. უმადლესი რესკრიპტი [ნამესტნიკობის აღდგენის შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 3 მარტი, № 15, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

208. „უფლებაც“ აღმოჩნდა... [ოსმალეთიდან სომეხთა გადმოსახლება და გაზ. „შშაის“ რედაქციასთან უთანხმოება] — „ივერია“, 1905, 22 მაისი, № 86, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
209. უძლეური წრიბინი... [გაზ. „შშაის“ რედაქციასთან უთანხმოება] — „ივერია“, 1905, 6 მაისი, № 69, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
210. „ფილოსოფიური“ პუბლიკაცია [კრიტიკა „ცნობის ფურცლის“ „ფილოსოფოსისა“ (გ. რ.) მუშისა და კაპიტალისტის ურთიერთობისა და კერძო საკუთრების შესახებ] — „ივერია“, 1905, 31 მაისი, № 88, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
211. „ქართული“ გიმნაზია [ტფილისის სათავადაზნაურო სკოლის შესახებ] — „ივერია“, 1905, 9 ივლ., № 113, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
212. ქართლის გლეხთა მოძრაობის გამო. — „ივერია“, 1905, 10 მარტი, № 22, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
213. ქართული თეატრი — „ივერია“, 1905, 26 თებ., № 10, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
214. ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურთა კრების დადგენილება [ადრესი ხელმწიფეს ქართველი ერის სპირიტუალთა შესახებ — ავტონომიის მოთხოვნა]. — „ივერია“, 1905, 14 აპრ., № 53, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
215. ყალბი დასკვნა [უთანხმოება დასელებთან. დასელების პროგრამა და ქალაქის ბურჟუაზია]. — „ივერია“, 1905, 25 აგვ., № 151, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
216. შეერთება [კავკასიის ერების შეკავშირების სპირიტუალთა]. — „ივერია“, 1905, 22 თებ., № 6, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
217. შინ და გარედ [ზრდილობისა და ეთიკის შესახებ], „ივერია“, 1905, 28 სექტ., № 175, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
218. ჩააგონეთ! [ქართლის მემამულეებისა და გლეხების ურთიერთობა]. — „ივერია“, 1905, 12 მარტი, № 24, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
219. ჩვენებური „ლიბერალები“ [ხმონები და არჩევნების დემოკრატიული პრინციპი] — „ივერია“, 1905, 16 ივნ., № 101, გვ. 1; 18 ივნ., № 103, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
220. ჩვენებური საქმის ბოლო [თბილისის სათავადაზნაურო სკოლის შესახებ. უთანხმოება სასკოლო რეორგანიზაციის ახალი პროექტის გამო], „ივერია“, 1905, 5 ივლ., № 109, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
221. ჩვენი შეუგნებლობა [დღდაუნაზე სწავლების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 1 ივლ., № 106, გვ. 1. ხელწერა: z
222. ჩვენს მკითხველებს [გაზეთის მიზანდასახულებისათვის]. — „ივერია“, 1905, 17 თებ., № 1, გვ. 1. ხელმოუწერელია.
223. ცენტრალიზმი და ფედერალიზმი გერმანიის მუშათა პარტიაში [ჰიუგო ლინდმანის წერილიდან] — „ივერია“, 1905, 24 სექტ., № 172, გვ. 2—3. ხელმოუწერელია.
224. ციხე შიგნიდან გატყდება!... [„ივერიის“ ახალ რედაქციის ხელში გადასვლისა და სამეგრელოს სკოლებიდან ქართული ენის განდევნის შესახებ], — „ივერია“, 1905, 20 თებ., № 4, გვ. 1—2.
225. ძველი ანდაზა და ახალი დრო [სომხურ ბურჟ. შოვინისტურ გაზეთების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 10 დეკ., № 223, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

226. ძველი კირი [ქართველ ინტელიგენციის შესახებ]. — „ივერია“. 1905. 30 ივლ., № 131, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

227. ძველი წესი ახალ ქერქში [რუსეთში სახელმწიფო საბჭოს შესახებ]. — „ივერია“, 1905. 6 აგვ. № 137 გვ. 1. ხელმოუწერელია.

228. „ძმობის“ გამოცხადების შემდეგ [კავკასიის ერთა ერთიერთობის შესახებ]. — „ივერია“, 1905. 5 მარტი, № 17, გვ. 1; 6 მარტი, № 18, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

229. ძველი მდგომარეობა [რუსეთ-იაპონიის ომის შესახებ]. — „ივერია“. 1905. 7 ივლ., № 111, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

230. წერა კითხვის საზოგადოების საყურადღებოდ [ახალი სკოლის გახსნის შესახებ]. — „ივერია“. 1905. 29 ივლ., № 130. გვ. 1. ხელწერა: X

231. წერილი და მსხვილი წარმოება ევროპის სასოფლო მეურნეობაში — ივერია“, 1905. 8 სექტ. № 160. გვ. 1. ხელმოუწერელია.

232. ხალხის აზრი [საერობო დაწესებულებათა შემოღების შესახებ]. — „ივერია“, 1905, 16 ივლ., № 119, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

233. ხალხის უმრავლესობა და ჩვენი „დასელები“ [კმათი დასელებთან საქართველოს ავტონომიის შესახებ]. — „ივერია“. 1905. 4 აგვ., № 135, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

234. ხელზე მოსამსახურეთა მოთხოვნების გამო [რესტორან-სასტუმროების ლაქია — მზარეულებს და კერძო სახლებში მოსამსახურეთა მოთხოვნებისა და უფლება-მოვალეობის შესახებ]. — „ივერია“. 1905. 8 აპრ. № 48, გვ. 1. ხელმოუწერელია.

235. ხმოსანთა დეპუტატი [დეპუტატიის გაგზავნა საერობო კრებაში მონაწილეობის უფლების სათხოვრავ]. — „ივერია“, 1905. 9 მარტი, № 21. გვ. 1. ხელმოუწერელია.

1906

236. ავაზაკობა და მთავრობის რაქტიკა [მთავრობა მხოლოდ სიტყვით იცავს „კანონიერებას“]. — „ივერია“. 1906. 4 ივნ. № 14, გვ. 1—2. ხელწერა: X.

237. აგრარული რეფორმები ირლანდიაში. — „ივერია“, 1906. 11 ივნ. № 15. გვ. 12—15. ხელწერა: მ.

238. აგრარული საკითხი [აგრ. საკითხი რუსეთის რევოლუციაში. რუსი და ქართველი გლეხი. ქართული აგრ. ლიტ. ნაკლებობა] — „ივერია“. 1905. 2 ივლ. № 18, გვ. 11—12; 9 ივლ. № 19, გვ. 12—14. ხელწერა: — ლ.

239. არჩევნების შემდეგ [სახელმწიფო სათათბიროს წევრების არჩევნები ქუთაისსა და თბილისში. სოც.-დემოკრ. პარტიის გამარჯვება]. — „ივერია“. 1906. 14 მაისი, № 11. გვ. 1—2.

240. არჩევნების წინ [საქართველოში მოქმედი პარტიები და მათი პრინციპი]. — „ივერია“. 1906. 23 აპრ., № 8. გვ. 1—3.

241. აღდგომა [რეაქციის „აღდგომა“ და გადაუმეხებელი წოდება]. — „ივერია“, 1906. 2 აპრ., № 5, გვ. 1—2. ხელმოუწერელია.

242. „ბოიკოტი“ [ქართველების სათათბიროს არჩევნებში მონაწილეობის შესახებ]. — „ივერია“. 1906. 12 მარტი, № 2, გვ. 1—2. ხელმოუწერელია.

243. დამოუკიდებელი სასამართლო [სასამართლოს ისტორია ევროპასა და ამერიკაში], — „ივერია“, 1906, 16 ივლ., № 20, გვ. 10—13. ხელწერა: მ.

244. დიქტატურა [სათავად-აზნაურო გიმნაზიის ინსპექტორის შიო ჩიტაძის ტრაგიკულ სიკვდილის შესახებ]. — „ივერია“, 1906, 16 ივლ. № 20, გვ. 1—2. ხელმოწერა: ლია.

245. ინგლისური აღზრდა (დეკლერკის თხზულებიდან) [ინგლისურ „კომში“ და შემდეგ სკოლაში ბავშვის აღზრდა. არნოლდის სკოლის პრინციპი]. — „ივერია“, 1906, 2 აპრ., № 5, გვ. 10—11. ხელწერა: ლუჩოლა.

246. კერძო საკუთრება და მთავრობა [მთავრობა, როგორც მსხვილ მესაკუთრეთა ინტერესების დამცველი]. — „ივერია“, 1906, 26 მარტი, № 4, გვ. 3—5. ხელწერა:—ლი.

247. „ლომების ბანაკში“ [სოციალ-დემოკრატიის შეცდომები. „განთიადის“ რედაქციასთან უთანხმოება]. — „ივერია“, 1906, 12 მარტი, № 2, გვ. 2—5.

248. მინისტრთა პასუხის მგებლობა. — „ივერია“, 1906, 14 მაისი, № 11, გვ. 5—6. ხელწერა: მ.

249. მომხმარებელი საზოგადოება იტალიაში [სამომხმარებლო კოოპერაციის ისტორიისათვის]. — „ივერია“, 1906, 23 ივლ., № 21, გვ. 14—16. ხელწერა: მ.

250. მოქალაქეობრივი თავისუფლება და ეკონომიკური განვითარება [თავისუფლება და შრომის ნაყოფიერება. მუშის განვითარება და მანქანების გამოყენება. ინგლისელი და რუსი მუშის შედარება]. — „ივერია“, 1906, 6 აგვ., № 23, გვ. 8—11. ხელწერა: მ.

251. ორი ტაქტიკა [კამათი საქართველოს ავტონომიის შესახებ თავ. თუმანოვთან]. — „ივერია“, 1906, 7 მაისი, № 10, გვ. 1—3.

252. პარტიული რადიკალიზმი და კულტურული განვითარება [სოციალისტური პროგრამები, პოლიტიკური რადიკალიზმი პარტ. რადიკალიზმისა და კულტ. განვითარების კავშირი, სოციალისტური მოძღვრება ჩვენში. მიწის სიეწროვე და კლასობრივი განხეთქილება]. — „ივერია“, 1906, 18 ივნ., № 16, გვ. 1—2; 25 ივნ., № 17, გვ. 1—2; ივლ., № 18, გვ. 1—2.

253. პარტიული „სიწმინდე“ [დაქსაქსულობა პარტიებში. არჩევნები სათათბიროში]. — „ივერია“, 1906, 19 მარტი, № 3, გვ. 1—3.

254. პატარა ფიქრები [ქალაქის სტატ. აღწერა, სახსრების ფლანკვა, სვ. წერეთლის გაიკცხვა.]. — „ივერია“, 1906, 27 აგვ., № 26, გვ. 7—9. ხელწერა:—ლი.

255. პოლიტიკა და კულტურა [პარტიების ბრძოლა, დემოკრატიული პარტიის გამარჯვება. სწავლა-განათლებისა და კულტურის ჩამორჩენა]. — „ივერია“, 1906; 21 მაისი, გვ. 1—2. ხელწერა: მარაბუ.

256. რამიზეზია? [რეაქციული ძალების თარეში და „დამამშვიდებელი“ რაზმი მუშის მზრამში, „ცნ. ფურცლის“ დახურვა]. — „ივერია“, 1906, 16 აპრ., № 7, გვ. 1—4.

257. რუს გოლიციანების „რუსული პოლიტიკა“ და ქართველ სოციალ-დემოკრატიის ტაქტიკა. [ყარბის წიგნ. „Огнъ и мѣсяцъ назадъ“ განხილვა. თავად ამილახვარის ბაქოს გენერალ-გუბერნატორად დანიშვნის შესახებ]. — „ივერია“, 1906, 9 ივლ., № 19, გვ. 1—3.

258. საგულისხმიერო კამათი [კამათი საქართველოსა და კავკასი-

ის ავტონომიისათვის: ტერიტორიულ ეროვნული და ექსტერიტორიული ეროვნული ავტონომია]. — „ივერია“, 1906, 30 აპრ., № 9, გვ. 1—3.

259. სათათბირო და მუშათა დეპუტატები. — „ივერია“, 1906, 4 ივნ., № 14, გვ. 9—10. ხელწერა: —

260. სამღვდელთების ბრძოლა [ფრანგი მწერალი ტოკვილი ერასიმობისა და დემოკრატიული წყობილების აყვავების პირობის შესახებ. ნაწარმებში კონსერვატ. ელემენტების გავლენა, ამ თვალსაზრისით საქართველოს ჯარსეთის დაპირისპირება]. — „ივერია“, 1906, 2 აპრ., № 21, გვ. 1—3.

261. საქართველოს აკლება [რედუქციის მიერ]. — „ივერია“, 1906, 5 მარტი, № 1, გვ. 1—3.

262. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია [სახელოსანების სამღვდელთების მოთხოვნა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიისათვის]. — „ივერია“, 1906, 26 მარტი, № 4, გვ. 1—3.

263. სახელმწიფო ფინანსები [რუსეთის სახელმწიფო ხარჯები] — „ივერია“, 1906, 6 აგვ., № 23, გვ. 6—8. ხელწერა: —ლი.

264. საჯარო კრებები და სიტყვის თავისუფლება — „ივერია“, 1906, 28 მაისი, № 13, გვ. 4. ხელწერა: —ლი.

265. სინდიკატები და ტრესტები — „ივერია“, 1906, 20 აგვ., № 25, გვ. 12—14. ხელწერა: მ.

266. სწავლა-აღზრდის საქმე ამერიკაში. — „ივერია“, 1906, 23 აპრ., № 8, გვ. 10—11. ხელწერა: ლუჩილა.

267. ტფილისის ქართული გიმნაზია. — „ივერია“, 1906, 6 აპრ., № 23, 1—3; 13 აგვ., № 24, გვ. 1—4; 27 აგვ., № 26, გვ. 1—5.

268. ქალთა საარჩევნო უფლება ავსტრალიაში. — „ივერია“, 1906, 7 მაისი, № 10, გვ. 13—15. ხელწერა: მ.

269. ქართველი ერი და სათათბირო. — „ივერია“, 1906, 28 მაისი, № 13, გვ. 1. ხელწერა: —ლი.

270. შინაური მიმოხილვა [გლეხობის მდგომარეობა. ვაჟთა პირველი გიმნაზიის დირექტორის გამყრელიძის მიერ სამსახურის თავისდანებების შესახებ. ქალთა გიმნაზიის დაარსების შესახებ. ქართველი სამღვდელთა] — „ივერია“, 1906, 30 ივლ., № 22, გვ. 1. ხელწერა.

1909

271. კავკასიის მნიშვნელობა ხაზინისათვის — „საქ. მოამბე“, 1909, № 1, გვ. 1—3.

272. ჩვენ და ცხოვრება — „საქ. მოამბე“, 1909, № 4, გვ. 1—3; № 6, გვ. 1—4; № 8, გვ. 1—4; № 11, გვ. 3—5.

273. Тифлисская городская дума. Заседание особого губернского совещания по введению земства в Тифлисской губернии. Прения. Выступление Ф. Гогичашивили. — «Известия Тифлисской городской думы», 1909, № 11, сс. 108—119.

1910

274. აუცილებელი გზა [ქართველი ახალგაზრდობის დასაქმება, ცოდრობრივი მონაცემები]. — „ერი“, 1910, № 7, გვ. 1—3. ხელწერა: შინაური.

275. ბ. სიმონოვის მოხსენება [ერთა ურთიერთობის შესახებ]. — „ერი“, 1910, № 12, გვ. 11—12. ხელწერა: z

276. დაკვირვება [შ. პოლსი და დაკვირვება. დაკვირვების მნიშვნელო-

ბა ეკონომიურ ცხოვრებაში]. — „ერი“, 1910, № 21, გვ. 1—3. ხელწერა: შინაური.

277. სასარგებლო გართობა [პროგრესი და ჩვეულება. აღდგომის ცლესასწავლი წინად და ასლა] — „ერი“, 1910, № 11, გვ. 3—5. ხელწერა: შინაური.

278. სიმცირის გაელენა [ეროვნული საყიბი].—„ერი“. 1910, № 20, გვ. 1—4.

279. ჩვენ და ცხოვრება, ოჯახი. — „ერი“. 1910, № 9, გვ. 1—3.

280. Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях. Под ред Ф. Г. Гогичаншвили. Изд. Тиф. Дворян. Депут. Собр. Типогр. Т-ва Либнерман и К. 1910, 2 т. Т. I. XXIV, 664 с., т. 2. 326 с.

რედ.: ვოკებაშვილი, იაკობ. ბიბლიოგრაფიული შენიშვნა, „სახალხო გაზეთი“. 1911, 14 აპრ., № 277, გვ. 3. თხზულებანი. თბ., საქსარ განათლ. სპინისტროს პედ. ინ-ტის გამ-ბა, 1955. [ტ] 4, გვ. 381—382.

1019

281. ეი დი. შარლ. პოლიტიკური ეკონომიის საფუძვლები. თარგმ. ჟურნ. „კოოპერაციის“ რედაქტორის ა. გაბლიასის, სამი წინასიტყვაობით ქართული გამოცემისათვის: აეტორისა, ფ. გოვიჩაიშვილისა (რედ.) და მთარგმნელისგან. ქუთაისი, 1919, XIV. 380 გვ.

1027

282. საინდუსტრიულიზაციო სესხის გაგებებისათვის. — „საქ. ეკონომისტი“, 1927, № 11, გვ. 8—31.

1029

283. რედ. და რედაქტ. შენიშვნა—გუგუშვილი პ. ქართული წიგნი (189—1929). პროფ. ფ. გოვიჩაიშვილის რედ. [თბ.] სახელგამი, 1929, 386 გვ.

1030

284. თარგმ. მარქსი, კ. კაპიტალი. კრიტიკა პოლიტიკური ეკონომიისა (კარლ კაუცკისა და ფრ. ენგელსის წინასიტყვაობით). თარგმ. გერმანულიდან. ტფ., სახელგამი, 1930. ტ. 1, LXXII, 806, გვ.

1981

285. თარგმ.: მარქსი, კ. ფილოსოფიის სილატაკე (ფრ. ენგელსის წინასიტყვაობით). თარგმ. ფრანგულიდან. ტფ., სახელგამი, 1931, VII. 396 გვ.

1032

286. თარგმ.: მარქსი, კ. კაპიტალი. კრიტიკა პოლიტიკური ეკონომიისა. ფრ. ენგელსის წინასიტყვაობით. [თბ.]. სახელგამი, 1932, ტ. მე-3. ნაწ. I. (კაპიტალისტური წარმოების ერთობლივი პროცესი), XXV, 460 გვ.

287. მარქსი, კ. პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის. თარგმ. გერმანულიდან. ტფ., სახელგამი, 1932. XII: 387 გვ.

288. თარგმ.: მარქსი, კ. კაპიტალი. კრიტიკა პოლიტიკური ეკონომიისა. თარგმ. გერმანულიდან. ტფ., სახელგამი, 1933. ტ. მე-2 (კაპიტალის მიმოქცევის პროცესი). XXVI. 518 გვ.

1034

289. თარგმ.: მარქსი, კ. კაპიტალი. კრიტიკა პოლიტიკური ეკონომიისა. თარგმ. გერმანულიდან (თბ.). პარტგ. მომცემლობა. 1934. ტ. მე-3. ნაწ. მე-2. კაპიტალისტური წარმოების ერთობლივი პროცესი, IV. 429 გვ.

1036

290. თარგმ.: მარქსი, კ. რჩეული ნაწერები ორ ტომად. თბ., პარტგამომცემლობა, 1935, ტ. I, XVIII, 439 გვ. (საქ. კ (ბ) ცკ-თან არსებულ მარქს-ენგელს-ლენინის ინსტიტუტის ტფილისის ფილიალი).

1037

291. პეტრე უმიკაშვილი (ბიოგრაფიული ნარკვევი) წინასიტყვი ობა და შენიშვნები. — წიგნ. უმიკაშვილი, პეტრე. ხალხური სიტყვიერება. ნაწ. I. ლექსები, ანდაზები, გამოცანები. რედაქცია. ბიოგრაფია. წინასიტყვი ობა და შენიშვნები ფ. გოგიჩაიშვილისა [თბ.], ფედერაცია. 1937, გვ. VII—XLVII. I L—LIV, 553—631.

292. თარგმ.: რიკარდო, დ. პოლიტიკური ეკონომიის და დაბეგერის საფუძვლები. თარგმ. ინგლისურიდან. ტფ., სახ. უნ-ტის გამ-ბა, 1937, XVII, 386 გვ. (ტფილისის სახელმწ. უნ-ტი, ეკონ. მეცნ. კაბინეტი).

1088

293. თარგმ.: სმითი, ა. გამოკვლევა ხალხთა სიმდიდრის ბუნებისა და მიზეზების შესახებ. თარგმ. ინგლისურიდან, თბ., სახელმწ. უნ-ტის გამ-ბა, 1938, ტ. I, III, 480 გვ.

1040

294. იაკობ გოგებაშვილი. მოგონება — წიგნ. იაკობ გოგებაშვილი. საიუბილეო კრებული. თბ., სახ. უნ-ტის გამ-ბა, 1940, გვ. 271—281.

295. მარქსი, კ. ენგელსი, ფ. კომუნისტური პარტიის მანდიფესტი [მთარგმნელი დადგენილია ფ. გოგიჩაიშვილის მიითიებით]. თბ., სახელგამი, 1940, XV, 103 გვ.

1041

296. [რეცენზია]: გუგუშვილი, პაატა. კაპიტალიზმის წარმოშობა და განვითარება საქართველოსა და ამიერკავკასიაში. თბ., სახელგამი, პოლიტიკურ-პარტიული სექტორი, 1941. — „მნათობი“, 1941, № 10, გვ. 148—153.

297. [რეცენზია]: სსრ კავშირის უკულის მიმოქცევა და კრედიტი. სახელმძღვ. შედგ. სსრ კავშირის სახბანკის მოსკოვის საკრედიტო-ეკონომიური ინს-ტის მეცნიერ მუშა ავტორთა კოლექტივის მიერ. პროფ. ვ. ე. იონიკოვის ხელმძღვანელობით. ნ. კ. სოკოლოვის რედ. თარგმ. დოც. ნ. დგებუაძის მიერ, პროფ.

ნ. ქოიავას რედ. თბ. სახ. უნ.-ტის გამ-ბა, 1940. — „სოციალისტური მუერნობა“, 1941, № 1, გვ. 74—80.

1946

298. თარგმ.: ენგელსი, ფ. ნარკვევები პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის. (მე-2 გამოც. თარგმ. გერმანულიდან). [თბ.]. სახელგამი, 1946. 39 გვ. (საქ. კბ (ბ) ცკ-თან არსებული მარქს-ენგელს-ლენინის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალი)

1947

299. ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები პროფ. პ. გუგუშვილის რედ. [რეცენზია: ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. 2 თბ., 1947]. — „მნა-ობი“, 1947, № 5, გვ. 198—200.

1949

300. „ეკონომისტური პარტიის მანიფესტი“-ს ქართული თარგმანები (მოხს. თეზისები) — ეკონომიკის ინსტიტუტის I სამეცნიერო სესია 1949 წლის 27 — 28 მაისს. მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა, 1949, გვ. 11—12.

1950

301. „ეკონომისტური პარტიის მანიფესტი“-ს ქართული თარგმანები. — ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, ტ. 4, 1950, გვ. 185—202.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

I. . . .		3
II. ცხოვრებისა და მოღვაწეობის საერთო მიმოხილვა		4
1. . . .		4
2. მოწაფეობა		5
3. უცხოეთში — უმაღლესი განათლების მიღებისათვის		8
4. სამშობლოში — საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ფერხულში		12
5. ჩემი მოგონებანი		17
III. კიდევ ბიოგრაფიული ფაქტები და მასალები		26
1. . . .		26
2. თბილისის უნივერსიტეტის ერთ-ერთი ფუძემდებელი		28
3. პუბლიცისტი. „ივერიის“ რედაქტორი. ბეკდვითი სიტყვის თავისუფლებისათვის მებრძოლი		38
IV. აგარარული საკითხი — მთავარი მიმართულება:		47
1. პრობლემის დაყენება		47
2. მიწათმფლობელობა და მიწათსარგებლობა საერთოდ		55
3. კერძო მიწათმფლობელობის კლასობრივი (წოდებრივი) ხასიათი		59
4. შრომამიგებითი სისტემა. მიწათმოქმედების ტექნიკა		65
5. გლეხური მიწათმფლობელობა — მიწათსარგებლობა		68
6. მიწის იჯარა		71
7. გლეხობის ექსპროპრიაციის პროცესი		74
8. იპოთეკური კრედიტი		81
9. ნადელების გამოსყიდვისათვის		85
10. ბატონულობის გაუქმებრს 40 წლის შემდეგ		90
11. ფუნდამენტური სტატისტიკური კრებული აგარარულ საკითხზე		94
V. ღირსსახსოვარი		100
დამატება		102
ბიბლიოგრაფია (1892 — 1950)		102

გუგუშვილი Паата Виссарионович
ФИЛИПП ГАВРИЛОВИЧ ГОГИЧАИШВИЛИ

(Жизнь и деятельность)

(на грузинском языке)

Издательство Тбилисского университета
Тбилиси 1973

რედაქტორი პროფ. ვ. ჩანტლაძე
გამომცემლობის რედაქტორი ე. კენჯიშვილი
ტექნორედაქტორი ი. ხუციშვილი
კორექტორი ნ. ცაგარეიშვილი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 6/11-73
ქალღის ფორმატი 60×90/16
ნ.ბეჭდი თაბახი 8
საღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 6.9

შეკვეთა 1773 უე 02057 ტირაჟი 2000
ფასი 75 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
თბილისი. 380028, ი. ჯავჭავაძის პროსპექტი. 14
Издательство Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 14

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა.
თბილისი. 380028, ი. ჯავჭავაძის პროსპექტი 1
Типография Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 1